

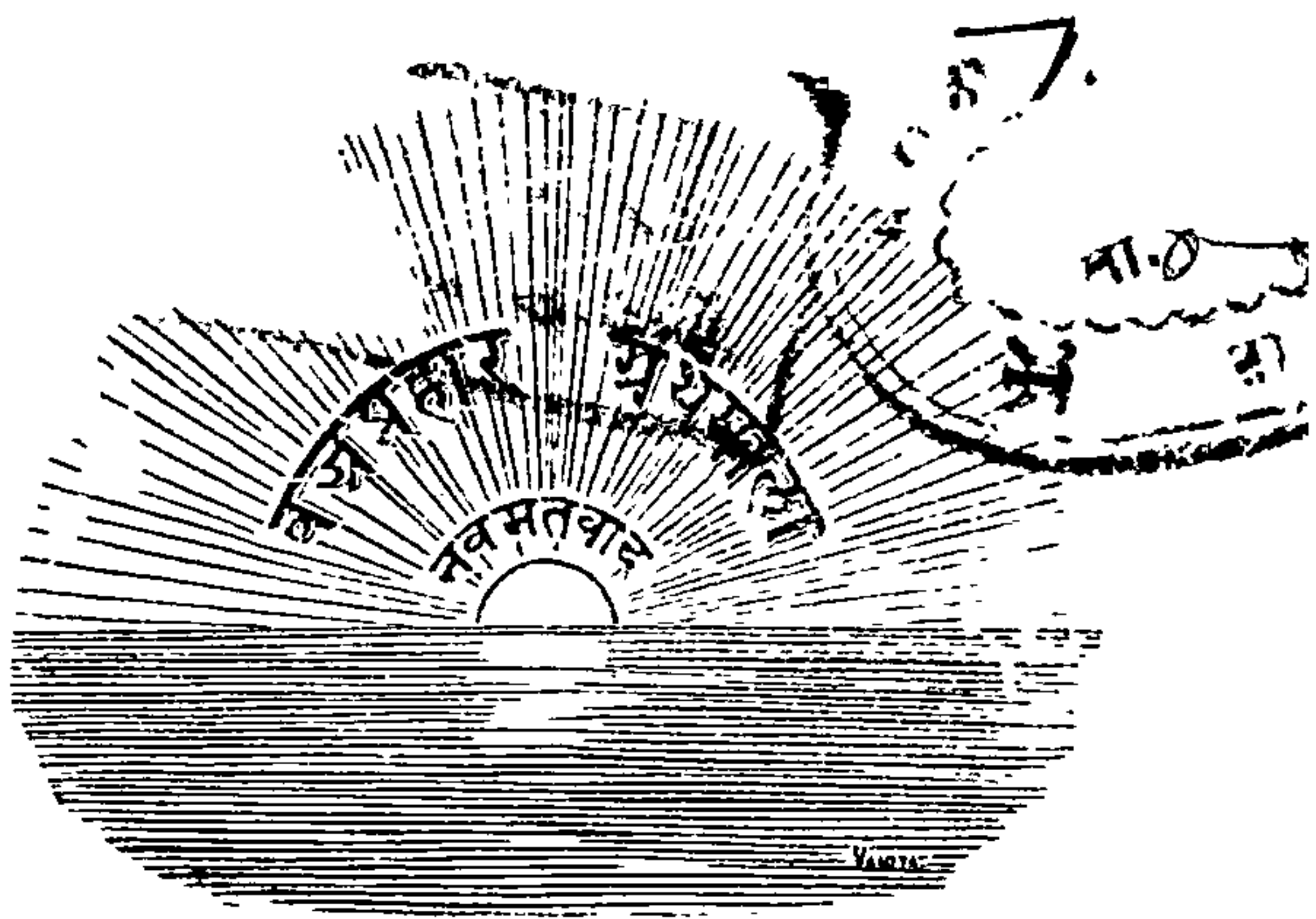
મ. ગ્રં. સં. ઠાળે

વિષય

સં. ક્ર.

REFBK-0001899

कोदण्डाचा टणत्कार

अथवा

भारत इतिहास संशोधक मंडळास

उलट सलामी.

वज्रप्रहार ग्रंथमाला कचेरी,

२० मिरांडाची चाळ, दादर मुंबई १४.

किंमत दीड रुपया.

हा ग्रंथ श्री. लक्ष्मणराव भाऊराव कोकाटे यांनी हनुमान प्रेस, ३००
सदाशिव पेठ, पुणे शहर येथे छापिला आणि श्री. केशव
सीताराम ठाकरे यांनी २० मिरांडाची चाळ,
दादर, मुंबई १४, येथे प्रसिद्ध केला.

अर्पण-पत्रिका

प्रतिस्पर्ध्यांच्या निंदेला, कारस्थानांना आणि नानाविध
छळांना न जुमानता, धार्मिक व सामाजिक
स्वयंनिर्णयाच्या सक्रीय संदेशाने बहु-
जनसमाजाच्या आत्मिक प्रबोधनाचे
चिरंजीव राष्ट्रकार्य करणारे

प. वा. राजर्षि श्रीशाहू छत्रपति करवीरकर
आणि

आंग्लार्थ्यांच्या पहिल्या भर अमदानीत चांद्रश्रेणीय कायड
प्रभू समाज आत्मज्ञानपराङ्मुख झाला असतां,
स्वार्थत्यागपूर्वक जुन्या ऐतिहासिक बखरींचा
जीर्णोद्धार करून त्यांच्यांत आत्मज्ञानाची
ज्योत प्रज्वलित करणारे इतिहासपंडित

प. वा. रायबहादुर भाईसाहेब गुप्ते F. Z. S.
यांच्या दिव्यात्म्याला हा टणत्कार
साष्टांग प्रणिपातपूर्वक

अर्पण असो !

केशव सीताराम ठाकरे.

प्रास्ताविक खुलासा.

या पुस्तकाची पहिली आवृत्ति कार्तिक शु. १५ त्रिपुरी पौर्णिमा शके २४० (ता. १७ नवंबर १९१८) रोजी प्रसिद्ध झाली व अवघ्या कच महिन्यांत सर्वप्रति खलास झाल्या. तेव्हांपासून आतांपर्यंत मागणीचा जोर सारखा वाढतच आहे. पहिली आवृत्ति इन्फुएंझाची साथ अगदी जलंत असतांना घाईघाईत दोन छापखान्यांत कशी तरी छापून काढली.

या द्वितीयावृत्तींत पुष्कळच नवीन मजकूर घालून कित्येक अस्पष्ट जाणने स्पष्ट केली आहेत. विशेषतः छत्रपति संभाजीच्या चरित्रावर अगदी न प्रकाश पाडणारा ऐतिहासिक मजकूर वाचकांना प्रथम याच पुस्तकांत व्यास मिळत आहे. प्रस्तुतचें पुस्तक प्रथमतः भारत इतिहास संशोधक खास प्रत्युत्तरादाखल म्हणून जरी लिहिलें होतें, तरी विधाने स्पष्ट का ना वातलेल्या चर्चात्मक मजकुरामुळे, त्याचें एकांगी स्वरूप जाऊन, त्या एका इतिहास विषयक चार्कित्सक निबंधाचें स्वरूप आलें आहे किंवेहुना असेंही म्हणतां येईल कीं, हें पुस्तक म्हणजे ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरांदाचें रहस्य अचुक पटविणारें हॅन्डबुकच होय.

भिक्षुकी कारस्थानांमुळे क्रान्तीचक्रांत सर्वस्वाचा होम झाला असतां माणि हुंडाविध्वंसनाच्या चळवळीमुळे आमच्यावर बिथरलेल्या कायस्थ प्रभुशकांच्या विरोधाचा जोर भयंकर असतांही, ही द्वितीयावृत्ति लिहून काढण्याची मनाची शांति ज्या भगवान् श्रीकृष्णानें अभंग राखिली, त्याला अनन्य भावें साष्टांग प्रणिपात करून, हा टणत्कार निस्पृह व विवेकी देश-पंडितांना विचारक्रांतीकारक होवो. अशी अपेक्षा करून “ शंभर त १-वीचें महाराष्ट्र ” अथवा “ हिंदवी स्वराज्याचा खून ” या ऐतंत्र्याच्या प्रकाशनाकडे वळतो.

चक्रप्रहार ग्रंथमाला.

२० मि. डाची चाळ

दादर, मुंबई १४.

श्री शिवजयंती २५ एप्रिल १९२५

सर्वांचा नम्र

केशव सतिाराम ठोकर

॥ जय जय रघुः

REFBK-0001899

कोट्ण्डाचा टण्टकार

अर्थात्

पुणे भारत-इतिहास-संशोधक मण्डळस

उलट सलामी.

लेखक:—केशव सीताराम ठाकरे

प्रहर नमतु चापं प्राक्प्रहार प्रियोऽहम् ।
मायि तु कृतनियाते किं विदध्या परेण ॥

—महावीरचरित.

विषय-प्रवेश.

पुणे आणि पेशवाई ! महाराष्ट्राच्या वोकांडीं बसलेले भूत म्हणजे चित्पावन पेशवाई आणि या भुताचा भूतखाना म्हणजे पुणे ! !

शवाई ओंकारेश्वरावर कधीच गेली असली तरी तिच्या कोळशाच्या वैभ

चीं स्मारके पुणेकर चित्पावन आपल्या बुद्धिवैभवांत अझूनहि वरचेवर

प्रीत असतात. पुण्यास चाललेल्या नानाविध चळवळी केवळ वर्तमान-

पत्री डांगोऱ्यांतून ऐकणाऱ्यांना किंवा वरवर पहाणाऱ्या बावळटांना असे

वाटते की ही पुणेरी भटमंडळी देशासाठी अगदीं जीव द्यायला उठलेली

आहेत. केवढे त्यांचे गिरसणी वक्तृत्व, काय त्यांचे शिक्षणप्रयत्न, काय

त्यांची ती धडापासरीं साप्ताहिके, दैनिके आणि मासिके, केवढ्याला

त्यांच्या राष्ट्रीय संस्था, किती लांबरुंद त्यांचे रिपोर्ट, केवढे मोठमोठे त्यांचे

राष्ट्रीय फंड, राष्ट्रीय पुरुष आणि राष्ट्रीय पुतळे ! सगळेंच पेशव्यांच्या पागडी-
सारखें अचाट आणि अफाट ! एखाद्या विधवा भटणीची घाणेरडी
खाणावळ असली तरी तिचें नांव केवढें मोठें अगडबंब ! ' अखिल भारत
मानव-जीवन-संरक्षक सार्वजनिक अन्नपूर्णा कल्पतरू सदन. ' असल्याच
मालगाडी वजा नांवाचें

भारत-इतिहास-संशोधक-मण्डळ

नांवाचें एक उपध्यापी मण्डळ पुण्यास आहे. सगळ्या भरतखंडाचा इति-
हास शोधून काढण्याच्या अहमहमिकेच्या काढण्या या मंडळांतल्या उप-
ध्याप्यांच्या मानेला लागल्या आहेत. पुण्याच्या चित्पावनी राष्ट्रीय रिवाजा-
नुसार या मण्डळालाहि सार्वजनिकपणाचा मुलामा देण्याची व जगांतल्या
सर्व अकलेचा कोठावळेपणा आपल्याकडे घेण्याची उत्पादकांनी व प्रवर्त-
कांनी पुक्कळच खटपट केली असल्यास त्यांत फारसे नवल नाहीं. थोड-
क्यांत सांगायचें म्हणजे उप्पर तो और बनवाया है, अंदर की बात बम्भन
जाने. बाहेरचा दिखाऊ भपका तर आकाशाइतक्या सार्वजनीक व्यापक-
पणाचा, आंतली घाण म्हणजे केवळ नाकझरी ! या मंडळाचे वार्षिक
रिपोर्ट प्रसिद्ध होत असतात. त्यांत मामुली कार्याचा आढावा असून,
इशवाय कांहीं स्वयंप्रतिष्ठित इतिहास-संशोधकब्रुवांचीं टिपणें टांचणें व
मोठमोठे लेखहि असतात. या संशोधकसेनेचे गुरुवर्य उर्फ कॅप्टन श्रीयुत
विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे, बी. ए. हे सुप्रसिद्ध एककल्ली गृहस्थ होत.
हें मंडळ सार्वजनीक म्हणवीत असलें तरी त्यांतले कार्यकारी व संशोधक
म्हणजे एकजात एकरकमी एका पराचे ब्राह्मण. पुण्याची तर हीच मौज
विशेष आहे. येथील वाटेल ती संस्था किंवा चळवळ घ्या, तिचा गवगवा
मात्र मोठ्या सार्वजनिकपणाचा, पण कारभारी पाहिले तर सगळें पेशेव-
सांप्रदायी ब्राह्मण ! उगाच नांवाला एक दोन बावळट ब्राह्मणेंतर पात्रें
असलीं कीं नाटक रंगलें ! एवढी मोठी केसरी-मराठा संस्था. पण तेथे

भटांशिवाय कोणाचीच डाळ शिजत नाही, पूर्वी शिजली नाही, पुढे शिजणे शक्य नाही, वाईची प्राज्ञपाठशाळा फक्त निर्भेळ ब्राह्मणांसाठी, इतर कोणाचाहि तेथे शिरकाव होत नाही. पण अखिल महाराष्ट्रीयानीं या ' लोकोपयोगी ' (?) संस्थेला हमखास मदत करावी म्हणून ' सार्वजनिक ' करून देण्यात आला. यावे असा त्यांचा जाहीरनामाच आहे. पण सं. मंडळांत वाटेल त्याने जेथे मुळांतच भटांचा सुळसुळाट तेथे इतर जातो काण ? आणि गेलाच तर या पेशवाई कारभाराच्या पातळ भाजींत त्या बावळटाची दाद तितकीच लागते. खाणावळीच्या आमटीत डाळीच्या पिचकणाची जेवढी आशा, तेवढीच पुणेरी भटांच्या सहकार्यापासून इतरांना आशा.

सदहू मण्डळ कोणत्या परसांतली भाजी हे पाहिलीं तीन वर्षे फारसे कोणाच्याच माहीन नव्हते. पण लोक जर आपल्याकडे पहात नसले तर आपल्याच घराला आग लावून त्यांचे लक्ष वेधण्याच्या अमानुष युक्तीचा अवलंब करावयाचे ठरवून, मण्डळाने आपल्या चवऱ्या वर्षाच्या रिपोर्टांत

कायस्थ प्रभूंची बदनामी

करणारा श्री. राजवाडे यांचा माथेफिरूपणालाहि लाजविणारा एक लेख प्रसिद्ध केला. हे रिपोर्ट फार महाग किंमतीने विकले जात असल्यामुळे ते कोणी फारसे घेत नाहीत. अर्थात् हा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाल्यानंतर बरेच दिवस त्याकडे कोणाचेच लक्ष गेले नाही. वर्तमानपत्रांतील अभिप्रायांकडे पहावे, तों चालू मन्वंतरांतली ही शक्ती विनश्र्त ब्राह्मणांच्याच हातीं असल्यामुळे, त्या लेखांतल्या हलकट विधानांची वाच्यता कोण कशाला करतो ? इतकेच नव्हे तर तो लेख मण्डळाच्या वार्षिक संमेलनांत श्री. राजवाडे यांनी मोठ्याने वाचला, सर्व श्रोत्यांनी सावधान चित्ताने ऐकला, निवडमंडळाने कोहीनुराप्रमाणे निवडला आणि अखेर तो छापून प्रसिद्धहि झाला. पण कोणी हं का चूं केले नाही. महाराष्ट्रांतील एका सुसंस्कृत समाजाची हक्क-

नाहक बदनामी करणारा लेख इतक्या सर्व पायऱ्या ओलांडून वेधडक बाहेर पडतो आणि मंडळांतल्या अध्यक्षापासून तो खालच्या झाडूपर्यंत त्याविषयी कोणी चकार शब्दहि काढीत नाही, या गलघटपणाला काय नांव द्यावे हेच समजत नाही. सध्यांचा काळ धार्मिक किंवा सामाजिक वावरीत तंटे बखेडे करून, राष्ट्रीय आकांक्षांना विरोध करण्याचा नव्हे, याची आम्हांला पूर्ण जाणीव आहे. इतकेच नव्हे तर प्राचीन हाडवैरांची गाडलीं गेलेलीं मुत्ते आपापल्या थडग्यांतून कधीकाळीं पुन्हा बाहेर पडल्यास महाराष्ट्राच्या भवितव्यतेवर त्यांच्या तांडवनृत्याचा केवढा प्राणघातक परिणाम होईल, याचे भेसूर चित्र आम्हांला दिसत नाही, अशांतलाहि प्रश्न नव्हे. परंतु राष्ट्रैक्याचीं सताड पुराणें झोडणारे आमचे पुणेकर चित्पावन देशबंधूच जेव्हां इतिहास-संशोधनाच्या ढोंगाखालीं चंद्रश्रेणीय कायस्थ प्रभूंवर हा नवीन ग्रामण्याचा हल्ला चढविण्यांत पुढाकार घेतात, तेव्हां हेच खरे देशाचे दुदैव नव्हे काय ? ब्राह्मण समाजांच्या मानानें कायस्थ प्रभु हा अत्यंत अल्प संख्यांक परंतु अत्यंत प्रभावशाली समाज आहे. ब्राह्मणेतर समाजांतल्या शेंकडों जातींच्या लोकसंख्येपुढेहि हा समाज अगदींच चिमुकला आहे. अल्पसंख्य आहे, चिमुकला आहे, मितभाषी आहे, चित्पावनांप्रमाणें उठल्या सुटल्या उगाच एखाद्या क्षुद्र बाबीची बोंबाबोंब करणारा नव्हे. तरी देखील बुद्धिमत्तेच्या प्रभावांत तो कोणत्याही महाराष्ट्रीय समाजाला हात धरू देणारा नव्हे. कायस्थांच्या कलमसम-शेरीनेच शिवछत्रपतींच्या हिंदवी स्वराज्याचा पाया घातला आणि आजहि तिच्या प्रभावाची दहशत सुबुद्धतेची शर्यत जिंकलेल्या चित्पावनांच्या हृदयांत घुसळा वालीत असते. म्हणूनच मंडळाच्या रिपोर्टासारख्या कुंपणा-आडून चोरटा गोळीमार त्यांना करावा लागतो. कायस्थ प्रभूंचा बराच इतिहास अझून उजेडांत यावयाचा आहे; म्हणजे, त्यांच्या अस्तित्वाचा शेंडा बुडसोसुद्धां उमगणार नाही, किंवा हे लोक कोणत्या झाडाचे पाले,

कोठून आलें, पूर्वीं कोण होते; राक्षस वनचर अनार्य शूद्र होते कीं आणखी कोण होते, हेहि न समजण्याइतकें ऐतिहासिक साहित्य आज उपलब्ध नाहीं, असा प्रकार मुळींच नाहीं. पण उपलब्ध इतिहास मुळींच लक्षांत न घेतां, एका फाटक्या तुटक्या चिठोऱ्याचा जीर्णोद्धार करण्याच्या सवर्षावर, त्यांच्या सर्व धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय संस्कृतीला कवडीमोल ठराविणारा डेमी ८ पेजी सांचाचा तब्बल २२ पानी निबंध छापून काढण्याची मंडळाला जी कुपेरणा झाली, तिच्या मुळाशीं

चित्पावन आणि कायस्थ प्रभु

या दोन समाजांतील ऐतिहासिक हाडवैराशिवाय दुसरा कोणताच हेतु संभवत नाहीं, हें पुढील विवेचनावरून स्पष्ट दिसून येईल. अर्थात् प्रस्तुतचा वाद कालमानाप्रमाणें कितीहि विघातक असला, तरी ज्या अर्थी भारत इतिहास-संशोधक मंडळानेंच तो उकरून काढून कायस्थ प्रभु-समाजाला एका पकारें यादवी युद्धाचें आंवाहन केलें आहे, त्या अर्थीं

होऊ द्याच तर दोन हात

असा कोदण्डाचा टणत्कार करून मंडळाच्या सलामीला उलट सलामी देणें आतां आम्हांस अपरिहार्यच आहे. या अनवश्यक वादाचें पिते श्रीयुत राजवाडे हें इतिहास-साहित्य संग्राहक ह्मणून चांगली प्रख्याप्यावलेलें आहेत. ' मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधने ' शोधून तीं संकलीत करण्यांत राजवाडे यांनीं जे परिश्रम केलें व स्वार्थत्यागाची जी परासीमा गांठली, ती महाराष्ट्रांत अक्षरशः अद्वितीय व अत्यंत कौतुकास्पद आहे. आम्ही तर असेंहि म्हणतो कीं श्री. राजवाड्यांचे ' खंड ' जर बाहेर पडले नसते तर महाराष्ट्रेतिहासाच्या क्षेत्रांत खरोखरच ' सर्व अंधार ' पडला असता. राजवाड्यांची ही कामगिरी बहुमोल आहे, इतकेंच नव्हे तर,

दुसरा राजवाडे प्रसवायला महाराष्ट्राला आणखी एक दोन शतकांचीहि तपश्र्या अपुरी पडेल, असें आमचें प्रांजल मत आहे. परंतु राजवाड्यांच्या या बहुमोल कामगिरीचें त्यांच्या चित्पावनी हृदयानें पार मांतरे केलें आहे, असें कष्टानें म्हणावें लागतें. मेंढी दूध देते पण लेंड्यांनीं घाण करते, असलाच हा प्रकार आहे. ते कष्टाळू संग्राहक आहेत, पण प्रामाणिक संशोधक नव्हत. ते जेव्हां संशोधकी बमेंडीनें संग्रहीत कागद पत्रांतील मजकुराची ठरवाठरव करूं लागतात आणि चिकित्सेच्या दिमाखानें विधानांचीं अंडीं उबळूं लागतात, तेव्हां ' मोडतोड तांबापित्तल ' वाल्यानें केमिकल अनालायझरचें काम करण्याचा आंव घालण्यासारखा मूर्खपणा त्यांच्या हातून घडत असतो. इतिहास-संशोधनाचे कामीं त्यांनीं आजपर्यंत जो खेळखंडोवा केला, कमअस्सल कागदपत्रांना अस्सलपणाचा वासिस्मा देण्यांत जी हातचलाखी दाखविली आणि एकाद्या क्षुल्लक

वेलंटीच्या आधारानें गोलंटी उडी

मारून, सुतानें स्वर्गाला जाण्याचा कसकसा आणि केव्हां केव्हां उपक्रम केला, त्याची वाच्यता करूं म्हटलें तर निराळाच ' मंडळ-धर्म-दीप ' लिहावा लागेल. अनेक इतर संशोधकांनीं व विविधज्ञानविस्तारादि मासिकांनीं त्यांना वेळच्या वेळीं सप्रमाण प्रत्युत्तरे देऊन त्यांचा चित्पावनी खोडसाळपणा महाराष्ट्राच्या नजरेस आणलाच आहे. खुद्द केसरीनें ९ जून १९१४ च्या अंकांत या राजवाडी माहात्म्याविषयी काय उद्गार काढले आहेत ते पहाः—“ मात्र कागदपत्र प्रसिद्ध करण्याच्या कामी एक-सूत्रीपणाच्या अभावाचा दोष त्यांच्या संशोधनाच्या कार्यांत उबड दिसून येतो. तसेंच थोड्या पुराव्याच्या पायावर अनुमानाची भली मोठी इमारत उठविण्याचें धाडस ते पुष्कळ वेळां करितात; आणि प्रतिपक्षावर टीका करण्याच्या भरांत येण्यास त्यांना फारसा वेळ लागत नसून, भरांत आल्यावर त्यासंबंधीं एकांतिक व अवमानकारक अशीं विधानें करण्याचा मोह त्यांना

सुटत नाही.” केसरीचें हें निस्पृह सर्टिफिकीट प्रस्तुतच्या वादाला कितें समर्पक लागूं पडतें, याचा वाचकांना यथाक्रम यथाप्रमाण परिचय पुढें होईल. राजवाडे हे संग्राहकाचे संशोधकच बनून राहिले नाही, तर अलीकडे त्यांनीं ‘ समाजशास्त्री ’ पद पटकविण्याची जारीनें खटपट चालू केली आहे. इतिहाससंशोधनाच्या उपध्यापाला पाठवळ म्हणून समाजशास्त्राध्ययनाचा जे खटाटोप त्यांनीं आरंभिला आहे, त्याच्या सांगतेसाठी चित्पावनेतर अखिल हिंदुसमाजाच्या

बीज-क्षेत्र-शुद्धीचें पृथःकरण

त्यांनीं हातीं घेतलें आहे. या उत्कंठेची तळमळ त्यांना लागली असतांनाच, सातारकर महाराजांच्या हतभागी कागदपत्रांच्या गळाळ्यांत त्यांना कायस्थ-धर्मदीप नामक जीर्ण महाग्रंथाचें एक पुडकें हस्तगत झालें. विद्यमान सातारकर महाराज आणि त्यांच्या कारभार्यादि शुंभनिशुंभांची प्रभावळ हाच मुळीं एक मोठा चमत्कारिक गळाटा आहे ! आमर्चा अशी माहिती आहे कीं सातारा रेकार्डमधील कागदपत्रांवर अलीकडे कांही वर्षे चांगली पाळत ठेवण्यांत आलेली असून ते लुसते पहाणारांस किंवा चाळणारांस बऱ्याच वशिल्याच्या तद्दांची पायधरणी करावी लागते; मग तेथून पुडकी हस्तगत करण्याची गोष्ट तर निराळीच ! मग राजवाड्यांनाच हें पुडकें कसे मिळालें ? याहि बाबतींत आम्हांला दाट संशय आहे की या पुडक्याने कोणा तरी कारस्थानी प्राण्याचा खिसा थोडा बहुत गरम झाल्याशिवाय ते गळाळ्यांतून बाहेर निसटलें नसावें. राजवाडे हे पूर्वीप्रमाणे लुसते संग्राहकच असते, तर त्यांनीं या पुडक्यांतील मजकूर जशाचा तसा छापून ते मोकळे झाले असते. पण ते आतां बनले आहेत समाजशास्त्री. ज्या कायस्थ जाती-बद्दल शब्दाच्या व्युत्पत्त्या ठरविण्यांत ‘ कायस्थ इति लघ्वी मात्रा ’ इत्यादि नाट्यवचनांचा देखिल त्यांनीं पुरस्कार केला, त्याच जातीबद्दलचा (?)

हा ग्रंथ ! मग काय विचारतां ? या विद्वान समाजशास्त्राचा आनंद गगनांत मावेना. त्यांना चां. का. प्रभूंच्या इतिहासाच्या

मुळाशीं हात घालण्याची ईर्ष्या

उत्पन्न झाली, आणि आजपर्यंत अध्ययन करून कमविलेल्या समाजशास्त्र-प्राविण्याची कसोटी कायस्थ प्रभू समाजाच्या धार्मिक, सामाजिक, नैतिक व राजकीय इतिहासाच्या शिल्लेवर वांसून पहाण्यास त्यांनीं कंवर कसली. मराठी स्वराज्याच्या स्थिति आणि लय कालांत चित्पावनांना सर्वच बाबतींत पुरून उरणारे असे कायस्थ प्रभूच. त्यांचा धुव्वा उडवितां उडवितांच चित्पावन पेशवे रसातळाला गेले खरे, पण ते कार्य अपुरेच राहिले. ते श्री. राजवाडे पूर्ण करणार ! पूर्ण करण्यापुरती विश्वसनीय सामग्री जरी लाभली नाही, तरी कायस्थ धर्मदीपाची सबब तरी हातीं पडली. बस झालें काम. एनकेन प्रकारेण या अल्पसंख्य परंतु चित्पावनांना तुल्यवली किंवाहुना शिरजेर असणाऱ्या कायस्थ प्रभूंची अनुलोम प्रतिलोमाच्या भेटींत दामटी वळवून त्यांचा सामाजिक व धार्मिक दर्जा जाहीर रीतीने पाण्यापेक्षां पातळ केला कीं राजवाड्यांची तळमळ शांत. ' माझा नवरा मेल्याचें दुःख नाही, पण तुझ्या कपाळीं कुंकू मला पाहवत नाही ' एवढीच सामान्यतः चित्पावनी हृदयाची तळमळ असते. पण येथेंहि राजवाड्यांनीं आपल्या विशिष्ट पूर्वापार परंपरेला अनुसरून पिशाच्चाच्या उलट्या पावलांचा क्रम स्वीकारला, असें आमचें मत आहे. कायस्थ प्रभूंच्या वरांतील वांसे मोजण्यास किंवा त्यांच्या उत्पत्तीचें मूळ शोधण्यासाठीं त्यांच्या बीजक्षेत्राची टरवाटरव करण्यास आपल्या मौल्यवान् समाजशास्त्रप्राविण्याचा व्यय न करतां, वास्तवीक त्यांनीं आपलेंच घर प्रथम नीट पारखून पहावयास हवें होतें. चित्पावनांस

श्रुतिपावन ठरविण्याचा अट्टहास

करणाऱ्या राजवाड्यांनीं आपल्या संशोधक बुद्धीचा दिवा पाजवून

आपल्याच जातीच्या धार्मिक, सामाजिक व राजकीय इतिहासाच वर नाट्य तपासून पाहिले असते, तर इतिहास—संशोधन आणि समाजशास्त्राविषय या दोन दिव्य रसायनांचे अंजन पडलेल्या त्यांच्या डोळ्यांना ‘क्षितिपावन’-त्वाचा एखादा शिलालेख किंवा ताम्रपट हस्तगत होण्याचा पुष्कळच संभव होता. शिवाय, हा संभव खराच फलदायी ठरता तर त्यांच्या अध्ययन—तपश्चर्येची ही पहिलीच ‘भवानी’ कायस्थधर्मदीपाच्या पुण्याईपेक्षा किती-तरी पट अधिक श्रेयस्कर झाली असती. अझूनहि त्यांनी आपल्या चित्पावन समाजाच्या संस्कृतीला समाजशास्त्राचा कस लाऊन पहावा, अशी आमची त्यांस आग्रहाची विनंती आहे. म्हणजे घारे डोळे, पिंगट केस व मुरी कातडी काय काय विनमोल शोधांचे वाण राजवाड्यांच्या पदरांत टाकतील ते नीट समजेल. चित्पावनांना कसे वसे ‘क्षितिपावन’ बनविणे, ही मयत पेशवाई नोकरशाहीची अपुरी राहिलेली इच्छा श्री. राजवाडे किंवा त्यांचे भगत पूर्ण कार्तील तरच

शतसांवत्सरिक श्राद्धाचे पिंड

परलोकवासी पेशव्यांना रुचतील व पचतील. कायस्थ प्रभूंच्या मुळाशीं हात घालून काय फायदा ? दुसऱ्याची कुचेष्टा केल्याशिवाय आपली प्रतिष्ठा वाढत नाही, एवढ्याच उद्देशाने त्यांनी आपल्या दिव्य समाजशास्त्राच्या भट्टींत कायस्थ प्रभूंचा उपलब्ध इतिहास जाळण्याचा उपक्रम केला असेल, तर त्यांनी खुशाल आपला हा कम आणखीही असाच पुढे चालू ठेवावा. कायस्थ प्रभूंचा कोणताहि इतिहास त्यांच्या भट्टीच्या पचनीं पडण्याइतका कमकुवत किंवा निःसत्त्व झालेला नाही.

पोथीचे पुराण.

सातारी गळ्यांत राजवाड्यांना जी पोथी सांपडली तिची लांबी रुंदी वृष्टसंख्या वगैरे माहिती मंडळाच्या रिवाजानुसार देतांना अशी विधाने केली

आहेतः—“ (१) एकंदर पानें ५० पैकीं २८ पासून ५० पर्यंत कसरीनीं पोखरून टाकलेली आहेत. (२) छत्रपतींच्या ग्रंथालयांत न्यायाधीश व पंडितराव ह्या पोथीचा उपयोग करीत. [कशावरून ? राजवाडे म्हणतात म्हणून.] (३) कायस्थांचें धर्म, आचार संस्कार शिवाजीच्या काली बाळाजी आवजीच्या संमतीनें गागाभट्टानें ठराऊन दिले, ते ह्या पोथींत आहेत. [राजवाड्यांच्या तर्काप्रमाणें स्वतःच्या जातीला नीच शूद्रत्वाची सनद गागाभट्टाकडून घेणारा बाळाजी तरी पागल असला पाहिजे किंवा हा विद्यमान तार्किक गंजड असला पाहिजे, या शिवाय तिसरें अनुमानच निघत नाहीं.] तेव्हां आतां कायस्थांच्या आचारासंबंधानें संशयाला व वादाला विलकूल अवकाश राहिलेला नाही. ” हा अखेर निर्णय राजवाड्यांनीं एखाद्या शाल-जोड्या धर्ममार्तंडाच्या अवसानांत झोकून दिला आहे. अर्ध्या अधिक कसरीनें खाऊन फस्त केलेलें हें राजवाडी पातडें म्हणजे काय ? तर शिवराज-प्रशस्ति व कायस्थ धर्मदीप. केवढा अचाट हा शोध ! जणूं काय मोठा दुष्प्राप्य वेदच हुडकून काढला ! कायस्थधर्मदीप हा ग्रंथ सन १८७२ सालींच मुंबईच्या ‘जगदीश्वर’ शिळाप्रेसींत छापून प्रसिद्ध झाला होता. त्याच्या हजारों प्रति भटांच्या घरोघर अझूनहि सांपडतात. एवढ्यासाठीं सातारी गळा-ठ्याचा उकीरडाच फुंकण्याचें कांहीं प्रयोजन नव्हतें. किंवा पूर्वी हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला तेव्हां कायस्थ प्रभूंच्या सामाजीक व धार्मिक अधिकारांबद्दल कोणी शहाण्यानें एवढें चित्पावनी आकांड तांडवहि केले नव्हतें. परंतु इतिहासाचे संशोधन करणारा बृहस्पति काय तो मीच आणि मी छापून प्रसिद्ध केल्या-शिवाय जुन्या गळाठ्यांचा जीर्णोद्धार किंवा धार्मिक वादविवादांचा अखेर निर्णय कांथिं लागणेंच शक्य नाहीं, हीच ज्यांची वमंड, त्यांनीं इतर टिकाणीं कोणकोणते जुने पुराणे ग्रंथ छापून प्रसिद्ध होत, आहेत किंवा झाले आहेत याची पर्वा कां करावी ? ‘ कायस्थ धर्मदीप ’ हें नांवच पाहून राजवाडे समाधीसुखांत गाढ झाले. शिवकालापासून ब्राह्मणांना पुरून उरणार्या

आणि भटी पेशव्यांच्याहि चित्पावनी काव्याला वस्त्रवर फुटविली. हाणणाऱ्या कायस्थप्रभूंचा एकदां झणझणीत पाणउतारा करण्यो त्यांच्या आंगांत विलक्षण शिरशिरी भरली. कायस्थांचे वाटोळे हाण्याचा प्रत्येक प्रसंग म्हणजे पुणेरी चित्पावनांना अझूनहि पुत्रजन्मोत्सव वाटत असतो ! अर्थात् या विशिष्ट ग्रहाची कांवीळ फुललेल्या राजवाड्यांच्या डोळ्यांना—

“ आदौ अस्मिन्ग्रंथे संकरज कायस्थानां धर्मकर्माण्युच्यन्ते ।
चित्रगुप्तचांद्रसेनीय कायस्थयोश्च धर्मकर्माणि कायस्थप्रदीप
ग्रंथे वक्ष्यामि ॥ ”

[अर्थः—प्रथमतः या (कायस्थ धर्मदीप) ग्रंथांत संकरज कायस्थांच्या धर्मकर्मांचे कथन करितों. पुढे ‘ कायस्थ प्रदीप ’ नामक ग्रंथांत चित्रगुप्त आणि चांद्रसेनीय कायस्थांचीं धर्मकर्मादि यांचे वर्णन देईन.]

हा स्पष्ट स्पष्ट असलेला उल्लेख दिसेल कशाला ? जो ग्रंथ वास्तवीक मूळ संकरज कायस्थांकरितां लिहिलेला, तो दिला भिरकाऊन या शहाण्या समाजशास्त्र्यानें चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूंच्या मुस्कटावर ! इतिहास—संशोधनाच्या किंवा समाजशास्त्राच्या दृष्टीनें हे किती नीचपणाचे धाडस आहे, याचा निःपक्षपाती सज्जनांनींच विचार करावा. कायस्थ धर्मदीपाची छापील प्रत सन १८७२ साली आणि कायस्थ धर्मदीपाची अस्सल प्रत सन १८८८ सालींच उपलब्ध झालेली आहे. कायस्थ—प्रभूंचे म्हणणे कीं गागाभट्टाने आमच्याकरितां प्रदीप लिहिला. पण येथे सुद्धां

गागाभट्टाचा हलकटपणा

सिद्ध होत आहे. ब्राह्मणेतरांच्या धर्माचरणांचा वरा वाईट निर्णय ब्राह्मणांनीं दिला पाहिजे, ही जी मानसिक गुलामगिरी अखिल ब्राह्मणेतर हिंदु समाजाच्या बोकांडीं बसलेली आहे, तिचा गागाभट्टाने रुपयाला वीस आणि पुरापूर फायदा घेतला. ब्राह्मणच काय ते कायस्थ प्रभूंच्या धर्माधिकाराचे

निर्णायक हीच वमेंड राजवाड्यांच्या प्रस्तुत उपद्रव्यापाच्या मुळांशी सण-
सणत आहे. गागाभट्ट दक्षिणेत आल्यावर त्याने येथील ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर
वादाचा मख्खी प्रथम नीट अजमावली. एवढा मोठा अतुल पराक्रमी
स्वराज्य-संस्थापक शिवाजी व त्याचा बुद्धिवान् हस्तक बाळप्रभू चिटणीस,
पण केवळ वेदोक्त राज्याभिषेकासाठीं दोघेहि भिक्षुकशाहीचे नुसते दासानु-
दास उर्फ कुते बनलेले. दक्षिणी ब्राह्मण तर काय, खुद्द ब्रह्मदेवाच्याही
बापाचे बाप बनून बसलेले. गागाभट्ट झाला तरी जन्माचा भटुरडाच ! खरें
बोलावें तर दक्षिणी ब्राह्मण म्हणजे सापाची अवलाद. एका दंशांत पुढच्या
बेचाळीस पिढ्यांच्या आंगावर रक्तपिती उठविणारे. बरें, खोटें बोलावें, तर
शिवाजीकडून मिळणारी गडगंज दक्षिणा उघड्या डोळ्यापुढें ठार बुडते.
या अडचणीत तो सांपडला असतां त्यानें एक ' हिंदुस्थानी ' शकल लढ-
वून, दोनहि प्रतिस्पर्ध्यांना गाढव बनविलें व आपली तुंबडी भरून काशीला
फरारी झाला. त्या वेळी ' कायस्थ प्रभू आणि ब्राह्मण ' हा तंटा विशेष
जोरांत होता. ब्राह्मणांचें म्हणणें थेट राजवाडी. जबरदस्त शिवाजी एकेवेळ
क्षत्रिय म्हटला तरी चालेल, पण या शिरजोर कायस्थ प्रभूंना शूद्र ठरवा.
गागानें तावडतोव ' कायस्थ धर्मदीप ' फरकटून दिला भटांच्या पदरांत.
च्या हा त्या संकरज कायस्थांच्या धर्माधिकाराचा निर्णय-ग्रंथ. ही बातमी
बाळाजी आवर्जाला कळतांच तोहि गागाला भेटला आणि म्हणाला ' काय
गागाभट्टजी, हें तुम्ही काय केळें ? ' हजरजबाबी गागानें उत्तर दिलें,
' अरे, ब्राह्मणांना दिलेला दीप संकरज कायस्थांबद्दल आहे. तुझा त्यांत
काय संबंध ? तुम्हां चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूंबद्दल हा पहा मी कायस्थ धर्म-
प्रदीप लिहिला आहे तो वे. ' झालें. या युक्तीनें ब्राह्मण गप्प, बाळाजी
गप्प आणि गागानें लाखां रुपयांची दक्षिणा केली गडप. सारांश. दीप
आणि प्रदीप या विषयींचा वाद म्हणजे शुद्ध भिक्षुकी कारस्थान ^{हो} ^{गुं} ^{हो}
यामुळें कायस्थ प्रभू, शिवाजी आणि ब्राह्मण हे सर्वच गागाच्या हलकट-

यणाच्या पचनीं पडले. याविषयीं विस्तृत माहिती घेऊं इच्छिणारांनीं आमचा ' ग्रामण्यांचा साद्यंत इतिहास ' या ग्रंथांतील चवथें ग्रामण्य (पृ० ९ ते २०) मुद्दाम अभ्यासावें, म्हणजे अनेक शंकांची निखालसः निवृत्ति होईल.

हिंदु धर्म आणि हिंदु समाज यांच्या विद्यमान अधःपाताला ब्राह्मणांची भिक्षुकशाहीच मुख्यतः कशी जबाबदार आहे, याचें सप्रमाण स्पष्टीकरण भिक्षुकशाहीचें बंड वगैरे अनेक ग्रंथांत आम्ही केलेलें आहेच. इतकेंच नव्हे तर हिंदवी स्वराज्याचा खून पाडण्यांत दक्षिणी भिक्षुकशाहीच विशेषतः कारस्थानी ठरलेली आहे. भिक्षुकशाही गुलामगिरीचा जबरदस्त पगडा मनावर बसलेल्या पूर्वजांनीं शंकराचार्यांची आज्ञापत्रें मिळविण्यासाठी लाखों रुपयांचें शेंण केलें आणि भटांच्या तोंडून स्वतःस क्षत्रियत्वाचें सर्टिफिकेट मिळविण्यासाठी वाटेल त्या पौराणिक कादंबरीला ब्रह्मवाक्य मानलें, यांत आज आश्चर्य मानण्याचें कारण नाहीं. तो काळ तसाच अज्ञानाचा अर्थात् मूर्खपणाचा होता. वेदोक्तासाठीं पूर्वींच्या कायस्थांनी किंवा शिवाजीच्या जातभाई दक्षिणी मराठ्यांनीं भिक्षुकी दास्याचे केवढेहि थेर माजविले असले तरी चालूं जागृतीच्या युगांत कायस्थ प्रभू व मराठ्यादि इतर ब्राह्मणेतर, ब्राह्मणांना व त्यांच्या वेदोक्त श्रेष्ठत्वाला मुनिसिपालर्तीच्या झाडूच्या खराठ्या- इतकीहि किंमत देत नाहीत; मग वेदोक्त पुराणोक्तांचा आज काय भाव आहे? आज जेथें खुद्द ब्राह्मणांनाच आपलें ब्राह्मण्य सप्रमाण सिद्ध करण्याची पंचाईत पडली आहे, तेथें त्या गुंडांच्या तोंडचा क्षत्रियत्वाचा निर्णय मानणारा टोणगा कोण असेल तो असो ! आजचे कायस्थ प्रभू आणि मराठे त्यांच्या पूर्वजांनी भटांकडून मिळविलेल्या निर्णयपत्रांचें, पौराणिक धेडगुजरी यांचें किंवा गागाभट्टादि लुच्या भटांनीं ठरविलेल्या सामाजीक व धार्मिक उत्पत्त्यांच्या कल्पनांचे गुलाम नव्हत. प्राचीन वंशावळीचे वृक्ष, त्यांच्या शाखा उपशाखा ठरविण्यांत ब्राह्मणांच्या कारस्थानी बदसल्ल्यांना बळी पडून अनेक

ब्राह्मणेतरांनीं आपल्या निर्भळ परमेश्वरोत्पन्न उत्पत्तीसाठीं मांडलेलीं मुक्ते-
 षणाचीं प्रदर्शनें पाहून कौतुक वाटण्याएवजीं तिटकारा उत्पन्न होतो. छत्र-
 पतींचा वंशवृक्ष म्हणून एक मोठें रंगी बेरंगी नकाशाचें पुस्तक रा. व. डोंगरे
 यांनीं छापिलें आहे. हा नकाशा सातारी गळाळ्यांतच त्यांना सांपडला आणि
 कै. शाहू छत्रपति कावीरकर यांनीं हजारों रुपये खर्चून तो रविवर्मा प्रेसांत
 छापविला. त्यांत छत्रपतींच्या पूर्वजांचा धागा थेट आदि नारायण
 ब्रम्हाच्या वेवदांत नेऊन घुसविला आहे. बरें झालें, ब्रम्हाच्या पुढचा मार्ग
 या वंशवृक्षनिर्णायकाला दिसला नाही. नाही तर त्याच्याहि पुढें त्याची
 मजल गेली असती. सूर्यवंशी आणि चंद्रवंशी क्षत्रियब्रह्मांचा अभिमान काय
 विचारतां ? ब्राह्मण ब्रह्मदेवाच्या तोंडांतून (वांतीससैं कीं काय ?) पडलें
 तर यांची उत्पत्ति थेट चंद्रसूर्याच्या रेंतापासून ! चंद्रसूर्यांनीं तरी आपल्या
 जन्मजात क्षत्रियपणाचें आज्ञापत्र ब्रह्ममुखजन्य किंवा ब्रह्मवांत्युत्पन्न भिक्षुक-
 शाहीकडून मिळविलें होतें कीं नाही, हें मात्र कळत नाही. शिवाय असाहि
 प्रश्न उद्भवतो कीं चंद्रसूर्याला जर पूर्वीं पोरें झाली, तर त्यांच्या बायका
 कोण ? कां ब्राह्मणांच्या उत्पत्तिसाठीं ब्रह्मदेवानेंच स्वतःकडे जसैं बायकोपण
 घेतलें, तसाच येथेहि प्रकार वडला ? बरें, पूर्वीं पोरें झालीं तर मग आतांच
 कां होत नाहीत ? का चंद्रसूर्यांच्या रेंताचा खजीनाच आटला ? का
 एकेका पोरानुरतेंच त्यांनीं कंलाट घेतलें होतें ? आणि एकेक पोरगाच ते
 प्रसविले म्हणावें तर पुढच्या वेलविस्तारासाठीं त्यांनीं कोणाच्या पोरीशीं
 लव्हाळीं जमविली ? चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूंच्या पूर्वजांनीं असाच एक
 धेडगुजरी पौराणीक फार्स आपल्या बोकांडी बसवून घेतला आहे.
 ‘ चांद्रसेनीय ’ शब्दाची व्युत्पत्ति ठाकठीक जमविण्यासाठीं भटांच्या (कल-
 पकार्यानें त्यांनीं एक चंद्रसेन राजा कल्पनेच्या तणाव्यांत निर्माण केला.
 ‘ कायस्थ ’ शब्दाची व्युत्पत्ति ‘ काये तिष्ठति यः सः कायस्थः ’ अशी
 बसविण्यासाठीं, (काल्पनिक अवतार) परशुरामाच्या बाणाला बळी पड-

लेल्या चंद्रसेनाच्या तरुण गरोदर विधवेला दालभ्य ऋषीच्या ओंश्रमांत पळविले. तेथे ती वाळंत होऊन, तिच्या ' कायस्थ ' म्हणजे शरीरांत वसलेला पुत्र जगाचा प्रकाश पहाता झाला. त्याचा वेलविस्तार म्हणजे हे चंद्रसेनीय कायस्थ. किती मूर्खपणाची ही व्युत्पत्ति ! चंद्रसेनाचा पोरगाच तेवढा आपल्या आईच्या उदरांत—देहांत—कायेंत—तिष्ठला, ' स्थ ' झाला आणि वार्काची मानव जाती काय करते ? प्रत्येक प्राणी, कीडमुंगीसुद्धा उत्पत्तिपूर्वी आपल्या आईच्या उदरांत ' कायस्थ ' नसतोच कीं काय ? मग या ' कायस्थ ' व्युत्पत्तीचें शहाणपण कशांत ठराविलें तें समजत नाही. प्रत्येक भूतजात ' कायस्थ ' च असतो. पण धर्ममार्तंड गागा भटजी, चार वेद आणि सहा शास्त्रे पढलेले बृहस्पती कायस्थ धर्मदीप प्रकरण १ पान १७ ओळ १ वर मोठ्या व्युत्पत्तिकाराचा डौल आणून जेहत्ते लिहितात आणि कित्येक विद्यमान भिक्षुकशाहीचे गुलाम कायस्थ प्रभू मोठ्या अभिमानानें वेदतुल्य वाक्य मान्य करतात कीं:—

चंद्रसेन भार्योत्पन्नो यः स दालभ्यमुनिना
चित्रगुप्तवंशस्य कन्यया विवाहितस्तस्मै
चित्रगुप्तधर्मो लेखनवृत्यादिरपि दत्त-
स्तस्मात्तदुत्पन्ना ये चांद्रसेनीय कायस्थारहे
चित्रगुप्तसमान धर्माणो भवन्ति ॥

वाहवा ! काय इतिहास, केवढा धर्माधिकार, केवढी रॅशनल व्युत्पत्ति ! सगळेंच कांहीं भिक्षुकी थाटाचें. हो ! पण एवढ्यावरच गाडे थांबत नाही. चांद्रसेनीय कायस्थ हे ' हैहय कुलोत्पन्न क्षत्रिय ' आहेत, हें सिद्ध करतांना बडोद्याच्या एका मूर्ख कायस्थ संशोधकडरुवानें भगवान् श्री विष्णूवर भयंकर पसंग आणून भिडीविला आहे. कोठच्याशा एका भिक्षुकी पुराणाच्या आधारानें श्रीविष्णूला त्यानें घोड्याचा अवतार देऊन लक्ष्मी-लाहि घोडी बनविलें व या पारमेश्वरी दांपत्यापासून हैहय क्षत्रियांची

उत्पत्ति करविली आहे. स्वतःच्या कुळामुळाचा श्रेष्ठपणा ठरविण्यासाठी देवालाहि घोडा बनविण्यास न कचरणान्या गाढवांच्या माणुसकीचा पुरावा कोण कसा व कोठे देणार ?

खरा इतिहास.

चांद्रसेनीय हा शब्द अपभ्रंश आहे. मूळ शब्द चांद्रश्रेणीय असा असून, त्यांत चंद्रसेन नाही, त्याची बायको नाही, तिच्या पोटांतलें पोर नाही, दालभ्य ऋषी नाही, परशुराम नाही, कोणी नाही. चांद्रश्रेणीय हा स्थलवाचक शब्द आहे. काश्मिरांतल्या चिनाव नदीच्या खोऱ्याला प्राचीन संस्कृत ग्रंथांत चांद्रश्रेणी असें नांव आहे. या खोऱ्यांत किंवा चिनाव नदीच्या कांठच्या प्रदेशांत रहाणारे ते चांद्रश्रेणीय. नद्यांची नावे मुलींना देण्याचा प्रघात अजूनहि हिंदुसमाजांत बराच आहे. कायस्थ प्रभूंत नद्यांच्या ऐवजीं चंपा मालती गुलाब किंवा पारोझ इत्यादि पुलांची नावे मुलींना चिकटूं लागलीं असली, तरी कोणत्याहि ब्राह्मण ब्राह्मणेंतर समाजांत मुलींच प्रचलीत नसलेले 'चिनुवाई' हें नांव कायस्थ जातींत अजूनहि तुरळक परंपरेनें चालत आलें आहे. चिनुवाई हें नांव चिनाव नदीवरून उचललेलें आहे, हें उघडच आहे. चांद्रश्रेणी सोडून या लोकांची वस्ती पुढें काय देशांत उर्फ अयोध्या प्रांतांत झाली. कोकणचे रहिवासी जसे कोंकणस्थ व देशावरचे देशस्थ तसेच काय देशाचे रहिवासी ते कायस्थ. हा सरळ अर्थ आहे. कोंकणस्थ ब्राह्मण पुण्यांत राहूं लागल्यामुळे त्यांना 'पुणेकर' हेंही नांव लागूं झालें आहे. (पूना ब्रेमिन्स). म्हणजे ते कोंकणस्थ नव्हत की काय ? त्याचप्रमाणें प्रभू लोक चांद्रश्रेणी सोडून काय देशांत आल्यावर 'कायस्थ' बनले, तरी ते 'चांद्रश्रेणीय' कां राहू नयेत ? सारांश, चांद्रश्रेणीय कायस्थ हे दोन शब्द प्रभू लोकांच्या वसाहतीदर्शक स्थलवाचक शब्द आहेत. आतां राहिला 'प्रभू' शब्द. प्रभू शब्दांत राजेपणा किंवा राज्यकर्तृत्व आहे आणि तें सिद्ध करणारे ऐतिहासीक पुरावे रंगड आहेत. ते यथाक्रम

पुढें येतीलच. कायस्थ प्रभू ही एक पोलिटिकल ट्राईव—राजकारणपटू जाती आहे. ती चातुर्वर्ण्याच्या किंवा चतुर्वर्गाच्या कोणत्या दालनांत शोभते हें ठरविण्याचा अधिकार कोणालाच नाही.* या जातीनें कलम—समशेरीचा प्रभाव अत्यंत स्मृहणीय सव्यसाचीत्वानें आजपर्यंत गाजवून हिंदु समाजांत योग्य तो दर्जा पटकविलाच आहे. तो दर्जा कवडीमोल ठरविण्याच्या कामीं राजवाड्यांचा वेदोक्त—पुराणोक्त, समंत्रक अमंत्रक किंवा अनुलोम—प्रतिलोम वाद फुकट आहे. कायस्थ प्रभू क्षत्रिय कीं शूद्र, शुद्ध रक्ताचे कीं अकरमासे हें ठरविण्याचा अधिकार ब्राह्मणांना व या चित्पावनांना दिला कोणी ? आजचे कायस्थ प्रभू स्वयंनिर्णयी आहेत, त्यांच्यापुढें राजवाडे किंवा भारत-इतिहास—संशोधक मंडळ कोणत्या झाडाचा पाला ? विद्वान असाल तर स्वतःच्या घरीं दहाच्या ऐवजीं पन्नास भाकरी खा. कायस्थांच्या किंवा कोणाहि इतर जातींच्या कुचाळ्या करण्याची तुम्हांला जरूरी नाही. ज्या ज्या क्षेत्रांत कायस्थांशीं दोन हात करण्याची तुम्हांला खुमखूम असेल, तेथे तेथे खुशाल दाना दुष्मन प्रमाणे येऊन उभे रहा; आम्ही कायस्थ प्रभू तुम्हांलाचसे काय, तुमच्या सर्व वंशजांनाहि पुरून उरूं. यहूदी तर यहूदी आणि प्रत्येक खटल्यांत वादी !

अव्यापारेण व्यापार

कारण्यांत राजवाडे आणि त्यांचे मंडळ यांनीं मिळविलेला लौकीक आतां तरी अखिल महाराष्ट्राच्या पूर्ण माहितीचा झालेला आहे. संशोधनाच्या सबबी-

*... अशा स्थितींत कायस्थप्रभूंच्याच क्षत्रियत्वासंबंधानें हा आक्षेप पुढें आणणें, आणि त्याला चित्पावनासारख्या—संशयित व वादग्रस्त उत्पत्ति असलेल्या, आणि त्यामुळेच यांची राजकीय उन्नति होईपर्यंत इतर ब्राह्मण वर्गांनीं कमी दर्ज्याच्या मानलेल्या—पोटब्राह्मण जातीनें महत्त्व देणें, बरेच चमत्कारिक दिसतें.” टणत्कार परीक्षण. वि. ज्ञा. विस्तार पृ० १५६ (एप्रिल १९१९)
 *श्री० माधवराव लेले, बी. ए. बी. एस. सी.

वर एक जीर्ण पातडें छापतात काय, त्यावर मल्लीनार्थी करतात काय, आणि प्रत्यक्ष मजकुराचें क्षेत्र सोडून, कायस्थ प्रभूंच्या सर्वच इतिहासावर एखाद्या माथेफिरूप्रमाणें भरंसाट आग पाखडतात काय ! विशेष आश्चर्याची गोष्ट हीच कीं राजवाड्यासारख्या एककल्ली माणसानें कांहींहि भरंसाट पिसाट खरडलें तरी मंडळासारखी जबाबदार संस्था तें विनदिकृत छापून प्रसिद्ध करते. या पुस्तकाची १ ली आवृत्ति निवून ६ वर्षे झालीं. इतक्या वर्षांनीं जरी कोणी राजवाड्यांचा मूळ निबंध वाचला, तरी त्यांतल्या बेजबाबदार विचारसरणीची, कायस्थ जातीवर झुगारलेल्या अपमानास्पद क्षुद्र विधानांची व विनबुडाच्या भयंकर आरोपांची नांगी त्याला पूर्वीपेक्षांहि अधिक तीव्रतेनें दंश केल्याशिवाय राहणार नाहीं. आजचे कायस्थ समंतक अमंतक पुण्याह-वाचनावर किंवा वेदोक्त पुराणोक्तावर रुसले नाहीत व सुजलेहि नाहीत. त्यांना त्यांची फुटक्या कवडीचीहि किंमत वाटत नाही. या बहुमोल मालाची वखार मंडळाला खुशाल आमरण बहाल असो. परंतु धर्माधिकारांची चर्चा करतां करतां राजवाड्यांनीं म्हणजेच मंडळानें इतिहासदृष्ट्या कायस्थ प्रभू-समाजावर जे घाणेरेडे आरोप करण्याचें धाडस केलें आहे, त्याला कायस्थचें सणसणीत प्रत्युत्तर देऊन, मंडळाचा पाजीपणा जनतेच्या व सरकारच्या नजरेला आणून देण आमचें कर्तव्य आहे. पिसाळलेलें कुत्रें एकाला चाबलें कीं, पुढें शेंकडों जणांना डसल्याशिवाय रहात नाहीं. त्याची कवटी फोडून त्याला मोक्षच द्यावा लागतो. धर्मदीपाची लावणी लावतां लावतां कायस्थ्यांच्या सर्व इतिहासाला काळे फासण्याचें कारण राजवाडे देतात कीं “ वाद (?) वरवर उपचार करून मिटण्यासारखा नाही. त्याच्या

मुळार्शीच हात घातला पाहिजे. ”

गोष्ट खरी. आजपर्यंत भिक्षुकशाहीनें प्रत्येक ब्राह्मणेतर समाजाच्या मुळ-
शींच हात घालून त्याला निर्माल्यवत् बनविल्याची पुण्याई कमाविली आहे.

मग कायस्थ प्रभूच अपवाद कसे ठरतील ? उलट, ब्राह्मणांच्या जुलमी वाशी-रामीचा मार अखिल ब्राह्मणेतरांपेक्षा कायस्थ प्रभूंवरच विशेष पडलेला आहे. याला कारण कायस्थांची वरचढ बुद्धिमत्ता व ब्राह्मणांना पदोपदीं चेंचणारी राजकारण-कुशलता. चालू घटकेला सुद्धा पुणेरी चित्पावनांच्या डोळ्यांत खुपणारे प्रत्येक क्षेत्रांतले जबरदस्त शल्य जर कोणतें असेल तर ते कायस्थ प्रभूच होय. हे शल्य कोगत्या उपायांनीं कायमचें उखडलें जाईल, हा एक मोठा विकट प्रश्न चित्पावनांपुढे गेलीं दोनशें वर्षे पडला आहे. हीच विवंचना राजवाडे अशी मांडतात:—“ कायस्थः समाजाला वेदोक्तसंस्काराचा अधिकार कसा द्यावा, हा प्रश्न गेलीं दोन अडीचशें वर्षे ब्राह्मण व क्षत्रिय समाजास पडला आहे. हा सामाजीक प्रश्न सुटत असनांना, (१) संभाजीचा वध झाला, (२) नारायणराव मारला गेला आणि (३) प्रतापसिंह पदभ्रष्टता पावला. ”—पृ० ४३. राजवाड्यांच्या समग्र निबंधदीपाचा अगदीं थोडक्यांत सारांश काढावयाचा तर “ शिवकालागमून आजपर्यंत (?) हा जो

कायस्थ ब्राह्मणांचा झगडा

चालला आहे, त्याचें अंतरंग काय आहे ? पृ० ३९ ” हे मोठ्या चतुराईने शोधून काढण्याच्या भरांत त्यांनीं उपलब्ध सर्व इतिहासांना फांसावर चढवून कायस्थ प्रभू समाजावर खालील ठळक आरोप केले आहेत. आम्ही फक्त ऐतिहासीक मुद्यांपुरतेंच आमच्या प्रत्युत्तराचें क्षेत्र मर्यादित केलें आहे. कायस्थांच्या उत्पत्तीविषयीं, रक्तशुद्धीविषयीं व शूद्रत्वाविषयीं राजवाड्यांनीं काढलेल्या चित्पावनी प्रलापांविषयी आम्ही कांहीं लिहूं इच्छित नाही. गांव-भवानीच पातिव्रत्याचा दिमाख मिरवूं लागली तर तिच्या बाजारेवसवेपणा-बद्दल कोण वासावीस करूं इच्छील ?

कायस्थांवरील आरोप.

(१) संभाजीचा खून व तत्कालीन क्रांति कायस्थांमुळेच वडून आली.

(२) नारायणराव पेशव्याच्या खुनांत कायस्थ प्रभूंचें आंग होतें.

(३) सातारच्या महाराजांच्या वतीने दुसऱ्या बाजीरावाच्या विरुद्ध इंग्रजांशीं खटपटी करणारें कायस्थ प्रभूच.

(४) सातारकर छत्रपति प्रतापसिंह यांच्या पदभ्रष्टेला मूळ कारण कायस्थ प्रभूच.

असे ठळक चार आरोप करून, राजवाड्यांनीं, पर्यायानेंच नव्हे तर विशेष स्पष्टतेनें,

कायस्थ स्वराज्यद्रोही आहेत

हें ठरविण्याचें पुण्यकार्य केलें आहे व या शतकृत्याचा वांट्या आपणांस मिळावा म्हणून श्रीमंत सरदार खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे व दत्तो वामन पोतदार या दोघा ग्रॅज्यूएटांच्या मार्फत भा. इ. सं. मंडळानें राजवाड्यांचा हाताला हात लावला आहे. महाराष्ट्राच्या भवितव्यतेची रात्रंदिवस काळजी करून करून झुरणीस लागलेल्या राजवाड्यांना वेदोक्तांच्या खटपटी उकरून काढणाऱ्या कायस्थ प्रभूंच्या चळवळींची इतकी जबरदस्त दहशत पडली आहे की या खटपट्यांचा एकदां कायमचा निकाल लावून टाकण्यासाठीं अगदीं उठवणीस आल्याप्रमाणें, ते सर्व आब्राह्मण चांडाळ महाराष्ट्रीयींची काकुळतीनें विनंती करतातः—

“ कायस्थांची जातिधर्मोन्नति करण्याच्या कामांत तडजोड न झाल्यामुळे स्वराज्यास आपण मुकलों. आतां एकवर्णांच्या वावटळींत समंजसपणें वाट न काढली, तर आपण हिंदु समाजासहि गमावून वसूं. ” पृ. ४९.

इतक्या बेजबाबदार आरोपाचा प्रतिकार नुसत्या लेखनशक्तीने होणे नाही. वास्तवीक येथे पैजाराचे काम. असलीं वेअब्रूकारक व अपमानास्पद विधाने वेधडक ' इतिहासाचीं साधने ' म्हणून प्रसिद्ध करणाऱ्या मंडळांतले लोक एक तर अस्सल पागल असले पाहिजेत किंवा बिलंदाज कटवाले असले पाहिजेत. याच चित्पावनी धोरणाने महाराष्ट्राचा इतिहास घडणार असेल, तर तो कोणत्या वळणावर जाणार याचे भविष्य करायला ज्योतिष शास्त्रच शिकले पाहिजे असे नाही. मंडळाच्या या बेजबाबदार आरोपाचा समारोपांत विस्तृत समाचार घेणेच बरे. तत्पूर्वी राजवाड्यांच्या इतर आक्षेपांचा यथाक्रम विचार करूं. प्रथम ' कायस्थ ब्राह्मणांचा झगडा ' ही मोठी खुबीदार शब्दयोजना करतांना, त्यांतील ' ब्राह्मण ' शब्दाच्या व्याख्येत राजवाडे कोणाचा समावेश करूं पाहतात ? पेशवाई सत्तेच्या जोरावर कित्येक गवाळ देशस्थ व लोभी कऱ्हाड्यांशी जवरीचे मिश्रविवाह टोकून, स. १५० वर्षांत उत्क्रांतीची शर्यत अत्यंत स्पृहणीय वेगाने जिंकणारा राजवाड्यांचा चित्पावन समाज आज स्वतःस जरी ' ब्राह्मण ' म्हणवीत असला, तरी त्याचा लौकिकी ब्राह्मणपणा अझून अखिल हिंदु जनांस सारखाच मान्य झालेला नाही. इतकेच नव्हे, तर अलोट विद्वत्ता किंवा ' चित्पावनता ' (अथवा राजवाड्यांच्या विश्वामित्री व्युत्पत्तींत बोलायचे तर ' क्षितिपावनता ') आंगीं असणारा एकहि चित्पावन शंकराचार्यांच्या गादीवर बसण्यास कां पाल मानला जात नाही, या प्रश्नाच्या उत्तरांतच चित्पावनांचा ब्राह्मणपणा भाडोली ठरत आहे.* ते कांहीहि असले तरी

* या गोष्टीबद्दल पुण्याचे विद्वान् ' आचार्य ' कर्ते ता. २५ मे १९१५ च्या अंकांत उद्गार काढतात: —

“ २. आचार्यांच्या पहिल्या वर्षाच्या सोळाव्या अंकांत प्रो. भानु करवीर-ठाच्या जगद्गुरूंचे सर्वाधिकारी झाले, हे वर्तमान आम्ही अभिनंदनपूर्वक प्रसिद्ध केले होते. पण त्या बहुमानाच्या व किफायतशीर पदावर त्यांना फार दिवस

आम्ही स्पष्टच विचारतो कीं शिवाजीच्या वेळीं हे ऊर्ध्वबुद्धी चित्पावन होते कोठें ? शिवकालापासून तो परवांच्या कै. न्या. रानड्यांच्या ' मराठी : सत्तेचा उत्कर्ष ' पर्यंतचे सर्व जुने नवे लेख कागदपत्रें बखरी, पाश्चात्य फिरस्त्यांच्या रोजानिशा गाळून चाळल्या, किंवा मंडळाच्या अगर राजवाड्यांच्या घशांत कोळून कोळून पाजल्या, तरी एक गोष्ट स्पष्ट सिद्ध आहे कीं शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेच्या कार्यांत एकाहि चित्पावनाच्या रक्ताचा थेंब खर्ची पडलेला नाही. स्वराज्यस्थापना हे चित्पावनांचें ब्रीदच नव्हे, मार्ग नव्हतें व पुढें असणारहि नाही. आजहि हिंदी स्वराज्यविषयक चळवळीचें सूक्ष्म निरीक्षण केल तरी त्यांतही चित्पावन खटपट्यांची तळमळ

पेशवाई पाट्यावरवंध्याचा जीर्णोद्धार

करण्यासाठींच आहे. शिवाजीच्या हिंदवी स्वराज्याची प्राणप्रतिष्ठा कायस्थ प्रभूंच्या रक्तावर झालेली आहे आणि त्या स्वराज्याचा प्राण चित्पावनांनीं आपली प्रतिष्ठा वाढविली आहे, हा ऐतिहासिक पुरावा खोडण्यासाठीं राजवाड्यांना मंडळाला किंवा अखिल चित्पावनांना आपल्या

आरूढ होतां आले नाही, हें कळविण्यास आम्हांला अतिशय खेद होतो. आम्ही तर अशीही आशा करीत होतो कीं ' चंचुप्रवेशे मुसलप्रवेशः ' किंवा ' भटाला दिली ओसरी ' या न्यायानें आतां आमच्या कोंकणस्थांना ' जगद्गुरू ' होण्याचाही मान लवकरच मिळेल ! कारण हे प्रगतिप्रधान सर्वाधिकारी देशस्थानेच संकेश्वरच्या पीठावर बसलें पाहिजे, कोंकणस्थ स्वामींचा त्या पीठाला स्पर्शही होता कामां नये; असल्या अनुदार कल्पनांना फार दिवस टिकूं देणार नाहीत. फार काय पण प्रसंग पडल्यास ते स्वतः संन्यासदीक्षा घेऊन जगद्गुरूचें पीठ सुशोभित करतील व विलायतेस जाऊन आचार्यांचें जगद्गुरूत्व सार्थ करतील, अशी आम्हां बवकट आशा करीत होतो. पण चार-सहा महिन्यांच्या आंतच ती निष्फल झाली, हें आम्हां कोंकणस्थांच्या दैवदुर्विलासाचेंच स्पष्ट चिन्ह आहे. ”

बेचाळीस पिढ्यांची पुण्याई खर्ची वातली तरी पुरणार नाहीं. ' सातारकर छत्रपति महाराजांची बखर ' नामक शिळा छपाच्या पुस्तकांत शिवाजी महाराजांच्या वेळच्या सर्व लहानमोठ्या राजकारणीः पुरुषांची जी लांबलचक यादी खाते—प्रकरणशः छापलेली आहे, त्यांत एक चित्पावन औषधाला सुद्धां सांपडत नाहीं. मग हे शिवकालापासून कायस्थांशीं झगडणारे ब्राह्मण कोण ? आतां, ' ब्राह्मण म्हणजेच चित्पावन ' अशीच जर राजवाड्यांची

वाशीरामी व्युत्पत्ती

असेल, तर मग कोणाचा तेथें काय इलाज ? शिवकालांत चित्पावनांचें राजकारणी अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठीं राजवाड्यांच्या व मंडळाच्या काय काय धडपडी सुरू आहेत, त्या आम्हांला पूर्ण माहीत आहेत. याचें एक नमुनेदार उदाहरण देतों. राजवाड्यांनीं लुक्ताच एक ' राधामाधवविलास चंपू काव्य ' नामक ग्रंथाचा जीर्णोद्धार केला. त्यांत शहाजी राजांच्या तंजावर येथील राजवैभवाचें कादंबरीच्या धाटणीवर कांहीं वर्णन असून त्यांच्या प्रभावळींतील कांहीं ठळक व्यक्तींचीं नांवें आहेत. या नांवांची व्युत्पत्ति लावून त्यांचीं नातींगोतीं शोधण्यांत राजवाड्यांनीं आपल्या संशोधकी अकलेला दिलेले तणावे हास्यास्पद असले तरी मनोरंजक वाटतात. त्यांत एक नांव अभेद गंगाधर असें आहे. यावर राजवाड्यांनीं ठरविलेली व्युत्पत्ति पहाः—“अभेद—अभयद—अभयंकर—अभ्यंकर. हा अभेद गंगाधर चित्पावन होता. ” झालें काम. शहाजीच्या दरबारांत चित्पावनाची प्राणप्रतिष्ठा करतांच, शिवकालीं चित्पावनांचें अस्तित्व सिद्ध केलेंच कीं नाहीं ? आमची राजवाड्यांना अशी सूचना आहे कीं असले बाष्कळ व्युत्पत्तिप्रदीप पाजळण्यापेक्षां त्यांनीं एकदम

ब्रह्मदेवालाच चित्पावनत्वाचा वाप्तिस्मा

द्यावा कीं सगळाच वाद मिटला. अभेद गंगाधराचा अभ्यंकर चित्पावन

वनविण्यांत काय फायदा ? एकदम मुळाशींच हात घातलेला वरा. निर्विकार चित्ताने महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे नुसते वरवर अवलोकन करणाराला सुद्धां चटकन् समजून येईल कीं श्रीशिव छत्रपतींच्या स्वराज्योपक्रमापासूनचा इतिहास घेतला तर सामाजिक व राजकीय प्रदेशांत चित्पावन लोकांचा प्रवेश नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकीर्दीपूर्वी मुळींच झाला नव्हता. “कोकणस्थ ब्राह्मण हे प्रथमतः अगदीं मूढ असत व कोंकणांतून फारसे घांटावर येत नसत, आणि देशस्थ लोकहि त्यांस अगदीं हलके समजत. याजमुळेच शिवाजीपर्यंत कारभारांत जे मुत्सद्दी लोक होते ते परभू किंवा देशस्थ असत.” ही कै० लोकहितवादी देशमुखांची पुराव्याची माहिती आजपर्यंत एकाहि प्रामाणिक संशोधकाला खोटी पाडतां आलेली नाही. कै. न्या.रानडे म्हणतात, “कोंकणांतील ब्राह्मणलोक मराठी साम्राज्यवृद्धीच्या पहिल्या साठ वर्षांत अगदींच पुढे आले नाहीत.” (मराठी सत्तेचा उत्कर्ष पृ. १२१) येणार कोठून ! बाळाजी विश्वनाथानंतर (सन १७१४) “कांहीं दिवसांनीं कोकणर्चीं मुलें घांटावर येऊं लागलीं. तीं स्वयंपाक व शागिर्दीं करण्यास रहात. ’ (लोकहितवादी.) फार कायपण राजवाडे भावे प्रभृतींच्या पोटांत वायगोळ्या प्रमाणें धुमाकूळ घालणाऱ्या बाळप्रभु चिटणीसाचा मुलगा खंडोबल्लाळ, या कायस्थ प्रभूची मेहेरबानी * झाली नसती तर बाळाजी विश्वनाथ उदयास येणें बरेच दुरापास्त गेलें असतें, आणि सारा चित्पावन समाज अखेरपर्यंत

* बाळाजी विश्वनाथाला पेशवाई मिळाली ती मुख्यत्वे खंडो बल्लाळच्या खटपटीने मिळाली, ही गोष्ट सर्वांना माहीतच आहे. याबद्दल ‘प्रभाकर’ कवीचा पेशवाईवरचा पोवाडा ’ यांतः—

सातारकर पोतनीस मुख्य चिटणीस लेखक नादर ।

छत्रपती विनवून देवविती श्रीमंतास चादर ॥

असें एक पालुगद आहे. परंतु या पालुगदालाहि अलीकडे आधुनीक संपादक-श्रेणीनीं ‘कायमचा चाट’ देण्याचें पुण्य संपादिलें आहे.

‘ हारकारु ’ चेंच काम करित राहिला असत. नानासाहेब पेशव्याची पेशवाई पदाची निवडणूकहि गोविंदराव चिटणीसाच्या हुंकारानेंच घडून आली. याविषयीं उपलब्ध इतिहास इतका स्पष्ट सडेतोड आहे कीं तो कसाहि उलट सुलट करून वाचला तरी त्यांतून एकच प्रधान तत्व निघत कीं चित्पावन समाजाच्या उन्नतीच्या मुळार्शीं प्राधान्यें करून चांद्रश्रेणीय कायस्थ प्रभूच आहेत. आजचे राजवाडे किंवा चित्पावन क्रियानष्ट असले, तरी पहिले दोन चित्पावन पेशवे हें तत्त्व कृतज्ञतेनें स्मरत होते. पण पुढील साऱ्या पेशवे नोकरशाहीचा इतिहास म्हणजे

खाह्या घरचे वांसे

मोजण्याचा इतिहास झाल्यामुळे, चित्पावनांस नैतिक दृष्ट्या निमकहरामपणाचा जो कालिमा लागला तो आजदीन तागायत कायमच आहे. ही छत्रपणाची डांबर पुसून टाकणारा आणि आपल्या जातभाईंच्या सनातन मूलमनोवृत्तीला सरळ रेषेत दाबणारा महात्मा जोपर्यंत चित्पावन समाजांत उत्पन्न झाला नाही, तोपर्यंत इतिहास-संशोधनाच्या पांघरूणाखालीं चित्पावनांना ‘ क्षितिपावन ’ ठराविणाऱ्या कितीहि व्युत्पत्त्या कोणी लढविल्या आणि विश्वामित्री धाटणीवर बनावट लेखांचा, टांचणांचा किंवा आक्षेपाचा केवढाहि जंगी सांठा मंडळाच्या अहवालांत मुद्रित करून ठेवला तरी ऐतिहासिक सत्ये ढांसळून पडणें कधींहि शक्य नाही. अर्थात् ज्याला राजवाडे ‘ कायस्थ ब्राह्मणांचा झगडा ’ असें सामान्य नांव मोठ्या मुत्सद्देगिरीनें देतात, त्याचा खरा स्पष्टार्थ स्वराज्यनिष्ठ व छत्रपतिनिष्ठ कायस्थ प्रभूंचा निमकहराम पेशवे नोकरशाहीशीं झगडा असा आहे. यांत धर्माचा कांहींहि संबंध नव्हता, आतां नाही व पुढें कदाकाळीं असणेंहि शक्य नाहीं; आणि यदाकदाचित् असला, असें जरी वादार्थ गृहीत धरलें तरी त्याचा निर्णय करण्याचा अधिकार चित्पावनांना केव्हांहि नव्हता, आतां

नाहीं व पुढेंहि असणें शक्य नाहीं. शिवकालीन ब्राह्मणांचा कायस्थदेव धर्माची भिक्षुकी धावळी पांघरून जरी पुढें आला होता, तरी त्यांचें खरें वास्तवीक स्वरूप बाळप्रभू चिटणिसानें तेव्हांच “कारभार संबंधीं द्वेष त्यास कामानिमित्तें सरकार कन्याणाची चाकरी करून आम्हांस माजी करून हात दाखवावा. तें सोडून ब्राह्मण्यावर येऊन सांगून पाठवितां हें आश्चर्य आहे. हें रिकामें दात खाऊन अवलक्षण देणें चांगलें दिसत नाहीं. ” या खरमरीत स्पष्टोक्तीनें ब्राह्मणांच्या प्रत्ययास आणून दिलें होतें. अजूनहि कायस्थ-चित्पावन चुरशीचें मूळ याच तत्त्वांत आढळतें. पण बाळ प्रभूच्या वेळीं चित्पावनाचा कांहींहि संबंध नव्हता. पुढें, सातारकर छत्रपतींना धाव्यावर बसवून, पुण्यास पेशव्यांनीं जरी आपला स्वतंत्र सवता सुभा उभा केला आणि सत्तेच्या जोरावर चित्पावन समाज सर्वच बाबतींत, आजच्या गोऱ्या सिविल सर्वेटाप्रमाणें, भयंकर शिरजोर बनविला, तरी देखिल इतर महाराष्ट्रीय ब्राह्मण त्याला आपल्या पंक्तीला मुळींच वेत नव्हते.* शुक्ल यजुर्वेदी ब्राह्मणांची तर या बाबतींत अडहिल मोठी तक्रार आहे. चित्पावन पेशवे हे अगदीं राजाच्या पायरीला जाऊन भिडण्याइतके अरेराव झाले असतांहि इतर महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांनीं त्यांना पंक्तीव्यवहाराचा प्रतिबंध करावा, ही गोष्ट विशेष चिंतनीय आहे. दुसरा बाजीराव नाशीकला गेला असतां तेथील ब्राह्मणांनीं त्याला गोदावरीच्या घाटावरील पायऱ्यांना स्पर्शहि करूं दिला नाहीं. [पहा, Hamilton's Description of India, Vol. II p. 197] असें शेंकडों उतारें देतां येतील. सारांश, ‘ब्राह्मण’ व्याख्येंत चित्पावनांचा बळजबरीचा समावेश करण्याचा राजवाड्यांचा उपध्याप सर्वस्वी लंगडा आहे. राष्ट्रीय भावनेचा

* “ The Peshwas were long excluded from eating at tables with any Brahmin of high caste. ”

Ward's India & the Hindoos. pp. 199-200.

नाटकी आंव आणणाऱ्या राजवाड्यांनीं आपल्या विवेचनांत 'खालच ब्राह्मण, वरचे ब्राह्मण, गांवगत्रा ब्राह्मण' वगैरे बऱ्याच नवीन ब्राह्मण जातींच्या जनकत्वाचा मान स्वतःकडे घेतला आहे. पण या पोकळ वादांत शिरण्याचें आम्हांला कांहींच प्रयोजन नाहीं.

ऐतिहासिक वादाची सुरुवात राजवाडे येणेंप्रमाणें करतात:—“ शक १५५० च्या पूर्वीचा महाराष्ट्रांतील चांद्रसेनीय कायस्थांचा सामाजिक धार्मिक राजकीय असा कोणताच दस्तऐवजी इतिहास उपलब्ध नाहीं. हे लोक महाराष्ट्रांत केव्हां व कोणत्या राजाच्या आश्रयानें प्रथम उतरले, तें कळण्यास नक्की साधन नाहीं. शके १५७० च्या सुमारास बाळाजी आवजीस चिटणिसी मिळाल्यापासून त्यांचा इतिहास कळण्यास प्रारंभ होतो. तत्पूर्वी सर्व अंधार आहे.”

अंधार आहे कीं पहाणारांचे डोळेच पुटले आहेत ? सदरहू विधान अत्यंत धाडसी, दांडगाईचें आणि जाणून बुजून लोकांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकणारें आहे. ‘ महाराष्ट्रांतील ’ हा शब्द ठळक ठशानें छापण्यांत राजवाड्यांचा काय हेतु ? चित्पावनांप्रमाणे कायस्थ प्रभू अवचित बळजबरीनें हिंदूंत घुसले, का अकल्पित आकाशांतून खालीं पडले, का एकदम अस्पृश्यांचे स्पृश्य झाले, जनावरांचीं माणसें बनले, झालें तरी काय ? किंवा सन १७१४ पूर्वीचा चित्पावनांचा कसलाच इतिहास उपलब्ध नाहीं, हें शक्य त्यांच्या हृदयांत रात्रंदिवस सलत असल्यामुळें, ‘ माझ्यासारखी कधीं होशील ’ एवढ्याच उद्देशानें जाणून बुजून हा विपर्यास ते करीत आहेत ? ‘ महाराष्ट्रांतील ’ या शब्दावर ते विशेष जोर देतात, तर सन १६२८ पूर्वीचा कोणकोणत्या महाराष्ट्रीय हिंदू जातींचा दुव्हेबाज आणि स्पष्ट इतिहास आज त्यांच्यापाशीं उपलब्ध आहे ? महाराष्ट्र हें सर्व हिंदूंचें अलीकडचें वसतिस्थान आहे.

“ It will thus be seen that neither Shivaji, whose family came from Rajputana, nor the Peshvas, who came from Egypt, nor the Prabhus who came from the vall-y of the Chinab in Kashmere and Panjab via Oudh and Dalbhum, are the original residents of the tract they now claim as their Native Land.”
(Grant Duff, Supplement.)

‘ प्रभू ’ शब्दाची व्युत्पत्ति ठरवितांना कै. राजाराम रामकृष्ण भागवत या निस्पृह संशोधक गृहस्थानें (विविधज्ञान विस्तार पु० २५ अंक ९-१० पृ. २०९ सन १८९३) ‘ चां. का. प्रभू ही सर्वांत अत्यंत जुन्या वस्तीची जात आहे ’ हें सिद्ध करतांना “ लेखणीचे अधिकारी कायस्थ प्रभू हा वटवृक्षाचा अस्सल व जुनाट दांडा असून, ब्राह्मणत्वाची शेखी मिरविणाऱ्या दरोवस्त जाती त्यासच फुटलेल्या पारंब्या होत. ” हे उद्गार काढलेले काय राजवाडे प्रभूतीना माहीतच नाहीत ? बाळाजी आवजीचे वडील आवजी हरी, आजे हरी रामाजी व पणजे रामाजी श्रीरंग हे सर्व जंजीऱ्याच्या हवशाचे दिवाण होते व जंजिरा म्हणजे त्या वेळीं कायस्थ प्रभूंचा एक ‘ स्ट्रॉगहोल्ड ’ होता, हेंहि जर या खंद्या संशोधकाला दिसत नाहीं, तर त्यांनीं संशोधन दृष्टीची वृथा धमंड तरी मारूं नये. इतिहास-संशोधनाच्या कामीं काळ्याचे पांढरे केस केलेल्या राजवाड्यांनीं इतकें बाष्कळपणाचें विधान करावें आणि तें मंडळाच्या कार्यकारी सभासदांनीं डोळे मिटून छापून काढावें, यांत मूर्खपणाचा अधिक वांटा पत्करण्याचा मान कोणाकडे जातो, हें ठरविणें कठीण आहे. काशी ते रामेश्वर ऐतिहासिक साधनें हुडकिण्यासाठीं कंबर कसून नेटानें प्रयत्न करणाऱ्या या मंडळाला सन १६२८ पूर्वीचा कायस्थ प्रभूंचा उपलब्ध इतिहासच तेवढा नेमका दिसूं नये, हा आंधळ्या कोशिविरीचा खेळ मंडळाची इतिहास-संशोधकी नालायकी सिद्ध करीत असला, तरी आम्हांला अत्यंत विषादकारक वाटतो.

राजवाड्यांनीं वरील विधान मंडळाच्या बृहस्पतिसेनेपुढें वाचतांच ' याला कांहीं आधार आहे कां ? या शांतीचा उपलब्ध इतिहास तुम्ही विचारांत घेतला काय ? ' असा सवाल करण्याची अक्कल एकाहि सभासदास होऊं नये, हा त्यांच्या मतिमंदतेचा पुरावा मानावा कीं कायस्थ प्रभूंच्या जाहीर बदनामीचा पुरस्कार मानावा ? मराठी स्वराज्यस्थापनेच्या भर उषःकाळीं ज्या कायस्थ प्रभु समाजांनं न भूतो न भविष्यति अशी राष्ट्रसेवा करण्यांत शेंकडों उमलल्या जवानांची (*Blooming flowers of the race*) आहुती दिली, ती त्यांच्या बलवत्तर प्रबुद्ध पूर्वसंस्कृतीच्या अभावीं नुसत्या यटच्छेनें कधिं तरी देतां आली असती काय ? शिवउदयापूर्वीं चां. का. प्रभू जर अंधारांत होते, त्यांच्या क्षेत्रबीजाचा किंवा कुळामुळाचा कोठेच मागमूस नव्हता, तर ते शिवाजीच्या स्वराज्योपक्रमाच्या धाडसी कल्पनेला पाटबळ देण्यास समाजशः धाऊन आलेच कसे ? मागासलेल्या जाती उन्नतीची शर्यत अशी अवचित जिंकू शकत नसतात, हेंहि या समाजशास्त्रकोविदाला कळूं नये काय ? इतर जातीप्रमाणेंच चां. का. प्रभू शांतीबद्दल अत्यंत कसो-
 शीची चौकशी मिळविण्यासाठीं इंग्रज सरकारनें मागे कमिशन नेमली होती. त्यांनीं अनेक ग्रंथांच्या, शिलालेखांच्या, ताम्रपटांच्या सहाय्यानें अनेक साक्षा-
 दारांच्या कस्सून तपासण्या घेतल्या, चालीरीतींचा, रूढी रिवाजांचा तपशील मिळविला, तो सरकारी संशोधकांकडून तपासून घेतला आणि ' एथ्नोग्राफि-
 कल सर्वे ' नामक ग्रंथांत व इतर गॅझेटियरांत सरकारमार्फत प्रसिद्ध झाले-
 लाच आहे. याशिवाय या शांतीची विश्वसनीय माहिती देणारीं अनेक लहान मोठीं मराठी संस्कृत व इंग्रजी पुस्तके व मासिके प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. चित्पावनांच्या वर्तमान बुद्धिवैभवाची झकाकी इंग्रजी सरकारच्या हाडवैरावर तगलेली असल्यामुळेच जर सरकारी ग्रंथांतील माहिती अविश्वस-
 नीय मानण्याची मंडळाची प्रवृत्ति असेल, तर त्याच त्रयराशिकी नियमाने या चित्पावनी मंडळातर्फे प्रसिद्ध होणारीं दिव्य बाडे चित्पावनेतर दुनिये

खोटीं कां मानूं नये ? राजवाडे किंवा मुंबई सरकारचा ५०० रुपयांचा मलिदा दरसाल हबकणारे भा. इ. सं. मंडळ यांनीं चां. का. प्रभू शांतीच्या इतिहासाच्या अज्ञानाचें जें ढोंग पांवरलें आहे, त्या ढोंगाचें भूत इतिहास-प्रसिद्ध हाडवैराच्या पिंडावर पोसलेलें आहे, हें कोणाहि चाणाक्षाच्या लक्षांत तेव्हांच येईल. अर्थात् बळेंच आंधळ्याचें सोंग घेतलेल्या या मंडळाला आम्ही काय काय म्हणून दाखविण्याचा यत्न करावा ? उपलब्ध असलेले पुरावेहि न पहाण्याइतके जे अरेराव तुसडे आणि उर्मट बनलेले. आहेत, त्यांनींच साऱ्या भरतखंडाच्या अनुपलब्ध ऐतिहासिक सामुग्रीच्या संशोधनाची घमंड मारावी, हें दृश्य अस्सल पेशवाई नव्हे असें कोण म्हणेल ?

मंडळाला रातांधळें लागलें

असलें तरी शक १५७० पूर्वीच्या अंधारांतहि कायस्थ प्रभूंच्या अस्तित्वाचा-नव्हे, राजकारणी प्रभुत्वाचा काहीं शोध लागल्यास पाहिलें पाहिजे. चांद्रश्रेणीयांची वस्ती काश्मिरांत होती, हें वर सांगितलेंच आहे. तेथीत इतिहासांत या लोकांबद्दल पुष्कळ माहेती मिळण्याचा संभव आहे. राजतरंगिणी हें सुप्रसिद्ध काव्य काश्मिर-नृपतीचा महाअमात्य चंपकप्रभू याचा मुलगा करहणप्रभू (शके १०९१-११६९) यानें लिहिलें आहे. सन ३१८ च्या सुमारास गुप्त (गुप्ते) राजांची सत्ता प्रस्थापित झाली. त्यावेळीं चां. का. प्रभूंनील गुप्ते, राजे, प्रधान, चौबळ, रणदिवे, दळवी, ठाकरे हीं घराणीं उदयास आली. शके १३४७ मध्ये नारायण चौबळ मुर्तुजाबादचे देशपांडे व गांवकुळकर्ण उपभोगीत होता. दौलताबादचा नवीन तख्ताधिपति अहमदशहा बहामनी याजकडे याच सालीं तो नजराणा घेऊन गेला होता. याचा मुलगा गोविंद चौबळ यास अल्लाउद्दीन बहामनी यानें कोंकण व मावळ प्रांतांत ' चीफ इंजिनियर ' नेमलें होतें, व शके १४७७ मध्ये खाजेखानाबरोबर त्याला कर्नाटकाच्या स्वारीलाहि पाठविलें होतें.

याचे पुढील पुत्रपौत्र नारायण, कृष्णाजी व गोविंद या सर्व पुरुषांनीं हैदराबादेस हजार स्वारांची सरदारी केलेली आहे. (पहा चां. का. प्र. इतिहासाचीं साधनें अंक १२.) चेऊल येथें सांपडलेल्या एका शिलालेखाचा फोटोग्राफ रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये (पु. १ पृ. १३५) छापला आहे, तो सन १०८८ चा असून, त्यांत वेलजीप्रभूचे नांव खोदलेले आहे. शिलहार राजा अपरादित्याच्या वेळचा सन ११८२ चा दुसरा एक *शिलालेख सांपडला आहे, त्यांत अनंतजी प्रभू सहासष्टी (साल्सेट—साष्टी) परगण्यावर गव्हर्नर होता, असा स्पष्ट उल्लेख आहे. हा शिलालेखसुद्धां वालिग् पंडित * नामक कायस्थ प्रभूनेच लिहिल्याचा त्यांत उल्लेख आहे. ज्या सहाद्रीखंडांत कायस्थ प्रभूंची माहिती आहे तो ग्रंथ इ० स० १० व्या शतकाच्या सुमारास लिहिला गेला असावा, असा विद्वानांचा निर्णय आहे. शिलहार वंशीय राजा हरपाळ यानें एका ब्राह्मणाला दानपत्र दिलें आहे, त्यांत त्या राजाचा प्रधान लक्ष्मणप्रभु असल्याचा उल्लेख आहे. रजपूत राजा राणा लक्ष्मणसिंह यानें चितोड येथें जो एक जयस्तंभ

* ज्यांना इल्लीं ' देशपांडे ' म्हणतात ते पूर्वी ' देशपंडित ' किंवा ' पंडित ' या संज्ञेने ओळखिले जात असत व त्यांचा व्यवसाय जमीन महसुलाचा हिशोब ठेवणें व लेखनवृत्ती हा असे

* हा शिलालेख वाचतांना डॉ० भांडारकर यांनीं बऱ्याच चुका केलेल्या आहे. या शिलालेखाचा अससल फोटो आमच्या संग्रहीं आहे; त्याचप्रमाणें मि. वॅथेन-साहेबांनीं त्याचेच अधिक काळजीपूर्वक केलेले वाचनहि आमच्याजवळ आहे. त्यावरून पाहतां डॉक्टरसाहेबांनीं ' अनंतजिप्रभु ' हा शब्द वाचतांना त्यांतल्या जि अक्षराची पै बनवून अनंतप्रभूला सारस्वत बनविले. परंतु ही चूक आहे. जो कोणी याच शिलालेखांतील प्रारंभीच्या दुसऱ्या ओळींतील ' विराजित ' शब्दांतली जि ' अनंतजिप्रभु ' शब्दांतल्या जिशीं ताडून पाहिल त्याला ही डॉ. साहेबांची चूक समजून येईल वास्तवीक डॉ. सा. नीं हा शिलालेख अत्यंत अशुद्ध रीतीने वाचलेला आहे, हें मि. वॅथेनच्या वाचनावरुहि स्पष्ट सिद्ध होत आहे.

उभारलेला आहे, त्यावर हल्लींच्या सातारकर चिटणीसांचा पूर्वज श्रीपतप्रभू याच्या नांवाचा उल्लेख आहे आणि या गोष्टीचा दुसरा पुरावा चिटणीसांच्या संग्रहीं असलेल्या वंशवृक्षादि दस्तऐवजांतहि सांपडतो. सन १२९५ त अह्याउद्दीनने मांडवगडचे राज्य उध्वस्त केल्यामुळे तेथील शेंकडों कायस्थांचीं घराणीं चितोड व त्याचा आसमत प्रदेश सोडून, कोंकणांत व मावळांत आपल्या पूर्वी वसलेल्या जातभाईना येऊन मिळालीं. याशिवाय मुंबई सरकारने प्रसिद्ध केलेल्या ' मोनोग्राफ नं. ४ कायस्थ प्रभू ' या पुस्तकांत असें म्हटलें आहे:— (मराठी भाषांतर) “ चेऊल व इतर ठिकाणीं सांपडलेल्या दोन शिलालेखांवरून असें दिसते कीं कोंकणांत शिलहार राजे राज्य करित होते त्या काळीं कायस्थ प्रभू येथे वसतीला येऊं लागले. देशपांड्यांच्या वतनांवरून असें सिद्ध होते कीं तीं वतने त्यांनीं, दक्षिणेंत बहामनी राज्यसत्ता स्थापन होण्यापूर्वीच, मिळविलीं आहेत. यावरून असा निष्कर्ष निघतो कीं या जातीच्या पूर्वजांची वसाहत कोंकणांत व मावळांत १०—११ व्या शतकांत झाली. तेव्हांपासून ते येथेच स्थाईक झाले व पुढे मराठी स्वराज्यांत त्यांनीं फार महत्त्वाचा भाग घेतला. ” (पृ० ७). मुसलमानी अमदानींत सुद्धां या जातींतील अनेक पुरुषांनी त्या त्या सरकारच्या राज्यव्यवस्थेत मोठमोठी हुद्यांचीं कामे केल्याचे दाखले ठसठशीत ठशांत प्रसिद्ध झालेले आहेत. मोनोग्राफांत आणखीं असें म्हटलें आहे कीं:—” दक्षिणेंत मुसलमानी सत्तेचा प्रादुर्भाव होऊं लागल्यापासून चां. का. प्रभूंचा इतिहास सहजगत्या सुरळीत शोधतां येतो. दिवाणी आणि लष्करी खात्यांत या लोकांनी अनुपमेय कर्तवगारीचीं कामे केलीं. देशमुख देशपांड्यांचीं पूर्वापार वतने पुढें चालविल्यामुळेच देशांत मुसलमानांना शांति राखतां आली. १३९६ च्या भयंकर दुष्काळानंतर वसाहती वाढवून देशांत सुव्यवस्था राखण्याच्या कामी देशमुख देशपांड्यांनीं बहुमोल कामगिरी केली. यावेळीं डोंगराळ

प्रदेशांतील बंडखोरांचीं बंडे मोडण्यासाठीं त्यांना लष्करी नोकरीहि करावी लागली. वेदरच्या बादशहानें या देशमुख देशपांड्यांच्या मदतीला सन १४२९ त मुल्कउल्तिजार याला सैन्यासह पाठविलें होतें. या कामाबद्दल त्यांना मोठमोठ्या मानाच्या पदव्या मिळाल्या, त्या त्यांचे वंशज आजपर्यंत उपभोगीत आहेत. आतोण्याचे प्रभू देशमुख यांना अभंगराव, नात्याचे प्रभू देशमुख यांना सरजेराव, मावळच्या प्रभू देशपांड्यांना आदरराव. अशा रीतीनें दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यकारभारांत या प्रभुलोकांनीं मोठमोठीं कामें केलीं. चेऊलचे चौबळ, महाडचे नाडकर, नाते निजामपूरचे देशमुख, मावळांतले वैद्य आणि दिवे, आणि इतर पुष्कळ देशपांडे व कुळकर्णी यांच्या सनदा अनेक ऐतिहासिक सत्यांचा निवाडा करण्यास समर्थ आहेत. सन १४२६ त वेदरच्या बादशहानें वाजसनेय ब्राह्मणांना दिलेल्या एका सनदेत परशराम प्रभू कर्णिक या दरबारी सरदाराचा उल्लेख आहे. ब्राह्मणांब्राह्मणांतले तंटे निवडण्याच्या कामावर त्याची नेमणूक होती. ”

(पृ. ७-८) असे आणखी किती तरी पुरावे राजवाड्यांना व मंडळाला दाखवितां येतील. सारांश, शके १५७० (सन १६४८) पूर्वीं राजवाडे म्हणतात त्याप्रमाणें ‘ सर्व अंधार ’ नसून ‘ सर्व प्रकाश ’ आहे. चित्पावनी डोळ्यांना दिसला नाही तर तो दोष डोळ्यांचा व हृदयाचा आहे.

ब्राह्मण म्हणजे हिंदुधर्माच्या डबोल्यावरचे मुजंग. अखिल हिंदुजनांच्या सामाजिक धार्मिक आचारविचारांचे सोल एजंट. किंवा वेदोक्ताच्या पंढरीं-तेल बडवे. ही राजवाड्यांची जन्मप्राप्त समजूत असल्यामुळे, त्यांनीं पुढे ग्रामण्यांचा विषय चर्चला घेऊन, त्यावर चित्पावनी जजमेटे ठोकलीं आहेत. पैकीं पहिलें:-

“ मंत्रवदुपनयाचा आग्रह बाळाजी आवजीच्या पुढारपणाखालीं प्रथम (?) शिवाजीच्या कारकीर्दीच्या शेवटास झाला. बाळाजी आवजीची मंत्रवदुपनयनाबंधांनं फिर्याद शिवाजीनें आपला पुत्र जो संभाजीराजा

त्याजकडे सोंपविली, असा उल्लेख सांपडतो. (कोठें ?) संभाजीने चांद्र-
संनीय कायस्थ क्षत्रिय नाहीत, व मंत्रवदुपनाह नाहीत असा निकाल
दिला. ”

श्रोत्यांना रंजविण्याकरितां हरदासबुवा जशी वडाची साल वांग्याला
लावून किंवेक स्वकपोलकल्पित गोष्टी, शक्याशक्यतेची पर्वा न करतां;
वेधडक सांगतात, त्या हरदासी गोष्टींच्याहि तोंडांत मारण्याइतकी हात-
चन्नाखी—नव्हे, वातचलाखी या उताऱ्यांत राजवाड्यांनीं दाखविली आहे,
हे त्यांच्या वैज्यांनाहि मान्य करावे लागेल. असली विवेचनपद्धति आणि
ऐतिहासिक गोष्टी हरदासी धाटणीने दडपून ठोकण्याची राजवाड्यांची
उठडी छत्री पाहिळी की ते कदंबरीकार होण्याऐवजीं इतिहाससंशोधनाच्या
फंडांत चुकून कसे पडले, याचें कोणी प्रथम संशोधन करील तर बरें, असें
आमच्याप्रमाणें इतरांनाहि वाटल्याशिवाय रहाणार नाही. शिवाजीच्या राज्या-
भिन्नक प्रसंगीं दाक्षिणां ब्राह्मणांनीं जी आपल्या

अकलेची धूळवड शेणवड

खेळली आणि वाळदभू चिटणिसादी कायस्थ प्रभूंच्या धोरणी डांबपेचांची
सज्जर जोडेपैजार खाल्ली, त्याचें शक्य विद्यमान ब्राह्मणबुवांना रात्रंदिवस
डांचत असतें. अलंकाडे दरसाल होत असलेल्या शिवजयंत्युत्सव आणि
राज्याभिषेकोत्सवांच्या प्रसंगीं तर हें भिक्षुकी पाप ठळक रीतीने ‘ राष्ट्रीय ’
चित्पावनांना आंतून खवखवत असतें. हें पाप एकदां कसें वसें कायमचें
गाडावें आणि शिवकालीन भटांचा हा महारोग कायस्थांच्या टाळक्यांवर
लादावा, याविषयी राजवाडेप्रभूती मंडळभगतांचे जारी प्रयत्न सुरू आहेत.
या प्रयत्नांबरोबरच

कायस्थ मराठ्यांत फाटाफूट

पाडण्याचा कावा अगदीं उवड माथ्याने चालू आहे. आणि कित्येक अकल-

मद मराठे या काव्याला बळीहि पडत आहेत. 'ग्रामण्यांचा साधंत इतिहास' अखिल महाराष्ट्रापुढे आम्ही सन १९१९ सालींच ठेविला असल्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथाच्या या द्वितीयाऽवृत्तीत आम्ही तपशीलाचा संकोच केला तरी, चालण्यासारखे आहे. 'शिवजीचे व अखिल मराठ्यांचे क्षत्रियत्व शिव-कालापूर्वीहि सर्व भिक्षुकांना मान्य होते. पण या नाट्याळ कायस्थ खटपट्यां-मुळे तो इतिहास विकृत झाला व सज्जन भिक्षुकशाही विनाकारण दोषी ठरली. वास्तविक खरे शूद्र हे लडभडे कायस्थ. यांना मंत्रवदुपनयाचा अधिकार नाही. मराठे खरे क्षत्रिय. त्यांच्याविषयी किंवा शिवजीविषयी अथवा शिववंशजांविषयी एकाहि ब्राह्मणाने कधीहि आक्षेप घेतला नाही.' ही विचारसरणी ऐतिहासिक सत्यांत जाम जखडून वसविण्यासाठी राजवाड्यांनी मंडळाच्या चतुर्थ संमेलनवृत्तांत दीपाचा उपद्रव्याप केला, तर टाण्याच्या विनायक लक्ष्मण भाव्यांनी मराठी दसराच्या रुमालांत मालोजीच्या खोपटीत अग्निहोत्राचे पात्रच निर्माण केले. शिवजीच्या आजालाच अग्निहोत्री बनविला की शिवकालीन कायस्थांच्या शिवराज्याभिषेकाच्या वेदा-क्ताच्या खटपटी आपोआपच स्वार्थी व पाचकळ ठरतील, हा सारा एवढ्या चित्पावना काव्याचा रोख आहे. हा रोख मराठ्यांच्या पचनी एकदां सरळ जाऊन पडला की कायस्थांचे व मराठ्यांचे कायदेच विनसले ! या पारकट किंवाहुना हलकट धोरणाचा मालमसालाच राजवाड्यांच्या प्रस्तुत विधानांत पडलेला आहे, हे सांगणे नकोच.

चां. का. प्रभूंच्या ग्रामण्यांचा इतिहास म्हणजे त्यांच्या राजकीय उत्कर्षा-बदल ब्राह्मणांना पदोपदी वाटणाऱ्या वैषम्याच्या आणि मत्सराच्या तडफडाटाचा इतिहास होय. ही एक व्याख्या नीट लक्षांत ठेविली की, ग्रामण्यांविषयी किंवा वेदाक्तपुराणोक्ताबद्दल वेळेवेळीं होणारा भिक्षुकी शिमगा म्हणजे काय असतो, हे तेव्हांच उमगून येईल. बहुजनसमाजाच्या दातृत्वावरच जगणाऱ्या भिक्षुकशाहीने प्रत्येक वेळीं निर्वाणीचा 'दर्भ' म्हणून

बाह्यणेतरांच्या धर्माचरणाविषयीं आक्षेप घ्यावे, आणि मानसिक गुलाम-गिरींत पिचणाऱ्यांनीं या नकली भूदेवांची मनधरणी करावी, असा मूर्खपणाचा प्रघात आजवर चालूच आहे. यालाच राजवाडे ' मंत्रवदुपनयनाचा आग्रह ' असें भिक्षुकी नांव देतात, आणि म्हणतात कीं, हा आग्रह ' बाळाजी आवजीच्या पुढारपणाखालीं प्रथम शिवाजीच्या कारकीर्दीच्या शेवटास झाला. ' विद्याशंकर भारतीच्या काळापासून तों पुण्यास चित्पावन नोंकरशाहीचें तळपट उडेपर्यंत चां. का. प्रभूवर एकंदर दहा ग्रामण्यांचा हल्ला भटांकडून चढविण्यांत आला. मग शिवकालीन ग्रामण्याला राजवाडे पहिला नंबर कसा देतात ? बरोबर. बाळाजी आवजीच्या चिटणिसीपूर्वी त्यांना ' सर्व आधार ' दिसत आहे; अर्थात् त्यांनींच आपल्या खंडांत पूर्वीच्या ग्रामण्याची दिलेली माहिती त्यांना आतां कां दिसावी व दिसली तरी कां पहावी ? बाळ प्रभूवर झालेल्या ग्रामण्याचा विस्तृत इतिहास आम्ही पासिद्ध केला आहे तो वाचकांनीं मुद्दाम पुन्हां तपशीलवार वाचावा, अर्श्व विनंति आहे. त्यांत (१) बाळप्रभूचा व शिवाजीचा अत्यंत स्नेह. (२) त्या आत्मभावाचा तत्कालीन कित्येक मराठे सरदार व देशस्थ ब्राह्मण अधिकाऱ्यांवर होणारा राजकारणी वर्चस्वाचा साहजिक परिणाम आणि (३) शिवाजीच्या उत्कर्षाबद्दल ठिकठिकाणीं रुजूं लागलेल्या मत्सराचीं पाळेंमुळें समूळ उपटून टाकण्यासाठीं राज्याभिषेक करून देण्याची बाळाजीनें शिवाजीला सुचविलेली युक्ति, ही मुख्य कारणें आहेत. पूर्वीच्या दोन आणि या पुढच्या सात ग्रामण्यांप्रमाणेंच प्रस्तुतच्या वादांत वेदोक्ताची किंवा धर्माची मामुली लंगडी सबब जरी पुढें होती, तरी राजकीय वर्चस्वाचें वैषम्य त्यांत विशिष्ट होतें, हा सिद्धांत सर्व निःपक्षपाती इतिहासकारांनी मान्य केलेला आहे. मोहिते महाडीक निंबाळकर सांवत जाधव घोरपडे वगैरे बडेबडे मराठे सरदार पहिल्यापासूच शिवाजीच्या राज्याभिषेकाच्या कल्पनेला विरुद्ध, तर एकटा बाळाजी त्यांच्या विरोधाच्या-

विरुद्ध, अशी ही चुरशीचीं सुरुवात.* ' महाराजांचा राज्याभिषेक वेदोक्तच झाला पाहिजे, तो मी अवश्यमेव घडवून आणीन ' या बाळाजीच्या प्रतिज्ञेने चिडलेले भटमंडळ उपरोक्त मराठे सरदारांच्या बगलेत घुसले आणि बाळाजीवरच ग्रामण्याचा हल्ला चढवून, अप्रत्यक्षपणे राज्याभिषेक--कल्पनेची गर्भहत्या करण्याचा ब्रूट अस्तित्वांत आला. ' टोपी-बदल ' हे सुताच्या जानव्याप्रमाणेच भटाचे दुसरे वर्म आहे. जसा वारा तशी शिडे फडफडविण्यांत भिक्षुकशाही अनामिका म्हणून प्रसिद्धच आहे. कार्य साधण्यासाठी दक्षिणी ब्राह्मण वाटेल त्यांच्या पाया पडतील आणि अस्पृश्योद्धाराचा नाटकी डौल आणून महार भंग्यांच्याहि गळ्यांत गळा घालतील. निःकायस्थ पृथ्वीत असेल तर मराठ्यांना क्षत्रियचसें काय पण ब्राह्मणहि म्हणावयास ते

* For although the high-spirited Deccan nobles gladly followed Shivaji in the field, they were unwilling in private life to concede to him any precedence. And at state dinners they resented that a Bhosla should sit on a seat raised above those assigned to Mohites and Nimbalkars, Savants and Ghorpades. He spoke of the matter to his secretary, Balaji Abji Chitnis, and the latter urged him to take the royal crown from the hands, not of a Moghul Emperor, but of a Benaras priest. The king consulted his mother Jijabai, the saintly Ramdas and his favourite goddess Bhavani and found them all favourable to his secretary's suggestion.

Kincaid & Parasnis, Maratha History
Part I, page 244.

चुकणार नाहीत; किंबहुना ब्राह्मणांची उत्पत्ति मराठ्यांपासून झाली, असे जाहीरनामे फडकविण्यासहि मागेपुढे पहाणार नाहीत. मात्र काम झाल्यावर भटांचा रामराम घेतांना, त्यांच्या पचनीं पडणारांची काय दाणादाण उडते, याचे अनुभव प्रत्यही ब्राह्मणेतरांच्या परिचयाचे आहेतच. असो. म्हातारीने कोंबडे झांकण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला, पण अखेर उजडावयाचे ते उजाडलेच. शिवरायाला पट्टाभिषेक झाला, बाळप्रभूवरील ग्रामण्याचे धुकें पार वितळून गेले आणि शिरजोर झालेल्या सर्व मराठे सरदारांनी व मगूर ब्राह्मणांनी छत्रपतीच्या सिंहासनापुढे विनशर्त माना वांकविल्या.

चां. का. प्रभूवरील भिक्षुकी आक्षेपांचा निवाडा रघुनाथ पंडीताच्या 'मिती शके १५९१ सौम्यराम संवत्सरे मार्गशीर्ष शु० ११' च्या आशापत्ताने सर्वत्र जाहीर झाला. त्यांत "चांद्रसेनी दालभ्यगोत्री प्रसिद्ध राहतील. ते क्षत्रियवर्ण कल्युगीं आहेत... द्वेषबुद्धीनी कर्म करण्या चालविण्यास बखेडा करतील ते देवाब्राह्मणांचे द्रोही व राजदंडास अधिकारी होतील." (ग्रा० पृ. १९) असा स्पष्ट उल्लेख आहे. राजवाड्यांनीहि आपल्या द्या खंडांत (पृ. ५२३, ५४६, ५४८) या प्रकरणाचे कांही कागद छापिले आहेत. पण ते आतां नवीनच कादंबरी बरळूं लागले आहेत. ते म्हणतात कीं बाळप्रभूच्या वेदोक्ताचा तंटा शिवाजीने आपल्या संभाजी पुत्राकडे जजमेंटासाठीं पाठविल्याचा या महापंडिताला उल्लेख सांपडला आहे आणि संभाजीने कायस्थ क्षत्रिय नाहीत व मंत्रवदुपनयनाहं नाहीत असा 'कडक' भाषेत निकाल सांगितला. संभाजीच्या कमिशनरशिपचा उल्लेख राजवाड्यांना कोणत्या गळाळ्यांत सांपडला याची त्यांनीं कोठेंच वाच्यता केलेली नाही. मंडळाच्या चतुर्थ संमेलनवृत्ताचा 'दीप' अखिल महाराष्ट्रभर पाजळून आज सहा वर्षे झालीं व मंडळांतहि या मुद्यावर श्रीयुत वासुदेव सीताराम बेद्रे यांनीं दस्तऐवजी चर्चा केली; तरीहि या उल्लेखाबद्दल मंडळ किंवा राजवाडे यांनीं अझून चकार शब्द काढलेला नाही. अर्थात् हा सर्व

‘ दडपून देतो ऐसाजे ’चाच धाडसी प्रकार टगता. संभाजीच्या कमिशनर-शिपचें राजवाडी विधान पाहिले म्हणजे झांशीच्या राणीला पृथ्वीराज चव्हाणाची मावस बहीण ठरविणाऱ्या आंग्लतिहासकारांस हंसण्याचा आतां सवडच उरत नाही. संभाजीचा जन्म श.क १५७९ (सन १६५७) साली झाला. (पहा मंडळाचें चतुर्थ संमेलनवृत्त; जेथे शकावली पृ. १८१). बाळप्रभूवरील ग्रामण्याचें निराकरण करणारे गवुनाथपंत हणमंते ‘ पंडितराव ’ याचें आशोपत्र ‘ मिति शके १५९१ सौम्यनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शु. ११ ’ चें आहे. (सन १६६९) या दोन काळांतलें अंतर पहा:—

ग्रामण्य—निवृत्ती.....सन १६६९

संभाजीचा जन्म.....सन १६५७

ग्रामण्याच्या वेळीं संभाजीचें वय १२ वर्षांचें होतें. ग्रामण्यासारख्या दिकट धार्मिक भानगडीच्या प्रश्नाचा निकाल लवण्यासाठीं १२ लक्षांच्या शेंबड्या पोराला कमिशनर नेमणारा शिवाजी मराठी स्वराज्यसंस्था-त खास नसावा. तो कोणीतरी राजवाड्यांच्या विश्वामित्रा सृष्टीतील दुसराच एकादा अक्लशून्य टोणपा असावा, हें उघडच दिसतें. आधुनिक पुणेकर संशोधक आपल्या ऊर्ध्वमुखी मेंदूंतून काय काय नवीन सृष्ट्या निर्माण करतात, हें तुसतें पहाणें देखिल मोठें कामणुकीचें साधनच आहे. राजवाड्यांच्या या काल्पनिक कादंबरींतून आणखी काय काय हास्यास्पद विधानें निघतात तीं पहा.

[१] ग्रामण्याचा प्रश्न धार्मिक, वैदिक धर्म म्हणजे छप्पन्न गुंतागुंतीचें कैवर्तकी जाळें. देशकालपरिस्थितीप्रमाणें अखिल मराठ्यांना व खुद्द शिवाजीच्या घराण्याला वेदोक्त पुराणोक्ताची दाद सुद्धां नव्हती. मालोजी, शहाजी, शिवाजी अगर संभाजी यांपैकीं एकाचाहि व्रतबंध, मुंज किंवा उपनयनविधि झालेला नव्हता. तो प्रघातच त्यांना माहीत नव्हता.* बाळप्रभूनें राज्या-

* आतां माहीत झाला आहे तरीहि मराठ्यांत सध्यांहि उपनयनावधी रुळीच रुढ नाही.

भिषेकाचा आग्रह धरिला तेव्हांच वेदोक्त-पुराणोक्ताचा वाद उपास्थित झाला आणि अनेक भानगडीना तोंड देऊन एकट्या शिवाजीचा मुंज त्याच्या वयाच्या ४५ व्या वर्षी राज्याभिषेकप्रसंगी लागली. असल्या शिवाजीला कायस्थांच्या धर्माधिकारांचा निर्णय लावण्यास वारा वर्षांच्या संभाजीला कमिशनर नेमण्यास राजवाडे लावतात, तेव्हां त्यांच्या सारासार बुद्धाचे दिवाळें चाजलें असें कोणी म्हटल्यास त्यांत वावरो तें काय ?

[२] अर्धी अधिक हयात खलास झालेल्या विसाव्या शतकांतील पदवीधर, समाजशास्त्री, व्युत्पत्तीप्रदीप व इतिहास-संशोधक राजवाड्यांना जर एवढेहि तारतम्य नाहीं, तर १७ व्या शतकांतला, अशिक्षित, कवळ १२ वर्षे वयाचा अल्लुड कोंवळा पोर, ज्याचा मुंजहि झालेली नाही, वेद कशाशी खातात व पुराणें कशाशीं पितात हेंहि ज्याला माहीत नाही, असल्या संभाजीला राजवाडे कायस्थांच्या धर्माधिकार-निर्णयाचे कमिशनर नेमतात, तेव्हां हें इतिहास-संशोधन को भांग्यामास्तीच्या अड्ड्याच्या गप्पा ?

[३] ज्या शिवाजीच्या घराण्यांत वेदोक्तबद्दल घुमाकूळ घालण्यांत दक्षिणी भिक्षुकाना अज्ञानहि शरम वाटत नाहीं, कोल्हापूरच्या शाहू-महाराजांना व अखिल मराठ्यांना तंजावर केसच्या जज्जाने शूद्र ठरविल्यामुळे महोदेव राजाराम बोडसासारखे चित्पावन आनंदानें टिच्या कुटतात, त्याच भोंसले घराण्यांतला अप्रबुद्ध संभाजी म्हणे ' कायस्थ प्रभू शूद्र ओहत ' असा कडक भाषेत निर्णय देतो, आणि संभाजीचा हा निर्णय तत्कालीन व वर्तमान भटाभिक्षुकांना शिरसाबंध मान्य होतो; हें तर महदाश्चर्यच मानलें पाहिजे.

[४] धार्मिक बाबीबद्दल छत्रपतीचे किंवा भोंसल्यांचे किंवा मराठ्यांचे निर्णय जर त्या वेळी सर्व भटांना मान्य होत होते तर ते आतांच कां होत नाहीत ? कोल्हापूरच्या विद्यमान क्षात्र वैदिक शाळेबद्दल नालिस्त्या कर-

णान्या भटांचो गति कोणत्या नंबराच्या नरकांत आहे, हें राजवाडे किंवा मंडळ सांगूं शकेल काय ? बरें, ज्या संभाजीची ' वेदोक्त ' मुंजच झालेली नव्हती, व म्हणूनच ज्याला वेदाक्षर ऐकण्याचा किंवा उच्चारण्याचाहि अधिकार नव्हता, त्याकडे वेदशास्त्रसंपन्न भटमंडळ धार्मिक निर्णय मागण्यास गेले; ते कोणत्या वेदाच्या आधारावर ?

[५] शिवाय, चां. का. प्रभू आणि खुद्द शिवाजी यांचा अन्योन्य संबंध लक्षांत घेतां, राजवाड्यांनी संभाजीच्या कमिशनरशिपचें जें पिल्लें आपल्या चित्पावनी कल्पनेतून उबवून काढलें आहे तें किती खांडसाळ आहे याचा तेव्हांच निकाल लागतो. ज्या शिवाजीनें सर्व महाराष्ट्रीयान्यांच्या आधीं चां. का. प्रभू सरदारांस आपलेसें करून, त्यांच्या हिमतीनें व एकानिष्ठेनें आपल्या सर्व महत्त्वाकांक्षा रंगारूपास आणल्या; ज्या कायस्थ प्रभू सरदारांच्या रक्तावरच शिवाजीनें हिंदवी स्वराज्याचे टोलेजंग बुरूज उभे केले; जो शिवाजी बाळचिटणिसाविषयी

बाळाजी माझा प्राण आहे

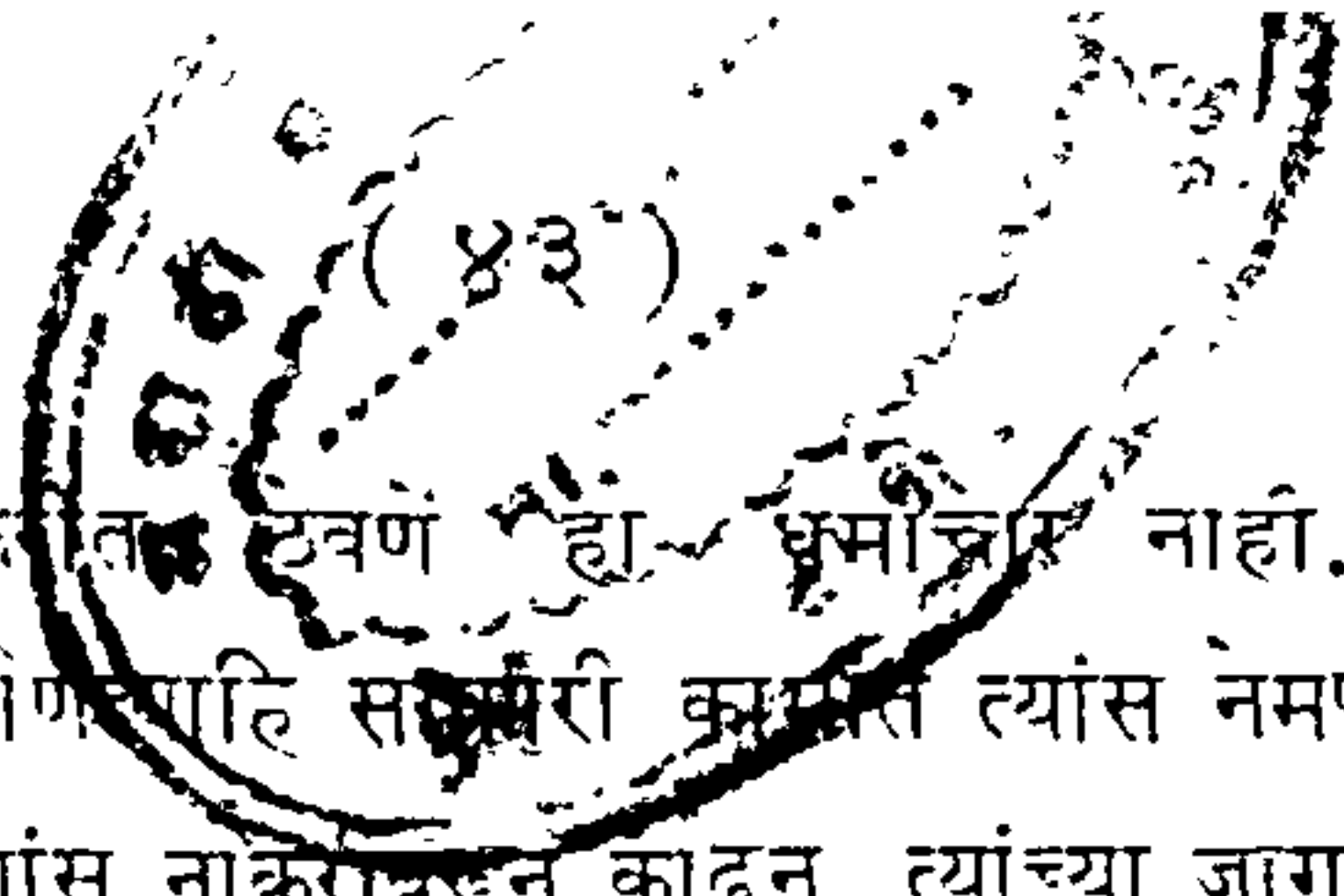
असें वारंवार नुसतें म्हणतच नसे, तर स्वदस्तुरच्या पत्रांत * सुद्धां स्पष्ट

स्वस्तिश्री राज्याभिषेक १ आनदनाम संवत्सरे, ज्येष्ठ वद्य प्रतिपदा भानुवासेरे, क्षत्रिय कुलावंस श्री राजा शिवछत्रपति स्वामी यांणीं राजकार्य धुरंधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री बाळाजी प्रभु चिटणीस यासी आज्ञा केली ऐसीजे:-तुम्ही स्वामीसेवा बहुत निष्ठेनें करून, श्रमसाहस फार केलें. राज्यवृद्धीचे कार्मी आलां. यावरून तुम्हावर कृपाळू होऊन अष्ट प्रधानांतलि पद द्यावें असें मनीं आणिलें असतां, तुम्ही विनंति केली कीं आम्हाकडे चिटणीसांचा दरख चालत आहे, हा अक्षरी वतनी वंशपरंपरेनें सन्निध व सर्व राज्यांतील चालवावा व कारखानीसी आणि जमेनिसी दोन धंदे राज्यांतलि आपले निसबतीस दिल्ले, ते अक्षरी असावे. याजवरून कृपा करून चिटणीसी निधानची व सर्व राज्यांतील तुम्हांकडे दिल्ली असे. स्वामीचे वंशीचा

नमूर कातो कीं “ तुम्ही स्वामीसेवा बहुत निष्ठेनीं करून श्रम साहस फार केले. राज्याभिवृद्धीच्या कामी आलां. ” तोच शिवाजी बाळप्रभूच्या धर्माधिकार-निर्णयाचें किचकट काम संभाजीसारख्या वारा वर्षांच्या अलड मुलाकडे सोंपवितो ! ही कल्पना लढविणारा कादंबरीकारहि मूर्ख ठरेल, मग इतिहास-संशोधक म्हणविणाराच्या तोंडांत कोणी शेंण वातल्यास त्यांत नवल नाही. धर्मसंरक्षणाच्या सबबीखाली ब्राह्मणांनी शिवाजीच्या विरुद्ध जीं कुटिल कारस्थानें लढविली, त्यांवर मंडळाभिमानी राजवाडे भावे प्रभुतीनें पांवरूण व लण्याचा केवढाहि आटोकाट यत्न केला, तरी शिवाजीनें भटांवर उगविलेल्या सुडाच्या आसुडाचे तडाखे आरोपींची पाठ आरपार फोडून इतिहासांत उमटले * आहेत. ‘ तारिख-इ-शिवाजी ’ या बखरीतला उतारा पहा :—

“ गंगा (गागा) भट बनारसहून आला होता, त्याजकडून शिवजीने वेदमंत्र शिकून ब्राह्मणासारखे आचरण करण्यास सुरुवात केली. त्यावरून सर्व ब्राह्मणांनीं गागाभट्टावर बहिष्कार वातला. त्यावर शिवाजीने असा हुकूम काढिला कीं, ‘ ब्राह्मण हे धर्मगुरू असून वंद्य आहेत; परंतु कोणी अन्यथा करणार नाही. तरी लिहिण्याप्रमाणें सदरहू प्रयोजनाचे व्यापाराची सेवा तुम्ही व पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें करून सुखरूप अनुभवणें जाणिजे. छ० बहुत काय लिहिणें. शके १५९६ ज्येष्ठ वद्य १.

* कारखान्यांकडून ब्रह्मण कारकून दूर करून प्रभु कारखाने यांत ठेविले. त्यांजवर मोरोपंत बोलिले कीं, कारखानीयांचे हुद्दे मातब्ब्या लोकांवर टाकले यानें नाश व्हाइल. तेव्हां राजियानें उत्तर दिलें कीं, ज्या जागेचा ब्राह्मणांवर इतबार टाकिला ती जागा आम्हांस हस्तगत जावली राजपुरीं प्रभूंवर हवशी यांचा इतबार ती जागा हस्तगत होत नाही. जे स्थळीं प्रभूंवर इतबार ते स्थळ एकाएकीं येत नाही. त्यांजवर इतबार असावा. मग निळोपंत व मोरोपंत मनांत खोंचल, उगेच राहिले. ”

राज्यांत त्यांस नोकरीत ठेवणे हा धुमाळीस नाही. सर्व देवा-
र्चनापलीकडे दुसऱ्या कोणत्याहि सत्कारी कामांत त्यांस नेमण्यांत येऊं नये,
ह्या हुकुमानुसार ब्राह्मणांस नोकरीवरून काढून त्यांच्या जागा प्रभूस देण्यांत
आल्या. तेव्हां ब्राह्मणाबद्दल मोरोपंताने पुष्कळ रदवदली केली. तो म्हणाला,
' महाराज, आपण म्हणतां हाच खरा मार्ग, परंतु आपल्या खास नोकरींत
एकट्या प्रभूंवर विश्वास ठेवणे वाजवी नाही. त्यामुळे राज्यास हानि,
धोका अगर संकट येईल. ' शिवाजी बोलला, ' प्रभूची जात सर्वथैव
विश्वासपात्र आहे. सीदीसारख्या परक्यांनीं सुद्धां राजपुरीच्या रक्षणास
प्रभु ठेविले आहेत. ते ती नोकरी विश्वासाने वजावीत असून प्रसंगीं आपले
प्राण खर्ची घालण्यासहि ते कमी करीत नाहीत. ' तेव्हां मोरोपंत निरुत्तर
झाला. ' सरदेसाईकृत मराठी रियासत पृ० ४९४) यावरून स्पष्ट सिद्ध
होईल की संभाजीच्या कमिशनरशिपबद्दलचें राजवाड्यांचें विधान निव्वळ
काल्पनिक अतएव अत्यंत खोडसाळपणाचें व खोटें आहे.

संभाजीच्या कमिशनरशिपबद्दल राजवाड्यांनी जी एक पुणेरी गप्प
ठांसून भिरकावून दिली, तिच्या पुष्टीसाठीं पुढे ते आणखी काय म्हणतात
ते पहा:—

“ ह्या सामाजिक वादाचे राजकीय परिणाम मोठे विलक्षण व भयंकर
झाले. चांद्रसेनीयांच्या वेदाधिकाराला संभाजी राजाने विरोध केला व तो
सौम्य भाषेला सोडून केला. त्याचा परिणाम असा झाला की सर्व कायस्थ
मंडळ संभाजीच्या विरुद्ध गेलें. शिवाजीच्या मृत्यूची बातमी वेळेवर
संभाजीला कळली नाही. संभाजीच्या मनांत येऊं नये, त्या मुत्सद्यांविषयी
संशय येत चालले. त्या सशयाला कायस्थ, ब्राह्मण, मराटे, स्त्रिया व पुरुष
बळी पडले. कलुशाखेरीज संभाजीला विश्वासपात्र असा माणूस मिळण्याची
पंचाईत पडली. शेवटीं शत्रूच्या हस्ते संभाजी मृत्यु पावला. ह्या सर्व
गंतीला सामाजिक विषमतेचा जाच असह्य होऊन संतप्त झालेले

कायस्थ कारण झालेले आहेत, अशी तत्कालीन राजकारणाचे अंतरंग-
बारकाईने पाहून, माझी समजूत झालेली आहे. ”

संभाजीने चांदसेनीयांच्या वेदाधिकाराला विरोध केल्याची जी गप्प राजवाड्यांनी शोकून दिली आहे, ती सौम्य भाषेत होती का नव्हती, याच्याशी आम्हाला कांहीं एक कर्तव्य नाही. संभाजीच्या कमिशनरशिप-बद्दलचे विधानच सपशेल ढांसळून पडल्यावर राजवाड्यांच्या याबद्दलच्या पुढील कादंबरीशी माथेफोड करीत बसण्यांत अर्थ नाही, हे उघडच आहे. त्यांतूनही राजवाड्यांनी बालसंभाजीच्या जजमेंटाबद्दलचा उल्लेख किंवा दस्तऐवजी पुरावा पुढे आणून आजपर्यंतच्या या ग्रामण्य प्रकरणाच्या उप-लब्ध कागदपत्रांवर डांबर ओतण्याचे श्रेय मिळविलेले नाही. अर्थात् या मुसक्या कल्पनेशी लढत बसणे केव्हांही वाजवी होणार नाही. बारा वर्षांच्या बालसंभाजीच्या कमिशनरशिपबद्दलचा राजवाड्यांचा अस्सल व विश्वसनीय दस्तऐवज पुढे येऊन त्याने तत्कालीन श्रीशंकराचार्यांच्या आज्ञापत्रांना आणि बखरींना एकदां पाजी ठराविले की त्याचा विचार पुढे पहात येईल. परंतु येथेही मोठा अडचणच आहे. कारण राजवाड्यांची जगद्गुरुंच्या पीठाबद्दलची अनन्य भक्ति ते येणेप्रमाणे प्रसिद्ध करीत आहेत. ते पृ. ४८ वर म्हणतात, शंकराचार्यांची धर्मपीठे आहेत; त्यांवर अजाण भटभिक्षुक क्षुद्रपणे विराजत आहेत. कायस्थांच्या मागण्यांचे स्वरूप काय, त्यांचा इतिहास काय, त्यांना प्रतिरोध केला त्याची फळे काय, व त्या पुरवावयाच्या कशा, या बाबीसंबंधाने आचार्यांच्या ठायीं व आचार्यांच्या सल्लागारांच्या ठायीं पूर्ण अज्ञान आहे. ” या उद्गारांवरून जगद्गुरुंच्या पीठासनाचा

चित्पावनांना मिळालेला “ पक्का काट ”

राजवाड्यांच्या अंतःकरणाची कशी लाही लाही उडवीत आहे, हे कळून येईल. ज्या सद्गृहस्थाला शंकराचार्यांच्या गादीवरील प्रत्येक प्राची-

अर्वाचीन धर्माधिकारी ' अजाण भट भिक्षुक क्षुद्रपणें ' विराजणारा दिसतो आणि ज्याचे सल्लागार सुद्धा ' अज्ञानी ' दिसतात, त्याच्या धर्मलंडपणा-बद्दल हिंदुसमाजाने त्याची कीव करण्यापलीकडे अधिक काय करावें ?

राजवाड्यानीं संभाजीच्या कारकीर्दीतच कायस्थ प्रभूंना राजद्रोही ठरविण्याचा केलेला उपक्रम हास्यास्पद असला तरी कानाडोळा करण्याइतका क्षुद्र नव्हे. या उपक्रमाचा हेतु फार खोल व अत्यंत दुष्टाव्याचा आहे. बऱ्याच शहाण्या कायस्थ प्रभूंना त्याची चित्पावनी नांगी दिसणार नाही व भासणारहि नाही, इतक्या सफाईत हा दंश करण्यांत आलेला आहे. शिवाय, हा दश मंडळाच्या अहवालांतच वज्रलेप मुद्रित करून ठेवल्यामुळे तर त्याचे वोर परिणाम कायस्थ प्रभूंच्या भावी वंशजांना एकलहरी सर्पदंशाप्रमाणें केव्हां ना केव्हां भोगणें प्राप्तच आहे. अखिल महाराष्ट्रीय हिंदु समाजांत इमानाची व स्वामीनिष्ठेची प्रौढी मिरविणारी एकच चां. का. प्रभू जात आहे. * चित्पावनांच्या उत्पत्ति स्थितीचा इतिहास म्हणजे अथेति निमक-हरामीचा, असा निदान सर्वत्र लौकीक आहे. पूर्वीची मराठेशाही सोडली तरी चालू आंगलाईत सुद्धां

चित्पावन मंडळ इंग्रजांच्या विरुद्ध

गेल्याचे दाखले दररोज दिसत आहेत. राजवाड्यांच्या मनोवृत्तीच्या चित्पावनांची अशी पोरकट समजूत झालेली दिसते कीं आपल्या जातीची ही नामुष्की नाहीशी करायला, इतर जातीविषयीं तसल्याच नामुष्कीचे काहीं तरी लेखी पुरावे दस्त करून ठेवले म्हणजे झाले. वेळ आली कीं बोट दाखवायला जागा तरी झाली ! दुष्कृत्यांचें परिमार्जन करण्याची ही तऱ्हा मननीय नाही असें कोण म्हणेल ? यामुळे कायस्थांची बदनामी करण्याचें

* या अद्भुतांचा सध्या विकृत अर्थ घेऊन, इंग्रजी नोकरशाहीची कारकुंदेगिरी करणे हीच कायस्थांची लक्षणे होऊन बसली आहेत, हें दुदैवच म्हटलें हिजे.

चीरकंकण हातीं बांधलेल्या राजवाडे भावे प्रभृतीच्या इतिहास-संशोधनाची गति वक्रनयनी झाली असल्याचे मासले अलीकडे पदोपदी आढळतात. भाव्यांचें ' मराठो दत्तर ' व्या, मंडळाचीं ' संमेलन वृत्ते ' व्या किंवा इतर ! टांचणें टिपणें व्या, त्यात

माझ्यासारखी कधीं होशील

ही वृत्ति उदाम झालेली आढळते. मग संभाजीच्या खुनाची व तत्कालीन राज्यक्रांतीची जबाबदारी राजवाड्यानी कायस्थांवर न टाकावी तर काय करावें ? ब्राह्मण उवडाउवड ब्रह्ममुखोत्पन्न ! सर्व जगत्रय म्हणजे त्याची जन्मप्राप्त जहागीर. सर्व विश्वच त्यांचें. त्यांच्यावर खुनांचा व राज्यक्रांतीचा आरोप कोणी कसा सिद्ध करणार ? बारा वर्षांच्या बालसंभाजीच्या जज्-मेट्नें चिडून संतप्त झालेल्या हरामखोर व खुनशा कायस्थ मंडळाच्या कार-स्थानामुळे संभाजीचा खून व राज्यक्रांति झाली, अशा तत्कालीन राजका-रणाचें अंतरंग बारकाईनें पाहून ' समजूत झालेल्या ' राजवाड्यांना, कोणी झाल्या तरी हाच सरळ प्रश्न विचारील की ' कायस्थ विरुद्ध गेले ही गोष्ट खरी मानली, तर संभाजीचा शब्द वेदवाक्य मानणारे भिक्षुकशाहीचे खंदे वीर महावीर व मुत्सर्दी ऐन राज्यक्रांतीच्या प्रसंगीं कोठें मेले होते ? ' त्यांनीं खुनशा कायस्थांच्या चळवळींना पायबंद कां लावला नाही ? अवय्या महाराष्ट्रांत जर 'शिवकालीं चांद्रसेनीयांची संख्या ५००० हून जास्त नव्हती ' (राज. पृ. ३९) आणि ब्रह्ममुखोत्पन्नांचा पसारा ढेंकून चिळट डांसाइतका विश्वव्यापे होता, तर त्यांना या अल्पसंख्य हरामखोरांचा संभाजीच्या जिवासाठी कांहींच वेदोवस्त कतां येऊं नये ? असेंहि धरले कीं सगळे ब्राह्मण अद्वैत चिंतनांत गांजाधुंद होते, तर संभाजीचा राज्य-क्रांती टाळण्यासाठीं कोणकोणत्या ब्राह्मण वीरांनीं आपल्या जिवाचा मसण-वटी केली, याचा पुरावा मंडळानें किंवा राजवाड्यांनीं " अवेक्ष्य द्यावयासू

पाहिजे होता. अझूनहि त्यांनीं तो द्यावा, अशी आमची आग्रहाची विनंती आहे. मात्र, राजद्रोहाचें व स्वराज्यनाशाचें शाब्दिक खापर कायस्थांच्या टाळक्यांवर फोडून जर या संशोधक महात्म्यांचे पूर्वज गतीला जात असतील आणि यांना स्वतःला याच जन्मीं मोक्षपद सुलभ असेल, तर त्यांनीं खुशाल आणखीहि विश्वामित्री सृष्ट्या निर्माण कराव्या. कोणीहि कायस्थ किंवा ब्राह्मणेतर त्यांना आड येणार नाहीं. वाटेला तर त्यांनीं स्वतःसाठीं महाराष्ट्राचा इतिहास उलट्या पावलांनीं लिहून काढावा; त्यालाहि आमची ना नाही.

मंडळांतल्या काहीं नवीन तरुण संशोधकांनी राजवाड्यांना ' गुरुवर्य गुरुवर्य ' किंवा ' इतिहाससंशोधनेश्वर ' म्हणून आकाशाइतके उंच धरले, आणि ' संभाजीकालीन राजकारणाचें अंतरंग मी अगदी बारकाईने संशोधन केले ' असल्याची त्यांनीं केवढीहि वमेंड मारली असली, तरी आम्ही प्रतिज्ञापुर्वक सांगूं शकतो कीं राजवाड्यांना संभाजीकालीन इतिहासाचा श्रीगणेशा सुद्धां अझून उमगलेला नाही. अलीकडे प्रो. जदुनाथ सरकार वगैरे संशोधकांनी संकलित केलेल्या साहित्यावरून असे स्पष्ट दिसते कीं उपलब्ध

संभाजीचें चरित्र अत्यंत विपर्यस्त . . .

आहे. तो जितका कुरकुरा, व्यभिचारी, व्यसनी किंवा उतावळा म्हणून रंगविण्यांत आलेला आहे, तसा वास्तवीक प्रकार आतां दिसत नाही. संभाजी विरुद्ध कारस्थानें लढविणाऱ्या कंपूने स्वतःवरील राज्यक्रांतीचें पाप टाळण्यासाठी संभाजीविषयी भलपलत्या कड्या उठविल्या व त्या वखरीत उमटविल्या, असें सिद्ध होण्यास आतां फारसा अवकाश नाही. आमचा मुख्य मुद्याचा प्रश्न एवढाच आहे कीं सर्व कायस्थ मंडळ (निदान कांहीं थोड्या कायस्थ व्यक्ति तरी) संभाजीच्या विरुद्ध गेल्या होत्या काय ? शिवछत्रपतींच्या स्वराज्यस्थापनेत अकल्पनीय धडाडीने व अतुल

स्वार्थत्यागाने पुढाकार घेणारे कायस्थ प्रभु शिवाजीचा मृत्यु होतो न होतो तोच निमकहराम बनून राज्यक्रांती करण्यास कां उद्युक्त होतात ? राज्यक्रांती किंवा संभाजीचा वध साधण्यांत त्यांचा हेतु काय ? बरे, दुसऱ्याच छत्रपतीच्या अमदानींत कायस्थ लोक क्रांतिकारक बनतात किंवा ठरतात, तर पुढील संबंध मराठेशाहींत व पेशवाईतहि सर्व राजकारणाच्या नाजूक व महत्त्वाच्या जागांवर कायस्थ मुखत्यारीने राहिले ते त्यांच्या एकनिष्ठेवर, कर्तव्यगारीवर, स्वराज्याभिमानावर टिकले, कां सारे छत्रपति व पेशवे हेच मूर्ख व टोणपे होते ? अझूनहि बऱ्याच देशी संस्थानांत कायस्थ दिवाण व कारभारी आहेत; ते कायस्थांच्या राज्यक्रांतिकारक चित्पावनी वृत्तीच्या पुण्याईवरच टिकले आहेत काय ? आजपर्यंतचा उपलब्ध इतिहास पाहिला तर असे स्पष्ट दिसून येते कीं

छत्रपतींच्या तत्काशी चित्पावन मात्र बेइमान झाले; कायस्थ प्रभू अखेरपर्यंत राजनिष्ठच राहिले.

शिवकालीन स्वराज्यस्थापनेची आणभाक करणाऱ्या दादजी नरस प्रभू देशपांड्यापासून तो शेवटच्या प्रतापसिंहासाठीं तब्बल १४ वर्षे विलायतत झगडणाऱ्या रंगो बापूजीपर्यंत कोण कोण कायस्थ छत्रपतींच्या तत्काशी बेइमान झाले, त्यांची यादी मंडळाने अवश्य प्रसिद्ध करावी, असा आमचा आग्रह आहे. घमेंडखोर मंडळ या विनंतीकडे हुंकूनहि बघणार नाही, हे आम्ही जाणून आहो. एखाद्याच्या घराला आग लावून स्वस्थ मौज पहात बसणे हे ब्राह्मणांचे शील सर्वश्रुतच आहे. शिवाय इतरांना असभ्य ठरविण्यासाठीं ' मौनं सर्वार्थसाधनम् ' मुलाभ्याने स्वतःला सभ्य मानण्याच्या कामीं मंडळाचे कार्यकर्ते मोठे इब्लिस आहेत.

मराठी स्वराज्याच्या कल्पनारंभापासून तो चित्पावन नोकरशाही!

अरेरावी वर्तनामुळे तें ठार होईपर्यंत छत्रपतींच्या नांवाचा तक्ताचा आणि स्वराज्याचा अभिमान धरून अनेक हाल अपेष्टांना आणि मत्सरी ग्रामण्यांना जर कोणी तोंड दिलें असेल तर तें एकट्या चां. का. प्रभु समाजानेंच मराठी राज्याचा पायांत मराठ्यांच्या जोडीनें कायस्थ प्रभू वीरांच्याच आहुती पडल्या. तीव्र विरोधांना किंवा ग्रामण्यासारख्या मत्सरी छळांना दाद न देतां छत्रपतींच्या राज्याभिषेकासारखा ऐतिहासिक सुप्रसंग कायस्थांनींच पार पाडला. शिवाजीमहाराजांपासून तों शेवटच्या छत्रपतीपर्यंतच्या प्रत्येक छत्रपतींच्या महत्त्वाच्या कामीं कायस्थ प्रभू वीरांचेंच रक्त खर्ची पडलेलें आहे. मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष पृ० ३६-३७ वर न्या० रानडे म्हणतात कीं “ ज्या जातींवर देशाची सारी भिस्त अशा प्रमुख प्रमुख जातींमधून शिवाजीनें आपलें प्रधानमंडळ निवडून काढलें होतें. ” चित्पावनांची जात त्या वेळीं अंधारांतच असल्यामुळे, न्यायमूर्तींनीं या मजकुरापुढें तत्कालीन मावळे, मराठे, देशस्थ ब्राह्मण आणि चां. का. प्रभू या जातींतील जी प्रमुख प्रमुख वीरांची नांवनिशी दिली आहे, त्या यादीत सहाजीकच चित्पावनांचा वाससुद्धां कोठें येत नाहीं. या यादीनंतर न्यायमूर्तींनीं शेरा दिला आहे कीं “ यांपैकीं एकानेही शिवाजीशीं निमकहरामपणा केला नाहीं. ” निमकहरामपणाचें बीज * कोंकणांतून आलें आहे आणि

* “हे लोक (चित्पावन) मनाचे सरळ नसतात; आणि अल्पस्वल्प स्वार्थासाठीं राज्याचीं राज्ये धुळीस मिळविण्याला मार्गे पुढें न पाहणारे लोक या जातीमध्ये आजपर्यंत पुष्कळ उत्पन्न झाले, आणि त्यांनीं आपले पराक्रमहि त्या रीतीनें दाखविले. X X X स्वजातीच्या हितासाठीं अन्य जातीशीं द्वेष करून त्यांचे जे वास्तवीक हक्क किंवा अधिकार त्यांकडे दुर्लक्ष करणें, किंवा दावून टाकणें हे मात्र वाईट. यद्यपि चित्पावन ब्रह्मणांमध्ये अशा प्रकारचे कित्येक लोक झाले खरे, आणि अजूनहि असल्या के त्या मनःचे कित्येक त्यांच्यामध्ये आहेत, हेहि खरें. X X X यांच्या आर्गी अर्जवशक्ति हे मोठे कसब आहे आणि तेणे

तें पेशव्यांच्या अमदानींत चित्पावनांनीं आपल्या भाग्योदयार्थ जेव्हां कोंकणांतून व्हाटमाथ्यावर प्रयाण केलें, त्या वेळींच तें त्यांनीं बरोबर आणलें, हें ऐतिहासिक सिद्ध तत्त्व कोणी कितीही मल्लीनाथ्या आणि व्युत्पत्त्या लढविल्या तरी खोडले जाणें शक्य नाही.

शिवाजीच्या कारकीर्दीपासून—किंवा विधानार्थ त्याच्या शेवटच्या भागापासून म्हणा, तों संभाजीच्या अंतापर्यंत चां. कायस्थ प्रभूपैकीं मुख्य पुढारी बाळाजी व त्याचा मुलगा खंडो बह्याळ हे दोवेच जरी गणतींत घेतले, तरी त्यांनीं छत्रपतीच्या तक्ताशी किंवा खुद्द छत्रपतींशीं काय विरोध किंवा कोणता निमकहरामपणा केला, हें पाहिलें पाहिजे.

शिवाजी ह्यात असतांनाच धरगुति कलहाला व सापत्न मातेच्या मत्सराला कंटाळून संभाजी वरावाहेर पडला व मोगलाईत दिलेलखानास मिळाला. यांत स्वराज्यद्रोह झाला, असें उथळ विचार करणारे वाटेल तर म्हणोत. खरी वस्तुस्थिति अशी की तारुण्यानें फुरफुरलेल्या या मर्द मराठ्याला, शिवसिंहाच्या या सर्वाई पराक्रमी छाव्याला राजवाड्यांतल्या निष्क्रीय आयुष्योपक्षां, मोगलाईतच कां होईना, कर्तव्यगारीला कांहींतरी वाव पाहिजे होता. पुढें लवकरच तो परत येऊन पन्हाळ्यास शिवाजीस भेटला. सर्व गोष्टींचा खुलासा केला आणि “ आपणांस साहेबांचे पायाची जोड आहे. आपण दूधभात खाऊन साहेबांचे पायाचें चिंतन करून राहीन. ” (सभासद पृ. ९४) अशी प्रतिज्ञा करून तेथेंच राहिला. शिवाजीच्या शेवटच्या

करून ते कसलेहि मोठे काम सहज तडीस नेतात. ”

कै. रा. भि. गुंजीकरकृत सरस्वतिमंडळ.

(२) “ ते (चित्पावन) स्वावलंबी, मेहनती, कोठेहि पुढे घुसणारे, दीर्घसूचना मनांत आणणारे, पण कांहीं अंशीं आपल्यापुरतें पाहणारे, बुद्धिमान् पण संकुचित दिलाचे लोक आहेत. ”

रा. नरसोपंत केळकर, के.रु. ३.१०-१९२०

(५१)

व. क्र. १६९९...

दुखण्यांतच सोयराबाईंच्या ' राजाराम-राज्याभिषेका ' चे कारस्थान झाले व त्याला बहुतेक सर्व ब्राह्मण मंत्रीमंडळ सामील झाले. शिवाजीचा मृत्यु (३ एप्रील १६८०) होताच या कारस्थानाला जोर आला. संभाजीला पन्हाळ्यासच एकाकी कैद करून राजारामाचा राज्याभिषेक उराकिण्याच्या या कारस्थानाला फक्त एकट्या बाळाजी आवजीचा कडा विरोध. शिवराई नाण्याप्रमाणे चिटणीशी लेखणीच्या मखलाशीचा दरख तमाम रियासतींत राजमान्य व लोकमान्य असल्यामुळे, चिटणीसानेच पन्हाळ्याच्या बंदोबस्ताचीं पत्रे लिहल्याशिवाय मोरोपंत पिंगळे, अण्णाजी दत्तो सचिवादि मंत्र्यांच्या नुसत्या अकलेची मखलाशी फुकट होती. बाळाजीची मंत्र्यांनीं पुष्कळच मनधरणी केली. त्याने स्पष्ट जबाब दिला " आम्ही दरखदार राजांचे. खावंद वडील संभाजी महाराज असतां अशीं पत्रे आम्ही लिहिणार नाहीं. तेव्हां तुम्हांस हा आग्रह करण्याचें कारण नाहीं. " (चिटणीस, पृ. २) परंतु मंत्र्यांचा आग्रह अगदीं निकरावर आला. त्यांतच सोयराबाईंच्या कडक आज्ञेची भर पडली:—"तुमचे हातचे पत्र नसल्यास लोकांस पत्राचा विश्वास पडणार नाही. यास्तव तुम्हाकडे दरख, त्या अर्थे बरीं वाईट पत्रे तुम्ही लिहावीं, हें तुम्हांस प्राप्त. लिहून द्यावीं." सत्तेपुढे शहाणपण व समर्थापुढे अहंता चालविणें बरें नव्हें, म्हणून नाइलाजानें "मी लिहीत नाहीं. मूल आवजी बावा आहे, त्यास स्वाधीन करितों. पाहिजे तसें करवा. " असे सांगून बाळाजी वैतागानें स्वस्थ बसला. बाळाजीचा मुलगा आवजी याचें अक्षर थेट बापाच्या मखलाशीचें असे. त्याचा फायदा मंत्र्यांनीं घेऊन आवजीकडून वाटेल तशीं पत्रे लिहून घेतली. संभाजीने हीं पत्रे पकडलीं. तेव्हां संभाजीपुढे जबाब देतांना:—

“* * * बाळाजी आवजी यांनीं उत्तर दिल्लें कीं, राजाराम सहिष्णु

“ आणि माहाराजांचे मनापासोन यास अधिकारी करावें व सर्वांचीं

“ अंतःकरणें त्यांचे ठायीं वागतात खरीं; परंतु ईश्वराची मर्जी असती

“ तरी राजाराम साहेबांस ज्येष्ठत्व कां दिलें नाहीं ? तस्मात् संभाजी
 “ महाराजांचा पुण्योत्कर्ष, उग्रसेवेचें माहात्म्य; त्यांत सोयराबाई साहे-
 “ बांनीं विषप्रलय करून महाराजांस मारिलें. तें सविस्तर राजश्रीस
 “ कळलें. तेव्हां त्यांचा माथां आपमाद नाहीं. ”

—चिटणीसकृत बखर.

असा स्पष्ट खुलासा होतांच “ चौक्या उठविल्या. बाळाजी आवजी प्रमु-
 चिटणवीस यांनीं आपलें काम करावें असें सांगून (संभाजी महाराजानें)
 कृपा केली. ” (किता. पृ. ६) इतकेंच नव्हे तर सर्वत्र शांतता झाल्यावर
 रायगडावर जो पहिला दरबार भरला त्यावेळीं बाळप्रभूला उद्देशून संभाजीनें
 काढलेले उद्गार पहाः—

“ * * * कचेरी करून सर्वास बोलावून ‘चुकली गोष्ट आहे ती तुम्हास
 “ माफ केली. मनुष्यापासोनच विरुद्ध गोष्ट वडते ती घडली. तुम्ही
 “ या गोष्टीची काळजी शपथपूर्वक करूं नका. तुम्ही सांगाल तशी मी
 “ वर्तणूक करीन. महाराजांचे हाताखालीं वागला; त्या अर्थी तुम्ही
 “ आम्हांस त्यांचे ठिकाणीं आहां. राज तुमचें, बुडवा वा तारा.’ सर्वास
 “ जीव भरसा वाटून आपापले कामावर सर्व हमवार जाले. ”

चिटणीसकृत बखर.

तत्कालीन कायस्थांचा मुख्य पुढारी बाळप्रभू चिटणीस हा, वरील
 पुराव्यावरून तरी, संभाजीच्या विरुद्ध गेला, असें मुळीच सिद्ध होत नाहीं.
 विरुद्ध गेलेल्या मंडळींची त्या खवळलेल्या नरव्याधानें ठेवलेली वरदास्त
 बखरींत येणेंप्रमाणें आढळून येतेः—“ किल्यावरील लोक कित्येक फितले
 होते. दिंडी लाविली नाहीं. महाराज दिंडीनेच किल्यावर गेले. कंक व
 सरनोबत भेटले आणि कान्होजी भांडवलकर हवलदार सदरेस होते त्यांस
 आधीं कैद केले. आणि मोरोपंत प्रधान व अंणाजी सचिव यांचे धरीं
 चौक्या पाठऊन कैद केले.....मोरोपंत प्रधान व सचिव यांचीं—

थरें लुटून वेड्या धातल्या. ” मोरोपंत सचिवादि प्राणी कायस्थ प्रमु असल्याचा पुरावा आम्हाला माहीत नाही. मग, ही बक्षिसी राजनिष्ठेबद्दल मिळाली कीं काय ? राज्याभिषेकाच्या वेळीं मात्र “ त्रिंशक वाजी देशपांडे खासनीस यांणीं व आणखी ममतेतील यांणीं महाराजांस विनंती करून बोलले कीं ‘ साहेब सिंहासनाधीश होणार आणि प्रधान यांचे वरीं चौक्या हें विहित नाही. ’ याजवरून चौक्या उठविल्या. ” (चिट. ६) सारांश, संभाजीच्या कारकीर्दीच्या सुरुवातीलाच त्याच्याविरुद्ध जे कारस्थान झाले, ते राजकीय होतें, धार्मिक नव्हतें. त्यांत मुख्य पुढाकार मोरोपंतादि ब्राह्मणांनीं घेतला होता; बाळप्रभूचा व कायस्थांचा त्यांत मुळींच संबंध नव्हता, हें सिद्ध करण्यासाठीं आणखी पुरावे मंडळाला पाहिजे असतील तर त्यांनीं संशोधनवृत्ती सोडून प्रथम इतिहासवाचन करावें, अशी सूचना आहे.

यापुढें असा प्रश्न साहजिक येतो कीं जर बाळप्रभूविषयीं आलेल्या संशयाची संभाजीची निवृत्ति झाली होती, तर त्यानें बाळप्रभूला पुढें हत्तीच्या पायीं कां दिलें ? या कटाची थोडी परिस्फुटता केली पाहिजे. त्यासाठीं कांहीं महत्वाच्या हकीकतींच्या तारखांची जंत्री खालीं देत आहेः—

सन १६८०

१९ मे ते १६ जूनः—आण्णाजी दत्तो, मोरोपंत पिंगळे, प्रल्हाद निराजी यांना सेनापति हंबीरराव मोहिते कैद करून संभाजी-पुढें पन्हाळ्यास आणतो. सर्व लष्कर संभाजीला छत्रपति मानतें.

१२ जूनः—संभाजी पन्हाळ्याहून निघतो.

१८ जूनः—संभाजी रायगडला येऊन राज्यकारभार हातीं घेतो. राजा-
रामाला कैद करतो.

२० जुलईः—संभाजीचा राज्याभिषेक.

१२ ऑक्टोबर:—मोरोपंत पिंगळ्याचा रायगडास मृत्यु.

२० नवंबर:—बाळप्रभूचा मुलगा आवजी बळाळ संभाजी छत्रपतीचा खलिता घेऊन वकील नात्याने मुंबईला टोपकर कंपनी—कडे जातो.

सन १६८१.

ऑगष्ट:—संभाजीला विषप्रयोग करण्याचे कारस्थान उघडकीस येते.

४ ऑगष्ट:—आण्णाजी दत्तोवर नाराजी होऊन तो ठार मारला जातो.

२ सप्टेंबर:—बाळाजी आवजी चिटणीस, महादाजी अनंत, सोमाजी. दत्तो व हिरोजी फरजंद यांना ठार मारण्यांत येते.

या जंत्रीवरून वाचकांना स्वतंत्रपणे पुष्कळ अनुमाने काढतां येतील. संभाजी रायगडास आल्यानंतर तब्बल एक वर्ष दोन महिने बाळप्रभू आपल्या चिटणिसीवर मुखत्यारीने होता. राज्याभिषेक झाल्यानंतर बरोबर चार महिन्यांनी आवजी पांडिताला (बाळाजीच्या मुलाला) ‘ अम्बा-सडर’ दरबारी वकील नात्याने बनिया कंपनीकडे मुंबईस पाठवितो. अर्थात् चिटणिसाच्या घराण्याबद्दल किंवा सर्व कायस्थांबद्दल संभाजीचा विश्वास अंभंग होता, हे सिद्ध होते. सन १६८१ च्या ऑगष्टमध्ये अवचित विषप्रयोगाचे कारस्थान उघडकीस येते आणि तडाक्यासरसा आण्णाजी दत्तो सचीव ४ ऑगष्टला ठार मारला जातो. नंतर एक महिन्याने बाळाजी व इतर मंडळी ठार मारली जातात. बाळाजीला ठार मारविण्याची जी ब्राह्मणी कारवाई झाली ती याच महिन्यांत.

ब्राह्मणी कारवाईचा नेहमी एक विशेष असतो. तो म्हणजे ‘ परभारे पावणे तेरा ’ हा होय. सातारा राज्याचे व प्रतापसिंह छत्रपतीचे बारा बाजविण्यांत सुद्धां कुप्रसिद्ध चित्पावन ‘ आयागो ’ बाळाजीपंत नातू याने हेंच धोरण स्वीकारलें होतें. आजहि नेहमींच्या व्यवहारांत ब्राह्मणी कारस्थानाचे धोरण पाहुण्याच्या टाळक्याने विंचू ठेंवण्याचेच असते. ब्राह्मण कधीं

उचड माथ्यानें समोरासमोर येऊन भिडत नाही. तें त्याचें ब्रीद नव्हे, तें त्याची अक्ल नव्हे, तें त्याचें तोंड नव्हे, तो त्याच्या रक्ताचा गुणच नव्हे ! संभाजीचा कलुषा झाला तरी भिक्षुकच. दक्षिणी आण्णार्जी दत्तो झाला काय किंवा उत्तरी कलुषा झाला काय, सर्व ब्राह्मण एकजात एकधोरणी. कलुषा हा कवि होता. त्याची रंगेल वायको ऽ त्यानें स्वामीचरणीं अर्पण केली होती; अर्थात् तो मोठा स्वार्थत्यागी ब्राह्मण म्हटला पाहिजे. हा महान् कपटी व धूर्त भिक्षुकः अवरंगझेवाचा कारस्थाना ' सीएडि ' म्हणून दक्षिणेंत येऊन मराठी स्वराज्याच्या काळजाशीं चिकटून बसला होता. त्याच्या शाबरी मत्वाच्या प्रभावाखालीं संभाजी पूर्ण दडपला गेला. असतांना त्याच्या गुप्त पत्रामुळे दिल्लीहून नूरमहंमदखान दक्षिणेवर गानिर्मा काव्याची चाल करून आला. त्यावेळीं बाळाजीनें संभाजीला खऱ्याखऱ्या परिस्थितीची निर्भीडपणें ओळख देऊन, त्यास ताळ्यावर आणण्याचें धाडस केलें. संभाजीच्या नजरेस कलुषाचीं कारस्थानें आली व त्यानें बाळाजीनें लिहून आणलेल्या पत्रांवर स्वदस्तुरचें शिक्का मोर्बन केलें. ही पत्रें शंकराजी नारायण सचीव व श्रीनिवासराव प्रतिनिधी यास पोहचतांच त्यांनी नूरमहंमदच्या सैन्याचा पार धुव्वा उडविला. स्वराज्यनिष्ठेला स्मरून बाळाजी आवजीनें संभाजीला जर याच प्रसंगीं जागें केलें नसतें, तर कलुषाच्या या पाहिल्या कारस्थानालाच संभाजी बळी पडला असता हें अधिक विषद करून सांगायला नकोच. अर्थात् राजवाड्यांच्या कल्पित कादंबरीप्रमाणें संभाजी कमिशनरच्या जजमेंटानें चिडून जाऊन सर्व कायस्थ मडळ त्याच्याविरुद्ध गेलें असें जर मानलें, तर बाळप्रभूच्या या उत्कट कामगिरीची वासलाद ते

ऽ कवि कलुषा कबजी म्हणोन कनोजी ब्राह्मण बहुत विद्वान्, मंत्रशास्त्र विद्या आगम त्यास बहुत गम्य असे होते. त्यांची स्त्रीहि चतुर होती. त्यांनीं महाराज वश करावे म्हणून वशीकरण मंत्रप्रयोग करून महाराजांची बहुत जवळीक व कृपा संपादून आगोदर राज्याभिषेकापूर्वीं होतेच.

कशी काय लावणार ? राजवाड्यांच्या मत्सरी संशोधक बुद्धीला या काम-
गिरीचें महत्त्व फारसे वाटणें शक्य नाहीं हें खरें, परंतु या कामगिरीच्या उलट्या
पेंचामुळे कलुषाच्या कारस्थानाला जो जबरदस्त धक्का बसला, त्यामुळे तो तरी
बाळप्रभूच्या चिटणीशीला यापुढें वचकूं लागला. इतकेंच नव्हे तर मराठी
राज्य बुडविण्यापूर्वी त्या राज्याच्या चिरस्थाइत्वाला सदैव चैतन्य
देणारा आरमा जो बाळाजी आवजी त्याचा कांटा प्रथम दूर करण्या-
करितां त्याला उपाय शोधावे लागले. हे उपाय शोधीत असतांनाच त्याला
एक चित्पावनी वृत्तीचें कायस्थ पात्र हाताशींच सांपडले आणि ब्राम्हणांच्या
लोकविश्रुत पौलीसीप्रमाणें.

कायस्थाच्या नरड्यावर कायस्थ

बसवून कलुषानें आपला डाव बोलबोलतां सिद्ध केला. स्वार्थासाठीं आपल्या
जातभाईची आंतडी खाणारा हा कायस्थाधम म्हणजे दादजी रघुनाथ
देशपांडे महाडकर हा होय. * याचा व बाळप्रभूचा द्वेष होता. कबजी,
आल्यापासून ही स्वारी त्याच्या पुढ्यांत, कृपेत, अगदीं थेट अंतरंगांत बस-
लेली असे. पहिल्यापासूनच या केतूचा बाळप्रभूच्या चिटणिशी व कारखानिशी
दरखावर डोळा होता. हा कबजीच्या पुढ्यांतला असल्यामुळे संभाजी छत्र-
पतीशीं याला केव्हांहि मज्जाव नसे. सन १६८१ च्या आंगष्ट्रांत विष-
प्रयोगाचें फिसाट उपटतांच या चित्पावनी कायस्थानें, कलुषाच्या चित्पावणी-
वरून, संभाजीच्या कानाला, बाळप्रभूविरुद्ध दंश केला. आधींच संभाजी
भरंसाट पिसाळलेला. त्यांतच दादजीने आगींत तेल ओतलें. “ चिटणिशी
व कारखानिशी आपण करावी हे इच्छा (धरून) महाराजांस सुचविले जे

ॐ या हरामखोरानें शिवाजीच्या वेळीं बेलवाडीच्या येसप्रभूचा गळा कापला
व सावित्रीबाई ठाणेदारणीलाहि अधर्मयुद्धानें पकडली. बाळप्रभू चिटणिसालाहि
अखेर हाच भोंवला. असला नराधम शंख प्रभुरत्नमालेंत गोवणाच्या कायस्थ
मालाकाराची तारीफ करावी तेवढी थोडीच.

बाळाजी आवजी चिटणीस याणीं पत्रें फितव्याची एकंदर राज्यांत व पन्हा-
 ळ्यास लिहिली असता, त्याजवर कृपा करूं नये. येखत्यारींत ठेवणें चांगलें
 नाही. त्यांचें भाऊ शामजी आवजी कारखाननीस व सचिव यांनीं राज-
 कारण हे बळाविले. ” (चिट. पृ. ९) झाले. विषाचा एक थेंब पुरे.
 संभाजी महाराज म्हणजे काय ? स्वराज्यांतल्या फितुरांनीं व कलुषाच्या
 भिक्षुकी डांबपेचांनीं पुरे ‘ हॅमलेट ’ बनलेले. त्यांनींही “ होय, फितव्यांत
 होते. पण बाळाजीनीं आग्रह धरून पत्रें लिहिलीं नाहीत. ” असें म्हटले.
 त्यावर “ सरकार, ही शुद्ध लुचेगिरी आहे. आपण नामानिराळे राहून
 पुत्राला पुढें केला. दुसरें काय ? ” अशी दादजीची मखलाशी होतांच ताबड-
 त्तोब सर्वच जबाबदार चिटणिसांना हतीच्या पायाखालीं ठार मारण्याचा
 हुकूम. तोंडीं हुकूम मिळण्याचाच काय तो अवकाश, कलुषा तो अंमलांत
 आणून पार मोकळा ! अशा रीतीनें कलुषानें आपल्या वाटेतला कांटा दूर
 केला. पण दादजी रघुनाथ देशपांड्यांना चिटणिशी व कारखानानिशी ?
 वाचकहो, जरा थांबा. बाळप्रभूची चिटणिशी म्हणजे पेशव्याची पेशवाई
 नव्हे कीं ती असल्या उलट्या काळजाच्या कारस्थानानें मिळेल व मिळाली
 तरी पचेल ! बाळाजी, त्याचा पुत्र आवजी व बंधु शामजी या तिघांचा
 खून झाल्याचें वर्तमान येसूबाईला कळतांच तिनें संभाजीची झणझणीत कान
 उघडणी केली. ती म्हणाली “ बाळाजी प्रभु मारिले हें उचित न केले.
 बहुता दिवसांचे आणि इतबारी व पोक्त. थोरले महाराज कृपावू, सर्व
 अंतरंग त्याजपाशीं होतें. चिटणीस राज्याचे व आपले प्राण ऐसे म्हणत
 आले. वंशपरंपरेनें चिटणिशी देऊन पत्र शपथपूर्वक त्यांस दिले. तें माहिती
 असोन, त्यांनीं अपराधहि कांहीं केला नाही. (असे असतां) लहानाचें
 (क्षुद्राचें) सांगण्यावर हे गोष्ट कशी केली ? सर्व कारकून गेले, मारिले,
 बेदील झाले, अन्यायीही झाले, एक एक होते तेहि ऐसे केले. पुढें राज्य
 कसे चालेल ? ” यावर संभाजी महाराज म्हणतात, “ आमचेही मनांत

ही गोष्ट नव्हती. परंतु रागाचें समयीं बोललों तितक्यावर परवानगी सांगून झालें ते वाईट वाटून उठून आलो. वाईट गोष्ट झाली खरी. तुम्ही त्यांचे धाकटे पुत्र दोघे आहेत ते खासगीकडे (ठेवून) त्यांचा बंदोबस्त दरमहा देऊन चालवावा. त्यांचे कारकून लिहिणार त्यांचे हातेंच काम चालविण्याचें. मुलें लहान आहेत. त्यांजवर कृपा करावयाची. ” बाळप्रभूच्या सर्व चरित्राचा अंत हा असा झालेला आहे. यांत ‘ वेदोक्त ’ कोठें आलें, ‘ संतप्त कायस्थ ’ कोठें घुसले, ‘ विषमतेचा जाच ’ असह्य झालेले ‘ चांद्रसेनीय कोठें रुसले, तें फक्त मंडळाला व दीर्घबुद्धी राजवाड्यांनाच माहीत. बाळाजी आवजीचें समग्र चरित्र वाचणाऱ्या कोणत्याहि स्वकीय परकीयाला ज्याच्या अराजनिष्ठेचा कधीं पुसटसुद्धां सशय आला नाही, त्याच प्रभुवीराच्या माथीं राजवाडे एखाद्या बेफाम दरोडखोराप्रमाणे प्रभुद्रोहाचें खापर फोडतात व मंडळ या हलकट कृत्याला आपल्या चतुर्थ संमेलनवृत्तांत प्रसिद्धी देतें, या कृत्याला नांव तरी काय द्यावें ?

आतां संभाजीच्या सर्व कारकीर्दींत अनेकांपैकीं जो कायस्थ प्रभू प्रामुख्यानें आढळतो, तो वरील बाळाजी आवजीचा मुलगा खंडो बल्लाळ हा होय. याचेंहि समग्र चरित्र आजला उपलब्ध नाही असें मुळींच नाही. पण तें पहाण्याची राजवाडे तसदी घेतात कशाला ? तथापि या प्रभुवीराच्या राजनिष्ठेबद्दल इतर बखरकारांच्या पुराव्यांचा उल्लेख करण्यापूर्वीं न्यायमूर्ती रानड्यांचा अभिप्रायच प्रथम घेऊं. म० स० उत्कर्ष पृ० ११०—१११वर ते म्हणतातः—

“ प्रभूजातीच्या सरदारांपैकीं दोघांची नांवें सांगण्याजोगी आहेत. पहिला खंडो बल्लाळ चिटणीस—शिवाजीचा मुख्य चिटणीस बाळाजी आवजी याचा मुलगा. त्याच्या बापास व चुलत्यास संभाजीनें जरी निर्दयपणानें ठार मारिलें होतें, तरीपण खंडोपंतानें एकनिष्ठपणानें चाकरी करून पोर्तुगीज (फिरंगी)

लोकांबरोबर झालेल्या लढाईत त्याने तरवार गाजविली. सबक संभाजीची त्यावर मर्जी असे. ”

राजवाडे हा उतारा नीट लक्षपूर्वक वाचतील, तर चिकित्सक न्याय-मूर्तींनीं अनेक ऐतिहासिक कागदांचें तीक्ष्ण अशा न्यायबुद्धीनें परिशीलन करून काय निष्कर्ष काढला, हें त्यांना नीट पटेल. कायस्थांच्या वेदोक्त अधिकाराविरुद्ध संभाजी गेल्यामुळे कायस्थ त्याच्याविरुद्ध गेले, त्यामुळे सर्व तंत्र विवडून संभाजी पकडला व मारला गेला, असें म्हणून त्या वेळच्या कांतीची जबाबदारी राजवाडे कायस्थांच्या मार्या मारतात. वरील साधार विवेचनावरून हें स्पष्टच होत आहे कीं शिवाजीच्या घराण्याची निरपेक्ष सेवा करण्याच्या कामांत अग्रगण्य आणि ज्यांच्या स्वामीभक्तीच्या बळावरच मराठेशाहीची स्थापना झाली त्या चांदसेनीयांवर कोणत्याही इतिहासकाराने आजपर्यंत राजद्रोहाचा असला घाणेरडा आरोप ठेवलेला नाही. संभाजीला दुर्व्यसनपराङ्मुख करण्याचा प्रयत्न चां. का. प्रभूंनींच केला. अनेक प्रसंगीं संभाजीचा जीव चां. का. प्रभूंनींच वांचविला. अर्थात् संभाजीच्या वेळीं राज्यकांती होऊन संभाजीचा जो हृदयविदारक अंत झाला त्याला कारण कायस्थप्रभूंचा राजद्रोह नसून भिक्षुक मंत्र्यांच्या कारस्थानांनीं उत्पन्न झालेली बेबंदशाही होय, असें सिद्ध करून दाखविण्यास फारसे प्रयास पडणार नाहीत. इतिहास पाहिला तर असें स्पष्ट स्पष्ट दिसून येईल कीं राजद्रोहाचें कडू चित्पावनांना आरंभापासूनच पाजलेले आहे; हें त्यांचा प्रवेश राजकारणपटांगणांत झाल्यापासूनच दिसून येतें ! बाळाजी विश्वनाथापासून शेवटच्या बाजीरावापर्यंतच्या कोणत्या पेशव्यानें स्वामीद्रोह केला नाही तें दाखवून द्यावें, असें आमचें चित्पावनांना आव्हान आहे. अलीकडे इंग्रजीशाहींत राजद्रोहाचा धडा इतरांस चित्पावनच घालून देत आहेत हें प्रस्तुतच्या राज्यकर्त्यांनीं सर्वांस वेळोवेळीं सिद्ध करून दाखविलें आहेच. मराठेशाहींतील ब्राह्मणांनीं राजद्रोह केल्याचीं प्रत्यंतरे पहावयाचीं असल्यास

कै० भागवत यांचें मराठ्यांचे चार उद्गार हें पुस्तक पहावें. मराठी इतिहासांतील अत्यंत बारीकसारीक मुद्यांची चिकित्सा करतांना न्या. रानड्यांना ज्या प्रभूच्या अराजनिष्ठतेचा किंचित्सुद्धां कोठें भास झाला नाही. त्याचा राजवाड्यांना संभाजीच्या सर्व चरित्रांत येथून तेथून सारखा वास यावा, हें त्यांच्या विथडलेल्या त्राणेंद्रियाचें स्पष्ट चिन्ह नव्हे काय ? सर्व कायस्थ मंडळ संभाजीच्या विरुद्ध कसें गेलें याचा उलगडा फक्त राजवाडेच करूं जाणोत. इतिहास या बाबतींत अगदीं निधड्या छातीनें त्यांच्या विधानाच्या चिंधड्या चिंधड्या उडवीत आहे. खंडो बल्लाळानें संभाजी महाराजांना अनेक संकटांतून * वांचविलें आहे. त्यानें गोव्यानजीक कुंभार

* (१) पुढें स्वारी गोव्याचें राजकारण झलें ह्मणून तिकडे गेली. बरोबर खंडोचा गेले. बरोबर एक कलमदान व कागद चें भेडोळे घेऊन नेहमीं स्वारी-बरोबर धांवावें. एके दिवशीं संभाजीचा घोडा खाडींत पोहणीस लागला. जेरबंद होता यामुळे घोडा घाबरा झाला. तेव्हां खंडोबानीं पाण्यांत शिरून जेरबंद काढिला. इतक्यांत एक शिपाई गलीमाचा पोहून सरकारवर चालून आला. त्याचे डोकींत कलमदान घातलें आणि घोडा कडेस आणिला हें पाहून खंडोवास पोटाशीं धरून, तूं खरा इमानी आहेस असें बोलिलें. आणि अंगावरील पोषाख काढून दिला, आणि हीच वस्त्रे असें बोलिले. (सन १६८३).

—कायस्थ प्रभूच्या इतिहासाचीं साधनें पृ० ९-१०.

(२) याच प्रसंगाबद्दल आणखी दुसरा दस्तऐवज म्हणतो कीं:—“ खासा राजश्रीनींही शिपायगिरी फार केली. त्यांचे रुखरू आप्पांनींही (खंडो बल्लाळनीं) तशीच केली. चार पांच फिरंगी कासे (खासे ?) तरवारीनें ठार केले. हें राजेश्रीनीं रुखरू पाहून, यशस्वी हेऊन आलीयावरी राजश्रीनीं अप्पाशीं पोटाशीं धरून शाबासकी दिली. ”

—टीप १ पृ० २२६ प्रभुरत्नमाला.

(३) “ अप्पास पोटाशीं धरून ‘ शाबास. तुझी चिटणीशीं तुजला बहाल वतनी असे. जा तुझे वंशास धंदे चालविणार नाहीं तो भोसल्याचा वीर्यज नाही ’ असें बोलें. न बहुमान केला. ”

—किता. टीप १ पृ० २२८.

(४) गोव्याच्या स्वारीवर जातांना संभाजीच्या मार्गे कलमदान घेऊन

जुवे येथील लढाईत छत्रपतीच्या तक्तासाठी तरवार गाजविली आहे. वसई-
च्या फिरंग्यावरली मोहीम याच प्रभू सरदाराने यशस्वी केलेली आहे. सन
१६८५ त संभाजीची छावणी संगमेश्वरला असतांना, एका मुसलमान सर-
दाराने येसूबाईचा मेणा कब्ज करून नेला असतां, तिच्या सुटकेसाठी आणि
पातिव्रत्यसंक्षणार्थ खंडो बल्लाळने आपल्या मावस बहिणीचा संतुबाईचा
बळी दिला आहे आणि संभाजी महाराजांना शेवटच्या कड्यावेड्या पडे-
पर्यंत वेळप्रसंग पाहून हरहमेष परिस्थितीची ओळख पटविण्यास न कचर-
णाऱ्या खंडो बल्लाळने अखेर मोगलांनीं धनि पकडतांच त्याचा कविला
स्वतः संरक्षण केला. ही व आणखी अशीच अनेक आणीबाणीचीं स्वामि-
कांयें खंडो बल्लाळने-केवळ संभाजीच्याच कारकीर्दीत नव्हे तर-शाहू महा-
राजांच्या राज्यारोहणापर्यंत करून, इतिहासाच्या प्रत्येक पृष्ठाला आपल्या
स्वामिनिष्ठेचे पोवाडे गायला भाग पाडले आहे. हीं सर्व पृष्ठे खोटीं आणि
राजवाड्यांची 'समजूत' मात्र खरी; तेव्हां केसरीने म्हटल्याप्रमाणे
मनूच खास बदलला म्हणायचा ! नाहीतर, ज्या गोष्टींचा निर्णय एकदोन
वेळ नव्हे तर शेकडों वेळां तावून सुलाखून ठरला गेला आहे, त्याच गोष्टीं
उकरून काढून, राष्ट्रीय संवशक्तीच्या सध्यांच्या उत्क्रांत्यवस्थेत राजवा-
ड्यांनीं 'जातीजातींत वैमनस्य' उत्पन्न करण्याचा देशद्रोही उपक्रम कशाला
केला असता ? चां. का. प्रभू समाजाला निष्कारण डिवचल्यामुळे
आणि चित्पावनांच्या प्रस्तुत उन्नतीच्या आद्यजनकास ज्या ज्या समाजांनीं
(चां. का. व देशस्थ) हातीं धरून आश्रय दिला, त्यांच्याशीं बेइमान

धांवत असतांना--“ अ.प्यास (खंडोबास) कळमळ येऊन रक्तवमन झाले.
राजश्रींनीं मागे फिरोन पाहिले. दृष्टीस पडल्यावरी पालखी उभी करोन बोलावून
आणोन मेहेरबान होवोन, स्वारीचा कोतवालापैकीं एक घोडा बसावयास दिल्ला.
तसेंच अ.प्यास एक नामी तरवार पण राजश्रींनीं देऊन, दुष्टांचा समाचार चांगला
घेण्यास तू उरुं नको असे सांगितले. ” - किस्ता. टीप २ पृ० २२४.

झाल्यामुळे महाराष्ट्राला केवढ्या राष्ट्रीय आपत्तीखालीं दडपून जाऊन स्वत्व-पराङ्मुख व्हावे लागले, याची तिळमात्र पर्वा न करतां, वेधडक वाटेल तो मजकूर बेगुमानपणाने छापण्याच्या धारीष्टाबद्दल भा. इ. स. मं. ची करावी तितकी तारीफ थोडाच ! “ संभाजी महाराज व राजाराम साहेब यांचे कारकीर्दीत ग्रामग्न्य झालें नाहीं. यथास्थित चाललें. ” ही जुन्या बखरीची जर साक्ष आहे आणि कै. न्या. तेलंग यांनींहि ती सप्रमाण मान्य केली आहे, तर ‘ सामाजिक विषमतेचा जाच असह्य होऊन कायस्थ सतप्त झाले ’ तो जाच कोणता ? शिवकालीन् काय किंवा इतर कालीन कायस्थ काय, किती झाले तरी ते आपल्या पुढाऱ्याच्या चळवळींच्या अनु-षंगानेंच राहणार. त्यांचा तत्कालीन् पुढारी म्हटला म्हणजे खंडो बल्लाळ. त्याच्याच विषयी न्यायमूर्ती पुढें म्हणतातः—

“ संभाजीच्या मरणानंतर तो राजारामाबरोबर जिंजीस गेला. ही सर्व मंडळी वेष पालटून जात असतां बल्लारीजवळ मोगल सुभेदाराने त्यांना ओळखून तो त्यांना पकडण्याच्या बेतांत होता. इतक्यांत खंडो बल्लाळाने जिवाची पर्वा न करतां आपण मागे राहून आपल्या सोबत्यांस पुढें पाठवून दिले. त्या सुभेदाराने खंडो बल्लाळ यास पकडून त्याचे हालहाल* केले,

* याच प्रसंगीं खंडा बल्लाळचा मुलगा बहिरोजी याने आपण बापाच्या ठिकाणीं बसून त्याची मोगलाच्या कैदेतून सुटका कशी केली व पुढे बहिरो-बाने मोगलांच्या अनेक अमानुष अत्याचारांना आपला बळी कसा दिला, ही हकीकत रा. रा. (आतां रावबहादूर) दत्तात्रय बळवंत पारसनीस यांनी ‘ बहिरोबा ’ नामक पुस्तकांत समग्र वर्णन केला आहे. ते पुस्तक जाचकांतीं एकवार अवश्य अवश्य वाचावे, अशी आमची शिफारस आहे. Forrest's Selections, Vol. I. p. 80 मधील खालील उतारा बहाः—“ *Khando Ballal Chitnis was arrested on his way to Jinji by the Moghals at Trivedi Arunachal.*

त्तरीपण त्याची स्वामिनिष्ठा यत्किंचितहि ढळली नाही. पुढे थोड्या वेळानंतर त्याने जिंजीतून राजारामाची सुरक्षितपणे सुटका होण्याचा सुयोग जुळवून आणला. मोगलांचे सैन्यांत काहीं मराठे सरदार होते. खंडो बल्लाळाने आपले कोंकणांतील वतन त्या सरदारांचे सर्वस्वी स्वाधीन करून त्यांशी स्नेहभाव संपादिला व वरील सुयोग जुळवून आणला. शाहूराजे सातान्यास येऊन सिंहासनारूढ झाले तोपर्यंत खंडो बल्लाळ जिवंत होते. या युद्धांत विजयश्री मिळविलेला दुसरा प्रभु सरदार प्रयागजी होय. औरंगजेब बादशहाने स्वतः सैन्य वेऊन सातान्यास पुष्कळ महिनेपर्यंत वेढा दला होता. तेव्हां प्रयागजीने मोठ्या शौर्याने त्या शहराचे रक्षण केले. ”

संभाजीच्या वधानंतर रायगडावर इलायचीवेगाने जी धरपकड केली आणि यमुबाई व बालराजे शाहू यांना दिल्लीस नेले, त्या वेळीहि (शिवाजीशी स्वराज्याची आणभाक करणाऱ्या दादजी नरस प्रमूचा मुलगा) कृष्णाजी देशपांडे, वरादाराचा आसकुटुंबाचा मोह सोडून, राजमातेबरोबर दिल्लीस निघून गेला. अशीं शेंकडों उदाहरणे देतां येतील.

यावर राजवाड यांचे म्हणणे काय आहे ? संभाजीच्या अ-सौम्य

He induced the Hindu centry in charge of his cell to allow him to escape by substituting a man of similar features. His son Bhairoba offered to take his place and did so. Khando Ballal escaped and went to Jinji but the loyal devoted son was murdered by Tarbiat Khan. Khando Ballal was the son of Balaji Avji alias Balprabhu who was also murdered for devoted loyal services. Bhairoba his grandson offered his life to ensure the success of his father's plans for the relief of Jinji. ”

निर्णयकरून विथरलेले प्रभुद्रोही कायस्थ मंडळ ते हेंच काय ? नसेल तर ते कोणते ? परंतु राजवाड्यांना प्रश्न विचारण्यांत हांशील नाही. मुळांतच जी. कल्पित कादंबरी, त्याला ऐतिहासिक पुरावा तरी ते कोठला आणणार ?

ट्यक्काराच्या पहिल्या आवृत्तीच्या परीक्षणसमयी ज्या अनेक समतोल वृत्तीच्या निस्पृह ब्राह्मण विद्वानांनी आपापले अभिप्राय प्रगट केले, त्यांपैकी लष्कर ग्वालेरचे श्रीयुत माधवराव लेले, बी.ए. एल्सीई, यांनी एप्रिल १९१९ च्या ' विविधज्ञान विस्तार ' मासिकांत या मुद्याविषयी प्रगट केलेले विचार येथेच उद्धृत केलेले बरे. श्रीयुत लेले म्हणतात:—“ संभाजीचा खून व तत्कालीन क्रांति प्रभू कायस्थांमुळे घडून आली नाही. ती घडून येण्याला मुख्यतः संभाजीचा शिवाजीच्या वेळेपासूनच दिसून आलेला मूर्ख, क्रूर, विलासी, अराजनिष्ठ व स्वेच्छाचारी स्वभावच कारण झाला; व त्याच्यामध्यें त्याने राज्यावर येतांक्षणीं केलेल्या भयंकर अत्याचारामुळे व पुढील पशुतुल्य वर्तनाने भर पडली. शिवाजीच्या वेळची कर्ती मंडळी अर्थातच संभाजीसारखा नालायक मनुष्य राज्यपदावर येणे इष्ट नाही हें जाणत होती. त्या कर्त्या मंडळीमध्ये खरा एकोपा व दूरदृष्टी असती, तर संभाजीची कायमची वाट लावून टाकणे सुद्धां कठीण होतें असें नाही. पण बाळाजी आवजीच्या सद्धेतुक पण अप्रासंगिक व अस्थानिक फाजील राजनिष्ठपणामुळे तो योग जुळून आला नाही. त्याच्यासारखा थोर व कर्ता पुरुष या कामांत पुढाकार घेता, तर संभाजीचें आक्रमण व कायमचें नियमन करणे कठीण पडलें नसतें. या प्रसंगी कायस्थ प्रभू त्यांच्या नेहमींच्या अंगीं खिळलेल्या निस्सीम राजनिष्ठेला चिकडून राहिले. त्यामुळे त्या वेळीं म्हाटेशाहीवर तशा प्रकारचा कहर गुदरण्याला सवड झाली. कायस्थांनीं राजद्रोह केला नाही. उलट त्यांतील प्रमुख लोक संभाजीशीं मोठ्या निष्ठेने वागत गेले, हें सिद्ध आहे. ” (पृ. १५२-१५३)

वरील अभिप्रायांत श्री. लेले यांनी पत्करलेली विचारसरणी कितीहि

सरळ आणि स्पष्ट दिसत असली तरी तींत ' राजनिष्ठपणा ' आणि ' राज-कारणी मुत्सद्देगिरी ' यां विषयींच्या शिवकालीन कायस्थांच्या कल्पनांचा बराच विपर्यास व्यक्त होत आहे. त्याचा थोडा खुलासा करणें प्राप्त आहे. हिंदुसमाज हा जात्या व्यक्तीमाहात्म्याचा (Hero-Worship) भोक्ता असल्यामुळे कोणत्याहि निष्ठेकडे पहाण्याचा त्याचा चष्मा नेहमींच विकृत असतो. खुद्द आजच्या कायस्थांची राजनिष्ठेची व्याख्याहि अशीच भ्रष्ट व विपर्यस्त बनलेली आहे. शिवकालीन कायस्थांच्या व तानाजी प्रभृति मराठ्यांच्या राजनिष्ठेत व्यक्तिपूजेचा थोडा अंश असला तरी मुख्य आणि बराच भाग स्वराज्यनिष्ठेचा होता, ही गोष्ट पुष्कळ चिकित्सक विसरून जातात. शिवकालीं जनतेला स्वराज्य-संस्थापक व्यक्तीचा आदर व प्रेमभाव वाटणें कितीहि निसर्गसिद्ध असलें, तरी प्रत्यक्ष स्वराज्याभिमानापुढें ती व्यक्तीला महत्त्व देत नसे. कायस्थ प्रभू हे प्रथम स्वराज्यनिष्ठ आणि नंतर छत्रपति ऊर्फ राजनिष्ठ असत, हें अनेक उदाहरणांनीं सिद्ध करतां येईल. सोयराबाईंच्या कारस्थानाला बाळाजीनें विरोध केला व संभाजीचा पुरस्कार केला तो ' फाजील राजनिष्ठेनें ' म्हणजे व्यक्तिमहात्म्याच्या स्तोमानें नव्हे. व्यक्तिमहात्म्य सोयराबाईंच्या पक्षांत होतें. छत्रपतींची राजगादी म्हणजे भोसल्यांची वतनी जहागीर, त्यावर संभाजीला डावलून राजारामच बसवावा, असा या पक्षाचा कटाक्ष. बाळाजी या कटाक्षाच्या विरुद्ध. सोयराबाईंपुढील त्याचें विधान (argument) असें मांडतां येईल. ही भाषा आधुनीक आहे, रंगभूमीला शोभण्यासारखी आहे. तथापि बाळप्रभूंच्या विरोधाचा आशय त्यावरून वाचकांना विशेष स्पष्ट कळेल, म्हणूनच या भाषासरणीचा अवलंब येथें करणें प्राप्त आहे.

“ मला संभाजी काय किंवा राजाराम काय, दोघेहि सारखेच. दोघांनाहि मी आवजी खंडूपमाणें कडी खांद्यावर खेळविले आहेत. पण यासाठी, स्वराज्यसंपादनाप्रमाणेंच स्वराज्यवृद्धीच्या कामांत व्यक्ति-

माहात्म्याचें प्राबल्य वाढलें कीं, कार्याचा घात झालाच पाहिजे, ही गोष्ट दृष्टीआड करूं नका, एवढीच माझी प्रार्थना आहे. राज्यावर संभाजी बसला काय, किंवा राजाराम बसला काय, साध्या भोळ्या माणसांना आपल्या दृष्टीचें पारणें सारखेंच फिटल्यासारखें वाटतें. पण प्रस्तुतच्या राज्याचा वारसा म्हणजे भोसले वराण्याचा खासगी मालमत्तेचा वारसा नव्हे. छत्रपतींच्या भवानीच्या कृपेनें जन्माला आलेल्या या हिंदवी स्वराज्याच्या पायांत हजारों इमानी मावळ्यांचे बळी पडले आहेत. शेंकडों कुटुंबांतल्या तरण्याबांड जवानांनीं आपलें आत्मसमर्पण केलें आहे; आणि स्वराज्यासाठीं झालेल्या आत्मयज्ञाच्या या मंगलकार्यासाठीं, मासोहेब, आपल्यासारख्या अनेक पुण्यवान् मातांनीं, मोठ्या धैर्यानें, आपल्या सुनांचीं मंगळसूत्रें कचा-कच तोडून, त्यांच्या कपाळचीं कुंकवें स्वराज्याचीं गाणीं गात आपल्या हातांनीं पुसलीं आहेत, हें विसरूं नका. छत्रपति हे छत्राचे पति असले तरी छत्रपति म्हणून अखिल महाराष्ट्राला जबाबदार होते. छत्रपतींचें स्वराज्य म्हणजे भोसल्यांची जहागीर नव्हे; अवघ्या महाराष्ट्राची ती जहागीर आहे. स्वराज्याचा प्रश्न साऱ्या महाराष्ट्राच्या अब्रूचा प्रश्न आहे. रायगडावर विराजमान झालेली ही स्वराज्याची गादी, मासोहेब, महाराष्ट्रानें स्वयंस्फूर्तीनें बळी दिलेल्या सहस्रावधि वीरांच्या रक्तावर तरंगत आहे आणि याची साक्ष मराठशाहीच्या झेंड्यांत भगव्या रंगानें उमटलेली आज सारी दुनिया पहात आहे. ”

व्यक्तिमहात्म्याच्या विरुद्ध असगारा बाळाजी राजकारणी दूरदृष्टीनें संभाजीचा पुरस्कार कां करीत होता, हेंहि सिद्ध करणें फारसे कठीण नाहीं. शिवाजीचा राज्याभिषेक होऊन महाराष्ट्रांत पायाशुद्ध स्वराज्य स्थापन झालें ही गोष्ट जितकी खरी, तितकीच तें बुडविण्याचे औरंगजेबाचे प्रयत्न विशेष जरी होते, ही गोष्टहि विसरतां कामा नये. शिवाजीच्या अखेरचा काळ वरवर पहाणाराला मोठ्या शांततेचा व सुबसेचा दिसतो खरा; पण वस्तु-

स्थिति अगदीं उलट होती. स्वराज्यस्थापना सोपी गेली पण तें टिकविण्याचें काम मोठें बिकट व भयंकर, असा त्या वेळचा मामला होता. राजाराम सुबुद्ध असेल, लोकप्रिय असेल, मनाचा कोंवळा सज्जन असेल अथवा मोठा विवेकीहि असेल ! नऊ वर्षांचें कोवळें पोरच तें ! त्याविषयीं कोणी काय अंदाज बांधावा ? अर्थात् हिंदवी स्वराज्य-विध्वंसनार्थ अवरंगझेबाचे जे दांडगे लष्करी डांवपेंच सुरू होते, त्यांना तोंड देण्याची ताकद किंवा अक्कल, विशेषतः मिलिटरी कमांडरशिप संभाजीच्या आंगीं जितकी होती, तितकी कोणत्याहि हयात उच्च वर्णीयव्त्वं कर्त्या पुरुषांच्या किंवा अष्टप्रधानादि घोडशाळेच्या आंगीं मुळीच नव्हती, हेंहि जर बाळाजीला कळत नव्हतें म्हणावें, तर तो चिटणीस तरी कसला, शिवाजीचा अंतरंगी दोस्त तरी कसाला झाला आणि सारी शिवशाही आमूलाग्र कसाला पारखली ? संभाजीचें लष्करी कौशल्य व सैनिकांचें त्याच्यावरील प्रेम खुद्द शिवाजीनें स्वतःच अनुभवलें होतें आणि पुढें १० वर्षांच्या कारकीर्दीत बऱ्हाणपुरापासून तों थेट गोव्यापर्यंत संभाजीनें घातलेल्या धुमाकुळानें तें पूर्ण सिद्ध झालें. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितींतहि, अवरंगझेब, शिंदी, पोर्च्युगीज व इंग्रज यांना दे माय धरणी टाय करणाऱ्या संभाजीनें आपल्या स्वराज्याचा एक इंचभर तुकडा सुद्धां कधीं चुकून गमावला नाही, ही कामगिरी कांहींच महत्वाची नव्हे काय ? स्वराज्य टिकविण्यासाठीं लष्करी बुद्धिमत्तेचाच छत्रपति पाहिजे, या बाळाजीच्या आग्रहांतच त्याची राजकारणी दूरदृष्टी स्वच्छ दिसते. अष्टप्रधानांची नुसती बारभाई त्याला कमकुवत किंवाहुना कारस्थानी अशीच वाटली. शिवाय, प्रधानमंडळाचा हा कमकुवतपणा, संभाजी पन्हाळ्याहून निवतांच त्याला सर्व सैन्यानें आपला छत्रपति मानून एकमुखी पाठबळ देतांच सिद्ध झाला. तेव्हां बाळाजीचें धोरण ‘ फाजील राजनिष्ठेचें ’ किंवा ‘ अप्रासंगिक ’ कसें ? दुसरा प्रश्न असा उद्भवतो कीं अवध्या नऊ वर्षांच्या कोंवळ्या राजारामाला छत्रपति बनविण्यांत या भिक्षुकी प्रधानमंडळाचा हेतु

काय ? यांना सैन्याचें पाठवळ नाही, स्वतःच्या मनगटांत लंक्करी धमक नाही, फक्त भांडवल कारस्थानांचें व चहाड्याचुगल्यांचें ! ब्राह्मण मंत्री आणि बालराजा ही जोडी जमली कीं तेथें आपोआप पेशवाई उमटते. नामधारी मत्ता बालराजाची, खरी सत्ता या भिक्षुकी चाणाक्यांची, या एकाच उद्देशानें मोरोपंतादि ब्राह्मण मंत्री सोयराबाईच्या कारस्थानांत सामील झाले होते. यांत स्वराज्यनिष्ठा तर नव्हतीच नव्हती, पण राजनिष्ठसुद्धां वेगडीच होती. सवाई माधवरावाचें थर माजविणारे वारभाईसुद्धां मत्ता पेशव्यांची सत्ता भटाभिक्षुकांची, याच क्षुद्र हेतूनें फुरफुरलेले होते. शिवाजीच्या मृत्यूनंतर प्रधानमंडळाचा हेतु कीं आतां नऊ वर्षांच्या बालराजारामाला डोक्यावर चढवून, आपली भिक्षुकी सत्ता वाटेल तशी गाजवितां येईल, तोच नानाफडणिसादि वारभाईचा हेतू सवाई माधवरावासारख्या २१ दिवसांच्या पोराला पेशवाई झूल चढविण्यांत होता. स्वतंत्र राज्ये कमाविण्याची ब्राह्मणांना कधींच अकल नव्हती व आतांही नाही. उलट, ब्राम्हणेतरांनीं कमाविलेल्या राजसत्तेचे भिक्षुकी कारस्थानानें तीन तेरा करण्यांत ब्राह्मणवर्ग मोठा निष्णात आहे. चालू घडीच्या ब्राह्मणांच्या स्वराज्यपुराणांत हाच हेतु गुप्त असतो, हें ब्राम्हणेतरांच्या नीट गळीं उतरल्यास चालू स्वराज्यप्राप्तीच्या चळवळीचा तपशिल फार निराळाच दिसू लागेल ! सारांश, मराठशाहींतील बाळाजी प्रभृति कायस्थांची राजनिष्ठा ही व्यक्तिनिष्ठा नसून स्वराज्यनिष्ठा होती. जेथें संभाजीच्याच खऱ्या चारित्र्याचा विपर्यास होऊन बसला आहे, तेथें बाळाजी आवर्जाची स्वराज्यनिष्ठा ' फाजील राजनिष्ठा ' ऊर्फ व्यक्तिनिष्ठा वाटणें साहजिक आहे. संभाजीच्या वधानंतर खंडो बल्लाळ व धनाजी जाधव वगैरे मंडळींनीं कर्नाटकाचा जो प्राणांतिक वनवास भोगला, तो काय राजाराम व्यक्तीसाठीं ? संभाजीनें शिरक्यांचें शिरकाण केलें म्हणून गणोजी व राणोजी शिर्के भोसल्यांचें तळपट उडविण्याच्या हेतूनें मोगलास मिळाले व जंजीला राजारामास

कोंडून धरला. शिकर्याप्रमाणेंच चिटणिसांचेंहि ' चिटणिसान ' ऊर्फ कत्तल झाली होती, तरी खंडो बल्लाळ राजारामासाठीं मरत होता तो काय खुळा म्हणून ? अर्थात् नव्हे. राजाराम कोण ? स्वराज्याचें एक जिवंत प्रतीक. त्याचें नांव आणि स्वराज्याचें गांव ! लोकसत्तानुवर्ती इंग्लंडांत जॉर्ज बादशाहांची जी आज किंमत आहे, तीच छत्रपति राजारामाची महाराष्ट्रांत होती. खंडो बल्लाळादि वीरांचे परिश्रम स्वराज्यासाठीं होते, व्यक्तीसाठी नव्हते, किंवा स्वार्थासाठीहि नव्हते. जंजीचा वेढा फोडण्यासाठीं शिकर्यांची मनधरणी खंडोवानें केली, तेव्हां शिर्के म्हणाले ' जसें आमचें शिरकाण केलें तसें भोसले यांचा निर्वेश झाल्यास चिंता नाही. हें फार चांगलें होतें. ' त्यावर खंडोवानें दिलेलें उत्तर ' या समयास तुम्ही बोलतां हें योग्य नव्हे. तुमचें शिरकाण केलें तसेच आमचे तीन पुरुष हत्तीचे पायाखाली मेलें, तेही गेले. परंतु हिंदूंच्या दौलतीकरितां आम्ही झटतच आहों. ज्यास जसा प्रसंग पडेल तसे झटतच आहेत. ' (चिट. ५५) या उद्धारांत केवळ वैयक्तिक राजनिष्ठा आहे कीं व्यापक स्वराज्यनिष्ठा आहे, त्याचा वाचकांनींच निर्णय द्यावा.

संभाजीच्या चरित्रांत दुसरा एक विशेष आढळून येतो. तो हाच कीं राज्यसत्ता गाजवितांना त्यानें ब्राह्मण—ब्राह्मणेतर असला भेद भुळीच वाळगिलेला दिसत नाही. अपराध्यांना शिक्षा ठोठावतांना त्यानें ब्राह्मणांचा मनुस्मृति प्रसादीक 'ब्रह्ममुखोत्पन्न'पणा, 'विश्वप्रभू'पणा किंवा 'चित्तपावन'पणा भुळीच न मानतां, ब्राह्मणेतरांप्रमाणेंच ब्राह्मणांनाहि सारखेच हत्तीच्या पायाखालीं तुडविलें. आपल्या बापानें भटांभिक्षुकांचें केवढें फाजील स्तोम माजविलें होतें आणि वेदोक्त राज्याभिषेक तो काय, पण त्यासाठीं भटांची केवढी मनधरणी व चांदी सोन्याचा त्यानें हकनाहक होम केला, हें संभाजीनें प्रत्यक्ष पाहून अनुभविलें असल्यामुळे, समजूत आल्यापासूनच त्याला ब्राह्मणांचा जन्मप्राप्त मानवी श्रेष्ठपणा, भूलोकचा देवपणा किंवा सर्वा-

गीण पावनपणा मुळींच मान्य नव्हता. शिवाजी ब्राह्मणांना पूज्य मानीत असे, तर संभाजी त्यांच्या मनुस्मृति प्रासादीक पूज्यत्वाला पूज्य किंमत देत असे. ब्राह्मण स्वतःला जरी प्रत्यक्ष 'मूदेव' समजत असत, तरी संभाजी त्यांना इतरांप्रमाणेच 'मलमूत्रजन्य' माणसे समजत असे. विशेषतः ब्राह्मणांची भिक्षुकी कारस्थाने शिवाजीच्या वेळीं त्याने प्रत्यक्ष अभ्यासिलीं असल्यामुळे, त्याची ब्राह्मणांविषयींची पूज्य भावना बाप हयात असतांनाच समूळ नष्ट झालेली होती. तरुण संभाजीने 'बलात्कारें ब्राह्मणी भोगिली' म्हणून त्यावर व्यभिचाराचा केवढा हलकलहोळ ! तरुण राजे किंवा राजपुत्रांवर फिदा होणाऱ्या स्त्रिया काय कधीं नव्हत्या, का आतां नाहीत ? आज देशी संस्थानांत काय चालले आहे ? काश्मिर इंदोरच्या भानगडी तर आतां जगप्रसिद्धच आहेत. अहो, क्षुद्र नाटक्यांच्याहि मागे लागणाऱ्या चटोर पोरींना आज दुकाळ नाही, तर राजवैभवी, तरुण, शरीराने भीम, अर्जुनाप्रमाणे धनुर्धारी, असल्या संभाजीच्या गळ्यांत इतर शिवांगीप्रमाणे, मानवी विकारांची तरुण 'ब्राह्मणी' पडली, तर त्यांत विदडले कोठे ? ब्राह्मण देव म्हणून ब्राह्मणी देवी हें त्रयराशिक संभाजीला कोठें मान्य होते ? तरुणतरुणींच्या काम्य वृत्तींत (मग त्याला व्यभिचार म्हणा कीं काय वाटेल तें नांव द्या !) उच्चवर्ण नीचवर्ण येऊंच शकत नाहीत. संभाजीवर एखादी ब्राह्मण तरुणी फिदा झाली असेलच तर तो त्या उभयतांच्या प्रेमाचा प्रश्न. प्रेमांत लौकिकी भेदांचें कारण काय ? वाटेल तर असेंहि विधान मांडतां येईल कीं राज्यकारभाराप्रमाणेच 'लव्हाळ्यांत' सुद्धां संभाजी ब्राह्मण—ब्राह्मणेतर भेद मानीत नसे. मग एकट्या संभाजीवरच व्यभिचाराचा भडिमार कां ? तरी बरे, कल्याणच्या मुलाण्याच्या सुनेला 'आई' मानणाऱ्या शिवाजीला एकदोनच नव्हे तर चार पट्टराण्या होत्या आणि संभाजीची मात्र एकच येसूबाई पट्टराणी होती ! बाजीराव पेशव्याची मुसलमान मस्तानी विनतकार शनिवारवाड्यांत पचते

आणि संभाजीची खरी खोटी ब्राह्मणी त्याच्यावर गहजवास कारण होते, हा ब्राह्मण—ब्राह्मणेतर भेद मनोरंजक आहे खरा. सारांश, संभाजीला ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व मुळींच मान्य नसल्यामुळे आणि तो आपली डाळ मुळींच शिजू देणार नाही, ही मोरोपंतादि ब्राह्मणांची खात्री असल्यामुळे, सोयरा-बाईच्या कारस्थानाकडे एकदिलाने वळण्यापलीकडे त्यांना गत्यंतरच नव्हते. यांत कसली स्वराज्यनिष्ठा आणि राजनिष्ठा ?

यानंतर राजवाड्यांचा दुसरा मुद्दा असा आहे कीं:

“तदनंतर दुसरी मोठी फिर्याद नारायणराव पेशव्यांच्या प्रधानकीच्या
 “वेळीं झाली. त्यांत चांद्रसेनीयांनीं भाताचे पिंड वगैरे न करतां, शूद्र-
 “वत् आचार करावे, असा निर्णय केला, तो. कागदपत्रीं प्रसिद्ध आहे.
 “शूद्रांना फक्त पांच संस्कार आहेत, व चांद्रसेनीयांना बारा आहेत,
 “असें गागाभट्ट म्हणतो. परंतु नारायणरावांच्या कारकीर्दींत चांद्रसे-
 “नीयांची पिछेहाट शूद्रत्वापर्यंत गेली. * * * चांद्रसेनीयांच्या वेदा-
 “धिकाराला नारायणरावाने व तत्कालीन कांहीं * ब्राह्मणांनीं विरोध
 “केला, त्याचा परिणाम असा झाला कीं रघुनाथराव दादाचा हस्तक
 “जो सुमेरसिंग त्याच्या द्वारा नारायणराव जिवास मुकला व मराठे-
 “शाहींत पंचवीस वर्षे यादवी माजली. कित्येक कायस्थ मित्रांच्या
 “सांगण्यांत असें येतें कीं नारायणरावाच्या वधांत कायस्थांचा
 “हात होता आणि हे सांगण्यांतील अर्थ अगदीं संभवनीय दिसतो.
 “रघुनाथरावाचा जीव कीं प्राण म्हणजे सखाराम हरी गुते. नारायण-
 “रावाच्या वधाच्या बाबतींत सखाराम हरीची सल्ला रघुनाथराव दादाला
 “अवश्यमेव मिळाली असली पाहिजे. ”

या उताऱ्यांत राजवाडे ऐतिहासिक सत्याच्या जवळजवळ—पण भीत भीत—आले आहेत, ही गोष्ट आम्ही केव्हांहि अमान्य करणार नाहीं. पहिल्या

* या वेळीं अर्थात् चित्पावनांनीं.

उतान्यांत काल्पानिक विधनांच्या पुष्ट्यर्थ त्यांनीं जो मुर्दाडपणा स्वीकारला आहे तो या उतान्यांत बराच पातळ होऊन ते ऐतिहासिक मुद्यांच्या नजीक येऊन ठेपले आहेत. तथापि त्यांनीं नारायणराव पेशव्याच्या वेळच्या चां० का० प्रभूंवरील ग्रामण्याच्या बखरी वाचण्याची जर थोडी तसदी घेतली असती; निदान या प्रकरणाबद्दल अलीकडील इतर विद्वानांनीं ठरविलेल्या सिद्धांतांकडे ते जर क्षणभर लक्ष पुरविते, तर ऐतिहासिक मुद्यांच्या इतके जवळ येऊनसुद्धां त्यांनीं जीं कित्येक अविश्वसनीय व निराधार विधाने प्रस्थापित करण्याचा यत्न केला आहे, तो करण्यास त्यांची मनोदेवता त्यांना सांगतीच ना. शिवकालीन ग्रामण्यापासून तों चित्पावन नोकरशाहीची तळी उचलेपर्यंत चां० का० प्रभू समाजावर जीं जीं ग्रामण्ये झालीं, त्यांत धार्मिक बाबतीपेक्षां त्यांच्या राजकीय वर्चस्वाच्या मत्सराचाच भाग अधिक होता. कायस्थांच्या संस्कारपद्धतीच्या विरोधापेक्षां त्यांच्या तत्कालीन राजकारणांतील वर्चस्वाच्या हेव्याचा भाग त्या ग्रामण्यांत अधिक होता, हें एक तत्त्व पटल्यावर नारायणरावाच्या किंवा त्याच्या पुढच्या पेशव्यांच्या नोकरशाही अमदानींत कायस्थांवर धर्माच्या पांवरुणाखालीं झालेल्या दृळाचे धागे आपोआप उलगडूं लागतात.

मराठी राज्य स्थापन करतांना महाराष्ट्रांतल्या सर्व जातींत जी संघशक्ती उत्पन्न झाली आणि ते राज्य लयाला जाण्यास त्याच संघशक्तीचे जे तुकडे तुकडे झाले, या दोन महत्वाच्या स्थित्यंतराच्या मध्यावर जर रेखा मारली; तर ती रेखा पूर्व आणि उत्तर भागाचीं मूळ कारणे स्पष्ट दिदर्शित करील.

“ या दोन अर्धांस विभागणारी रेखा म्हटली म्हणजे शिवाजीच्या वंशजांचे हातून राज्य नाहींसें झालें व शाहूमहाराज कैलासवासी झाल्यानंतर मराठा राजधानीचें ठिकाण सातारा येथून हालवून पुणे मुक्कामी नेण्यांत आलें व अर्थात्च सर्व सत्ता ब्राह्मण पेशव्यांच्या हातांत आली, हीच होय. ” असा शेरा न्या. रानडे देतात. या दोन

अर्धीचें स्पष्टीकरण करून, उत्तरार्धाबिंदूला रावबहादुरांनीं उद्धार काढले आहेत कीं, “ पुढील साठ वर्षांत राज्यकर्ते पेशवे व एकंदर महाराष्ट्रांतील प्रजा यांच्या अंगर्चीं व्यंगें एकामागून एक दृष्टोत्पत्तीस येऊन इ. स. १८१७ मध्ये सर्व देश इंग्लिशांच्या ताब्यांत जाण्याच्या आर्धीच राष्ट्र कसें अगदीं मोडकळीस आलें होतें हें चांगलें व्यक्त होतें. हें अंतर स्पष्ट कळलें म्हणजे, शिवाजीनें घालून दिलेलीं व त्याच्यामागून राजाराम व शाहू यांनीं वऱ्याच एकनिष्ठपणें सुरू ठेविलेलीं जीं तत्वे त्यांपासून पेशव्यांचें राजकीय धोरण कसें सुटत चाललें व खऱ्या राजनीतीकडे दुर्लक्ष्य होऊन, अपणच काय ते श्रेष्ठ व आपण सर्वांहून निराळे, अशा पुरातन ब्राह्मणी कल्पनेचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळे मराठासाम्राज्यवृक्षस कीड लागली व अखेरीस तो वृक्ष कसा समूळ उपटून पडला हें खासें ध्यानांत येईल. ” चित्पावनांच्या एकमुखी नोकरशाहीच्या व्हासाची कारणें न्या. रानडे यांनीं अशा रीतीने थोडक्यांत परंतु स्पष्ट सांगितलीं आहेत. याच मताचा पुरस्कार आजपर्यंत झालेल्या प्रत्येक इतिहास-संशोधकानें व विद्यार्थ्यानें एकमतानें केलेला आहे. राजवाड्यांच्या ‘ समजूतीं ’ त मात्र हा मुद्दा नीटसा उतरत नाही, त्याला इलाज नाही. “ जातीभेदाच्या प्रश्नावर मार्गे रणें पडलीं आहेत. पुढें मात्र तीं पडतां उपयोगीं नाहींत. राजकीय परिस्थिति बदलली आहे. जातीनें श्रेष्ठ म्हणून राज्यकारभारांत वरिष्ठ नोकरी मिळण्याचा प्रश्नच उरला नाही. उलट सरकारी नोकरीतून अर्जावात वगळले जाण्याचाच ब्राह्मणांवर प्रसंग आहे. ” याची पूर्ण जाणीव जाणून कै० प्रो० हरि गोविंद लिमये, एम्. ए. यांनीं ‘ पेशवाईतील जातिभेद ’ म्हणून एक उत्कृष्ट निबंध सन १९१४ च्या मनोरंजन-वसंत अंकांत लिहिला आहे. त्यांत त्यांनीं नारायणरावाच्या वेळच्या कायस्थांवरिल ग्रामण्याचें शक्य त्या निस्पृहपणानें सिंहावलोकन केलें आहे. ते वाच-

कांनीं पुन्हा वाचावें अशी आमची शिफारस आहे. त्यांतील त्यांच्या कांहीं विधानांना येथे जागा देणें न्याय्य होईल:--

(१) केवळ गुणांवरूनच जर ब्राह्मण व प्रभू यांच्या समाजांतील जागा ठरविण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला, तर ब्राह्मण व प्रभू जवळजवळ एकाच ठिकाणीं वसवितां येतील, असा आमचा अंदाज आहे. कांहीं ब्राह्मणांचा नंबर पुष्कळ प्रभूंच्या वर लागला, तर कांहीं प्रभूंचाहि पुष्कळ ब्राह्मणांच्या वर लागेल. गुणांनीं बहुतेक बरोबरीं असल्यामुळे प्रभूंना जाति-निर्वेध विशेष जाचक भासूं लागले. त्यांतूनहि जेव्हां प्रभूंना अपमान-कारक वाटतील, असे नवीनच निर्वेध घालण्यांत आले, तेव्हां प्रभूंना चीड येणें स्वाभाविक होतें. पृ. ५४४.

(२) अशा पेशव्यांच्या (नारायणराव) कारकीर्दीत ब्राह्मण्याला उत येऊन ब्राह्मणपक्षाच्या पुढाऱ्यांकडून अत्याचार व्हावा, हें स्वाभाविक होय. --किता.

(३) खरी राजसत्ता भोंसले छत्रपतीकडून ब्राह्मण पेशव्यांक आल्यानंतर थोड्याच वर्षांत जातिप्रकरणांत ब्राह्मण शिरजेर झाले.--किता.

(४) छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या राज्यव्यवस्थेत महत्वाचीं कामें निरनिराळ्या जातींकडे वांटून दिलेलीं होती. म्हणूनच त्या राज्यव्यवस्थेची आपण स्तुति करता. परंतु पेशवाईत म्हणजे छत्रपति शाहू महाराजांच्या निधनानंतर आणि सर्व राज्यसत्ता ब्राह्मण पेशव्यांच्या हातीं आल्यानंतर अशा प्रकारची व्यवस्था ठेवण्यांत आली नाही. ब्राह्मणांच्या अंगी बुद्धिमत्ता होती, योग्यता होती, कर्तव्यगारी होती, त्यामुळे इतर जातींच्या अंगच्या गुणांचा विकास होण्याला—किंबहुना ते गुण दृष्टोत्पत्तीला येण्याला देखील ब्राह्मणशाहींत अवसरच मिळेनासा झाला. कारकून ब्राह्मण, वकील ब्राह्मण, प्रधान ब्राह्मण, मुत्सद्दी ब्राह्मण, शिपाई ब्राह्मण; सरदार ब्राह्मण; व खरा धनीहि ब्राह्मण—असें सर्व ब्राह्मणमय झालें ! पृ० ५४७.

‘ जातिवर्चस्व ’ सदराखालीं लिहितांना न्या. रानडे यांनीं हेंच मत व्यक्त केलें आहे:-

“ जातिमत्सराचा इतका बडेजाव माजला कीं, एक जूट होणें अशक्य झालें व राष्ट्रहिताच्या ऐवजीं आपलीच तुंवडी भरण्याकडे प्रत्येक प्रबळ सर-
दाराचें लक्ष गुंतलें. यावेळीं ब्राह्मणमंडळी म्हणजे अगदीं तर झालेली. खरे राज्यकर्ते आपण, आपणांस इतर जातींपेक्षां विशिष्ट हक्क व सवलती असा-
वयास पाहिजेत असें ते समजत. शिवाजीच्या राज्यरचनेंत या मूढ कल्पनांचा नुसता वाससुद्धां नव्हता. आतां पेशव्यांकडे पहा. पेशवाईत दप्तर कचे-
रीतील हिशेबखातें ठेवण्याचें सर्व काम कोंकणस्थब्राह्मण कारकुनांकडे असे. इतर कोणाचीही त्या खात्यांत नेमणूक होत नसे. त्या कारकुनांना पगारही मोठा असे. असें असून यांनीं बाहेर टिकाणाहून धान्य किंवा इतर माल आणविला तर त्या मालावर जकात किंवा बंदरपट्टी मुळींच घेत नसत. कल्याण प्रांत व मावळ येथील जे जमीनदार ब्राह्मण लोक होते, त्यांचेकडून जमिनीचा सारा इतर जातींतील जमीनदारांच्या निम्याने, कमीच घेत असत. फौजदारी कोर्टीत तर ब्राह्मणाला कायद्याची अगदीं शेवटची म्हणजे देहांतशिक्षा देण्याचा कधींच परिपाठ नसे. उलट ब्राह्मण आरोपीला अशा शिक्षेविरुद्ध तक्रार करितां येत असे. किल्ल्यामध्ये जरी त्यांना कधींकाळीं तुरुंगांत ठेविण्यांत आलें तरी, इतर जातींतील कैद्यांपेक्षां यांना जास्त उदारपणाने वागविण्यांत येई. इतक्या सवलती असून शिवाय ब्राह्मण जाति फार पवित्र म्हणून त्यांना धर्मादाय करण्याच्या कामीं सरकारचा (पेशवे) सढळ हात असे. ”

म. स. उ. पृ. १८७-१८८.

राजकीय कैद्यांच्या वागणुकीबद्दल इंग्रजी नोकरशाहीला दोष देणाऱ्यांनीं या स्वदेशी चित्पावन नोकरशाहीचा याबद्दलचा इतिहास मुद्दाम पड्यावा, म्हणजे ज्याच्या हातीं सावज तो शिकारी आणि बळी तो कागपिळी हा निसर्गाचाच नियम असल्यामुळे, दुसऱ्याच्या डोळ्यांतील कुसळ्यावर टीका

करण्यापूर्वी आपल्या डोळ्यांतील मुसळाच्या टीका वैद्याकडून काढवून घेणे किती आवश्यक आहे, हे कळून येईल. पेशव्यांचे ब्राह्मण कैद्यांबद्दलचे पक्षपाती वर्तन वर दिलेच आहे. याच्या उलट कायस्थ प्रभू राजकीय कैद्यांबद्दलचे वर्तन पहा. “ किल्ले मजकुरीं सखाराम हरी (गुते) अटकेत आहे त्यास पोटास शिधा मागत आहे तो मना करून जुन्या नागलीचे पीठ दररोज वजन पक्के १ एकशेरप्रमाणे देत जाणे. पिठाशिवाय आणीक कांहीं न देणे. उपास करू लागल्यास करू देणे मनास न आणणे. नवीन बेडी पाठविली आहे ती सखाराम हरी याचे पायांत वाळून पक्के बंदोवस्ताने ठेवणे. ” (भा. इ. सं. मं. ४ अहवाल पृ. १३८) न्या. रानडे पुढे म्हणतात. “ सखाराम बापू (बोकील) एकेवेळीं पेशवाईचे एक आधारस्तंभ होते; पण त्यांनी रावोबादादांची बाजू उचलल्यामुळे त्यांना किल्ल्यामध्ये अटकेत ठेविले. दादासाहेबांचे इतर स्नेही-बहुतेक प्रभु जातीतील होते-रघुनाथ हरि, बाबुराव हरि इत्यादि लोकांचीहि तीच स्थिति झाली. ” (म० स० उ० पृ० २०५)

चित्पावन नोकरशाही उर्फ पेशव्यांची पेशवाई हिच्या एकतंत्री राज्यव्यवस्थेचे न्या. रानड्यांनी काढलेले हे स्पष्ट चित्र तत्कालीन चित्पावनांच्या शिरजोरपणाला बेधडक चव्हाळ्यावर आणीत आहे. मेल्या म्हशीला दूध फार या न्यायाने पेशवाईचे पोवाडे गाणान्यांनी पहिल्या प्रथम आपल्या पायांखाली काय जळत होते हे स्पष्ट उघड करून दाखविणाऱ्या या उताऱ्याचे नीट मनन करावे. अशा या विनमूर्त नोकरशाहीने चित्पावनेतर अनेक जातींवर त्यावेळीं जे अनेक अमानुष जुलूम केले, त्यांचा इतिहास जर वाचला तर नारायणराव पेशव्यांच्या नोकरशाहीत चां० का० प्रभु “ शूद्रत्वापर्यंत पोचले, ” इतर जातींप्रमाणे अगदीच हतवीर्य किंवा नामशेष झाले नाहीत, ही एकच गोष्ट त्यांच्या क्षात्र वीर्याची साक्ष देण्यास पुरेशी आहे.

मराठी इतिहासाचे विहंगमदृष्ट्या जरी समालोचन केले तरी कोणा-

लाहि एक गोष्ट प्रामुख्याने आढळून येईल कीं छत्रपतीच्या तत्काशी राज-
निष्ठेच्या शपथा वाहणारे कायस्थ प्रभू पहिल्यापासूनच पुण्याच्या नोकर-
शाहीच्या विरुद्ध होते. पहिले दोन चित्पावन पेशवे छत्रपतीच्या तत्काला
विरोध* न करितां वागले, म्हणून छत्रपतीच्या खास विश्वासांतल्या कायस्थ
प्रभू सरदारांना त्यांच्याशीं विरोध करण्याचें साहजिकच कांहीं कारण नव्हतें.
परंतु बाजीराव वल्लळाच्या मार्गे त्यांचे चिरंजीव† नानासाहेब जेव्हां साता-
ऱ्याहून पेशवाईचीं वस्त्रे घेऊन आले, तेव्हांपासून छत्रपतींना निर्माल्यवत्

* वस्तविक सातारकर छत्रपतींना निर्माल्यवत् वरून स्वतःची स्वतंत्र सत्ता
प्रस्थापित करण्याची बुद्धि पहिल्या बाजीरावांतच बीजरूपाने उत्पन्न झाली होती.
मुंबईच्या ब्रिटीश वकीलाने २० जुलै सन १७३७ रोजीं अशी नोंद करून ठेवली
आहे कीं “ That from the best intelligence procurable
there appears no reason to doubt of Bajirao's dis-
regard of any subjection to the Shahu Raja, whom
he acknowledges for form's sake, whilst his views
tend apparently to fortify himself in a state of
independence on him, of which the Shahu Raja
himself does not seem ignorant.” (Forrest's Selec-
tions p. 83.)

(२) “ The sentiments of most of the principal
men are that Bajirao has in view to throw off his
allegiance to the Raja.” (Ibid 10.)

† रा. रा. पांगारकर आपल्या “ मोरोपंत ” चरित्रांत (पृ० ५९) तिसरे
पेशवे नानासाहेब यांच्याबद्दल लिहितातः—“ × × × याप्रमाणे कुटील नीतीने
वागून राष्ट्रांत केवळ स्वार्थासाठीं भयंकर फूट पाडणारा, इंग्रजांच्या सहाय्याने
कान्होजी आंग्र्याचें आरमार बुडवून इंग्रजांस कोंकणपट्टी मोकळी करून देणारा
व खुद्द आपल्या स्वामीशीं द्रोह करणारा नानासाहेब हा मराठेशाहीच्या भव्य
आसादाला आग लावणाऱ्या पुरुषांचा अग्रणी नव्हे काय ? राजवाड्यासारख्या

करणाच्या चित्पावन नोकरशाहीच्या एकतंत्री अरेरावपणांस खरी सुरुवात झाली. कोकणांतल्या चित्पावनांचीं पार्सलें यांच्याच अंमदानींत बोरघांट चढलीं. चिटणीशी वळणावर जनोबाभट्टीचें तडू याच पेशव्यानें चढविल्लें. पानपतच्या मोहिमेंत मिळालेल्या अपयशाच्या खापरांत वरगुति कलहांचें पर्यवसान झालें, तें यांच्याच राजवटींत. राधोबादादा आणि पेशवे अशी खुद्द पुण्यांतल्या पुण्यांत दुफळी माजली आणि हजारों चां. का. प्रभू लढवऱ्यांचा आणि सरदारांचा पुण्यांत भरणा असूनसुद्धां पानपतच्या मोहिमेवर फारच थोडे चां. का. प्रभू गेले. चित्पावन नोकरशाही आणि छत्रपतिनिष्ठ कायस्थ प्रभू यांच्यांतील खऱ्या राजकीय विरोधाची सुरुवात याच तिसऱ्या*

इतिहासशास्त्र्यानीं इतिहास विकृति करणारा मलीन चष्मा एकीकडे ठेवून शांत चित्ताने व खऱ्या महाराष्ट्रीय दृष्टीने याचा विचार करावा.

टीप:- (काव्येतिहास संग्रह ले. ४२८) “ शाहू महाराज यांचा जीवात्मा ओहे तों बाह्यात्कारी त्यांचे सेवक ! ” हें खुद्द नानासाहेबाच्या तोंडचें वाक्य ! मोरोतहि ‘ नामार्या ’ प्रकरणांत पर्याय सुचवून म्हणतात:—

त्रिभुवनराज्य प्रभुचें प्रतिनिधिनें त्वां स्वहस्तगत केलें ॥

भेळ्या दिगंबराचें आक्रमिलें वतन जळ जसे तेलें ॥ १०२ ॥”

* (१) नानासाहेब पेशवे हे कायस्थप्रभूंवर ग्रामण्य करण्याच्या कारस्थानाच्या अगदीं विरुद्ध होते; तथापि त्यांची प्रभूंशीं राजकीय बाबतींतली स्पर्ध आणि द्वेष अत्यंत तीव्र असे.

“ The Peshvas raised their own people to high offices and did all they could to undermine the influence of their rivals the Deshasthas and the friends of that community the Prabhus, which resulted in the fall of the Maratha power.”

Grant Duff-Appendix. iv

(२) “ शिवाजीच्या कारकीर्दीत ज्या प्रभुजातीच्या लोकांनीं अलौकिक

पेशव्याच्या कारकीर्दीत झाली, ती आजतागायत आमच्या माननीय राजवाड्यापर्यंत सरळ रेषेत वंशपरंपरेने उतरत आली आहे. चवथे पेशवे माधवराव यांच्या कडक अंमदानीत ग्रामण्याचे दिवटे घेऊन नाचणारीं आशाळभूत चित्पावन पिशाचें अंधारांत डोकीं खुपसूनच होती. परंतु माधवरावाचा क्षय होऊन उन्मत्त आणि व्यभिचारी नारायणरावाची स्वारी नोकरशाहीच्या अरेरावी दंडाचे मालक होतांच, हीं भुत पुनश्च सैरावैरा बोकाळूं लागलीं. सातारकर छत्रपति या पेशव्याला पेशवाईचीं वस्त्रे देण्यास नाखूष होते. याचें कारण स्पष्टच आहे. सातान्याला निर्माल्यवत् करून टाकणाऱ्या पुण्याच्या या एकमुखी नोकरशाहीची सत्ता त्यावेळीं खुद्द छत्रपतींनासुद्धां फार जाचक झाली होती. अर्थात् पेशवाईचीं वस्त्रे भट घराण्यांतून अजीवात काढून तीं दुसऱ्या कोणा लायक मुत्सद्यास देण्याचा विचार छत्रपतींनीं करणें केव्हांही वाजवी आणि न्याय्यच होतें. परंतु नारायणरावानें उद्दामपणानें खुद्द छत्रपतीला “ जास्त मिजास कराल तर सातान्याचें तक्त खालसा करून तें पुण्याच्या तक्ताला नेऊन जोडीन. ” अशी धमकी देऊन बळजबरीने पेशवाईचीं वस्त्रे सातान्याहून आणलीं. तिची हाकिकत जुन्या वखरी येणेंप्रमाणें देतातः—

“ नारायणराव बह्याळ वस्त्रे घेण्याकरितां सातान्यास आले. वस्त्रांसमयीं मनोदयानुरूप कांहीं मतलब महाराजांचे करून द्यावे असें ठरावांत असतां,

कृत्यें केलीं, त्यांचे वंशज बाळाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीपासून अगदीं मागे पडत चालले. ” न्या० रानडे. म. स. उत्कर्ष. पृ० ८१.

(३) खुद्द राजवाडे आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधने खंड ६ वा पृ० ५४६-४८ वर काय उतारा नमूद करतात ते पहाः—पेशव्यास राजधानी प्राप्त झाल्यावर, संपूर्ण ब्राह्मणमंडळी वेदविद्या अधीत. क्षत्रिय चांद्रसेनीय लेखनविद्येत प्रवीण उदरनिर्वाह करून होते; सबब बराबरीने वागले. चांद्रसेनीय थोडे, ब्राह्मण फार, म्हणून द्वेष वाढला; परंतु कर्मलोप जाहला नाहीं.”

नारायणरावाचा जातीने शरीरसामर्थ्य व तारुण्यमद प्रकृत ही उदाम असा गर्विष्ठ स्वभाव होता; त्यायोगे वस्त्राचे समयी कांहींएक व्हावयाचें नाहीं म्हणोन उरबुरू बोलले. यावरून महाराजांची मर्जी जाऊन शिव्या देऊन वस्त्रे देत नाहीं बोलले. तत्कास लावून घेऊं असें यांनीं उत्तर केलें, यावरून महाराजांच्या मुखांतून शब्द निवाले जे, 'माजोन्या निसंतान होऊन मरशील. तुझे वाटोळें होईल. हा श्राप झाला. आणखीही फार श्रापें करून बोलले. नारायणराव यांनीं वस्त्रे तशींच घेतलीं. शके १६९४ नंदननाम संवत्सरे सन सल्ला सवैन मार्गशीर्ष मास. ”

अन्नदात्याशीं निमकहरामपणा केल्याबद्दल आणि मराठी राज्याच्या तत्काधिपतीशीं उघड उघड द्रोह केल्याबद्दलचें प्रायश्चित नारायणरावाला कसे मिळाले, तें बखर पुढें सांगते:—

“ वस्त्रे घेऊन दरवाज्याबाहेर निघतांच मशालेची बत्ती झग्यास लागून झगा पेटला. आणखी अपशकून. पुढें हत्तीजवळ गेले, जरीपटका हत्तीवरे होता. जरीपटकाची काठी मोडून तो खाली पडला. दोन अपशकून झाले नंतर पुण्यास आले. ”

नारायणरावाची उन्मत्त स्वारी पुण्यास आल्यावर त्यांचें वर्तन कसे होतें याबद्दल जुन्या बखरीची साक्ष खाली दिल्याप्रमाणें आहे. राजवाडे प्रभुतीच्या 'समजुती'ची साक्ष कशीही असो.

“ फारच अविचारी वागणें उन्मादपणा राज्यमदेही वागूं लागला. लोकांच्या स्त्रिया चांगल्या त्यांवर बलात्कार हळदकुंकवास नेऊन करावा. अगर बातमी लागल्यास पालखी पाठवून जवरी करावी. सातार संस्थानची निंदा करावी. असा फार अविचारपणा आरंभिला. व प्रभु ज्ञातीवर ग्रामण्याचा प्रारंभ केला. ”

व्यभिचाराबद्दल केवळ रावबाजीनाच कांहीं दोष द्यायला नको ! दुर्वर्तनाचा पाया त्यांच्या पूर्वींच्याच पेशव्यानें घातलेला होता, सिद्ध हें व्हायला

आणखी कांहीं शिंगे राहिलीं नाहीत. कै. प्रो० लिमये म्हणतात:—

“ नारायणरावांचा जो क्रूरपणे खून करण्यांत आला, त्यामुळे त्यांच्या दोषांकडे दुर्लक्ष्य करून त्यांना अनुकूल असें मत बनविण्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति असते. परंतु या पेशव्यांच्या साडेनऊ महिन्यांच्या कारकीर्दीत त्यांनी ज्या गोष्टी केल्या, त्यांचे सूक्ष्म रतिने निरीक्षण केल्यास त्यांच्या ठिकाणी मुत्सद्दीपणाचा पूर्ण अभाव होता, असे स्पष्ट दिसते. त्यांचा स्वभाव फार उतावळा व हेकट होता. ते हलक्या कानाचे होते. जुन्या, अनुभवी व पोक्त कारभार्यांचा उपमर्द करण्यास अगर परिणामाचा विचार न करितां आपलाच हेका चालविण्यास त्यांना बिल्कुल दिक्कत वाटत नसे. थोरल्या माधवरावांच्या लक्ष्यांत आपल्या धाकट्या बंधूंचे हे दोष कधींच येऊन चुकले होते, व ‘ याचे कपाळीं राज्य नाही ’ असा शेराहि त्यांनीं मारून ठेविला होता. ” मनोरंजन-वसंत अंक १९१४.

“ Forrests Selection's Vol. Part II p. 25 :—
नामक पुस्तकांतील विल्यम् टेलर यांचेहि उद्गार असेच आहेत. पहा:—
“ Had Narayenrao possessed the least degree of prudence, he might have remained secure in the Peshwaship. For though by the instigation of his mother (Gopikabai) and the choice he had made of confidants he had created himself a deadly enemy in the Diwan Sukharam Bapu; yet the influence and abilities of the Phadnis Nana and Morobe and their adherents were more than a counterpoise to him. But without the least share of judgment and wholly devoted to low vices and pleasures, Narayenrao paid not the least regard to any one, on the contrary he behaved in so senseless, im-

नारायणरावाचा जातीने शरीरसामर्थ्य व तारुण्यमद प्रकृत ही उद्दाम असा गर्विष्ठ स्वभाव होता; त्यायोगे वस्त्राचे समर्थी कांहींएक व्हावयाचे नाही म्हणोन उरबुरू बोलले. यावरून महाराजांची मर्जी जाऊन शिव्या देऊन वस्त्रे देत नाही बोलले. तत्कास लावून घेऊं असें यांणीं उत्तर केले, यावरून महाराजांच्या मुखांतून शब्द निवाले जे, 'माजोऱ्या निसंतान होऊन मरशील. तुझे वाटोळे होईल. हा श्राप झाला. आणखीही फार श्रापे करून बोलले. नारायणराव यांनीं वस्त्रे तशींच घेतली. शके १६९४ नंदननाम संवत्सरे सन सहा सवैन मार्गशीर्ष मास. ”

अन्नदात्याशीं निमकहरामपणा केल्याबद्दल आणि मराठी राज्याच्या तत्काधिपतीशीं उघड उघड द्रोह केल्याबद्दलचें प्रायश्चित नारायणरावाला कसे मिळाले, ते बखर पुढे सांगते:—

“ वस्त्रे घेऊन दरवाज्याबाहेर निघतांच मशालेची बत्ती झग्यास लागून झगा पेटला. आणखी अपशकून. पुढे हत्तीजवळ गेले, जरीपटका हत्तीवरे होता. जरीपटकाची काटी मोडून तो खाली पडला. दोन अपशकून झाले नंतर पुण्यास आले. ”

नारायणरावाची उन्मत्त स्वारी पुण्यास आल्यावर त्यांचें वर्तन कसे होतें याबद्दल जुन्या बखरीची साक्ष खाली दिल्याप्रमाणे आहे. राजवाडे प्रभुतीच्या 'समजुती'ची साक्ष कशीही असो.

“ फारच अविचारी वागणें उन्मादपणा राज्यमर्देही वागूं लागला. लोकांच्या स्त्रिया चांगल्या त्यांवर बलात्कार हळदकुंकवास नेऊन करावा. अगर बातमी लागल्यास पालखी पाठवून जबरी करावी. सातार संस्थानची निंदा करावी. असा फार अविचारपणा आरंभिला. व प्रभु ज्ञातीवर ग्रामण्याचा प्रारंभ केला. ”

व्याभिचाराबद्दल केवळ रावबाजीनाच कांहीं दोष द्यायला नको ! दुर्वर्तनाचा पाया त्यांच्या पूर्वीच्याच पेशव्यानें घातलेला होता, सिद्ध हें व्हायला

आणखी कांहीं शिंगे राहिलीं नाहींत. कै. प्रो० लिमये म्हणतातः—

“ नारायणरावांचा जो कूरपणें खून करण्यांत आला, त्यामुळें त्यांच्या दोषांकडे दुर्लक्ष्य करून त्यांना अनुकूल असें मत बनविण्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति असते. परंतु या पेशव्यांच्या साडेनऊ महिन्यांच्या कारकीर्दींत त्यांनीं ज्या गोष्टी केल्या, त्यांचें सूक्ष्म रीतिनिं निरीक्षण केल्यास त्यांच्या ठिकाणीं मुत्सद्दीपणाचा पूर्ण अभाव होता, असें स्पष्ट दिसतें. त्यांचा स्वभाव फार उतावळा व हेकट होता. ते हलक्या कानाचे होते. जुन्या, अनुभवी व पोक्त कारभार्यांचा उपमर्द करण्यास अगर परिणामाचा विचार न करितां आपलाच हेका चालविण्यास त्यांना बिलकुल दिक्कत वाटत नसे. थोरल्या माधवरावांच्या लक्ष्यांत आपल्या धाकट्या बंधूंचे हे दोष कधींच येऊन चुकले होते, व ‘ याचे कपाळीं राज्य नाहीं ’ असा शेराहि त्यांनीं मारून ठेविला होता. ” मनोरंजन-वसंत अंक १९१४.

“ Forrests Selection's Vol. Part II p. 25 :—
नामक पुस्तकांतील विल्यम् टेलर यांचेहि उद्गार असेच आहेत. पहाः—

“ Had Narayenrao possessed the least degree of prudence, he might have remained secure in the Peshwaship. For though by the instigation of his mother (Gopikabai) and the choice he had made of confidants he had created himself a deadly enemy in the Diwan Sukharam Bapu; yet the influence and abilities of the Phadnis Nana and Morobe and their adherents were more than a counterpoise to him. But without the least share of judgment and wholly devoted to low vices and pleasures, Narayenrao paid not the least regard to any one, on the contrary he behaved in so senseless, im-

perious and disgraceful a manner even to the ministers in his own party that they became lukewarm in his interest and in time suffered him to fall a sacrifice to the machinations of his enemies. ’

असल्या अभिचारी, बदफैली आणि दुर्व्यसनी पेशव्याने कायस्थ प्रभूवर ग्रामण्य काय किंवा इतर दुसरा छळ काय, केला नसता तरच आश्चर्य मानायला कांहीं जागा होती. ज्या कृतघ्न नराधमाने छत्रपतीच्या तत्काची व प्रत्यक्ष छत्रपतीचीहि निर्भत्सना करण्यास मार्गेपुढे पाहिले नाही, त्यानेच कायस्थ प्रभूवर ग्रामण्यासारखे जुलूम करावे, यांत विशेष तें काय ? पण राजवाड्यांना पेशव्यांचे सर्वच कांही “ विशेष ” वाटते. स्वाभिमान कोणाला नसावा असे आमचे मुळीच म्हणणे नाही आणि राजवाड्यासारख्यांच्या आंगी तो जागृतावस्थेत सदैव चमकत असतो याबद्दल केव्हांहि झाले तरी ते स्तुत्यहच आहेत. परंतु त्याच स्वाभिमानाची मर्यादा फाजी क्षेत्र व्यापू लागली आणि स्वतःचे काळेकुट्ट दोष दुसऱ्याच्या माथी मारून त्याला कुत्सित बुद्धीने निराधार पातकांचे धनि वनाविण्याचा उपद्रव्याप सुरू झाला की त्या वृत्तीला स्वाभिमान म्हणण्यापेक्षां पशुवृत्ति म्हटले तरी चालेल. चित्पावन नोकरशाहीच्या हातून घडलेल्या राष्ट्रविध्वंसक अनन्वित पातकांवर पांघरूण घालण्याच्या भरांत आमची राजवाडेप्रभृति मंडळी आली म्हणजे सारासार विचारांचे गांठोडे खुंटीला अडकवून शेजाऱ्यांच्या वरांवर तीं कशीं धोंडे मारण्याचा उपक्रम करतात, हे राजवाड्यांच्या या आक्षेपित लेखांवरून समजण्यास अडचण पडणार नाही. स्वामिद्रोहाच्या बाबतींत चित्पावन नोकरशाहीने आपल्या दुष्कीतींचा जो टोले-जंग पिरामिड उभारून ठेवला आहे, तो एकदाचा दृष्टीआड सृष्टीआड फसा करता येईल ही आमच्या आधुनिक चित्पावन बंधूस फार काळजी,

लागली आहे. परंतु दुर्वर्तनाची काजळी सद्वर्तनाच्या सफेदीने बुजवून टाकण्याचा राजमार्ग त्यांनीं न पत्करितां पूर्वापार वहिवाटीप्रमाणें त्याच काजळीचे शिंतोडे इतर समाजांवर उडविण्याचा त्यांचा उद्योग पाहिला कीं त्यांच्याबद्दल अत्यंत तिरस्कार येतो.* येन केन प्रकारेण चां. का. प्रभूवर

* सन १८५१ साली मि. ए. मॅकडोनेल्ड नामक गृहस्थानें ' नाना कडणीसांचे चरित्र ' नामक जो एक उत्कृष्ट इंग्रजी ग्रंथ लिहिला आहे, त्यांत (पृ० ६१) त्यांनीं चित्पावनांना दिलेलें सर्टिफिकीट सध्यांच्या राष्ट्रीयवाल्यांनीं आपल्या चरित्राशीं ताडून पहावे. " The Mahratta Bramin is, from diet, habit and education, keen, active and intelligent but generally avaricious, and often treacherous. His life, if in public business, must from the system of his Government be passed in efforts to deceive, and to detect others in deceiving. Such occupations raise cunning to the place of wisdom, and debase, by giving a mean and interested bent to the mind, all those claims to respect and attachment upon which great and despotic power can alone have any permanent foundation. The history of the Mahratta nation abounds with instances of Bramins rising from the lowest stations to be ministers, and sometimes rulers of a state ; but their character undergoes little change from advancement, and in general, all its meanest features remain ; though often leading armies, the Mahratta Bramins have not, with some remarkable exceptions, gained a high reputation for courage ; and if arrogant cruel, they have often merited the charge of being unfeeling and oppressive. "

साम्राज्यद्रोहाचा आरोप शाबीत करण्याच्या कामीं राजवाड्यांचा अट्टाहास किती जाज्वल्य आहे तो आतां आणखी विशद करून सांगायला नकोच. त्यांनीं या अट्टाहासाच्या वेडाच्या लहरींत प्रथम १२ वर्षांच्या संभाजीच्या गळ्यांत कमिशनरशिपचें लोढणेंहि अडकविण्यास मार्गेपुढें पाहिलें नाहीं. आतां राजवाडे म्हणतात कीं “ कित्येक कायस्थ मित्रांच्या सांगण्यांत असें येतें कीं नारायणरावाच्या वधांत कायस्थांचा हात होता आणि हें सांगण्यांतील अर्थ अगदीं संभवनीय दिसतो. ” या उताऱ्यावरून एवढेंच सिद्ध होत आहे कीं, मोठमोठीं जीर्ण गळाठीं हुडाकिणाऱ्या राजवाड्यांना काय, किंवा बुरख्या बुरख्यामधून त्यांच्याशीं कानगोष्टी करणाऱ्या त्यांच्या आत्मद्रोही कायस्थ मित्रांना काय, या प्रकरणाचा लागावा तितका सुगावा अझून लागलेला नाहीं खास. साऱ्या गोष्टी आणि पुरावे ‘ सांगोवांगी ’ च्या संभवावरच अझून डळमळत आहेत.

कायस्थ प्रभूंनीं राघोबादादाचा पक्ष स्वीकारल्यामुळें चित्पावन नोक शाहीच्या दंडधारकांची आणि त्यांच्या बगलबऱ्या मुत्सद्यांची कायस्थ प्रभूंवर करडी नजर असावी यांत विसगत असें कांहींच नाहीं. नारायणराव पेशव्याच्या वेळीं चित्पावन आणि कायस्थ यांचा तंट्या विकोपास गेला हे ता ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्धच आहे. परंतु शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दीपासून स्वार्थत्याग करण्यांत अग्रेसरत्व पटकाविणाऱ्या, हिंदवी स्वराज्यवृद्धीस अडथळा आणणाऱ्या गणोजी शिर्क्याला आपली स्वतःची वतनी जहागीर बहाल देऊन स्वतः कफळक बनणाऱ्या आणि वेळेवेळीं चित्पावन पेशव्यांच्याहि हिताकरितां अनेक संकटे सहन करणाऱ्या कायस्थ प्रभूंच्या वंशजांच्या हातून खुनासारखें नीच कृत्य होणें शक्य असेल काय, याबद्दल राजवाडे समाजशास्त्र्यांनीं जरा किंचित् पोक्त विचार करावयास पाहिजे होता. खुनासारखीं अमानुष कृत्ये करण्यास निरढावलेल्य

समाजांची पूर्वसंस्कृति आणि पूर्वेतिहास तितकाच वातकी आणि राक्षसी असावा लागतो, हें साधें स्वानुभवाचें तत्व या समाजशास्त्रीबुवांच्या लक्षांत यावयास पाहिजे होतें. समाजशास्त्र गुंडाळून ठेवलें आणि नुसता इतिहासच घेतला तरी काय सिद्ध होत आहे ? “ व्रणार्थं पशुच्या शिरावरि सदा उभे काकसे ” अशा आमच्या चित्पावन बंधूंना असा कांहीं ऐतिहासिक पुराव्याचा एखादा तुकडा जरी सांपडता तरी ते आज आकाशाहूनही उंच झाले असते. परंतु अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं डोळ्यांत तेल घालून जुन्या दस्तारांचीं बाडें संशोधन करणाऱ्या एकाही इतिहास संशोधकाला असला ऐतिहासिक पुरावा अझून मिळालेला नाही ! चित्पावन बुद्धिमंद नाहीत. तेव्हां या भयंकर प्रकरणांत जर कायस्थांचा खरोखरच कांहीं हात असता तर तो त्यांनीं कधींच झांकला जाऊं दिला नसता. परंतु नुसत्या तर्कवादावरच इतिहासाची भली मोठी विश्वामित्री सृष्टी वेळोवेळीं निर्माण करण्याचें बाळकडूं मिळालेल्या राजवाड्यांना ‘कित्येक नायस्थ मित्रांचें सांगणें ’ हा एवढाच धागा

कायस्थ प्रभूंवर खुनाचा आरोप

करण्यास पुरेसा वाटावा, यांत आश्चर्य तें कसलें ? मंडळापुढें ज्यावेळीं राजवाड्यांनीं आपला हा दिव्य निबंध वाचला त्यावेळीं ‘ नागपुरकर भोंसल्यांची बखर ’ प्रसिद्ध करणार रा. व. साने हे अध्यक्ष होते. या त्यांच्या बखरींत नारायणराव पेशव्याने राघोबादादा आणि आनंदीबाई यांच्यावर केलेल्या अमालुष छलाचें वर्णन दिलेलें आहे. पांच दिवसपर्यंत राघोबादादाला अंधारकोठडींत उपाशीं कोडून ठेविलें होतें आणि लुगड्यांत कांहीं कागदपत्र लपवून ठेवूं नये म्हणून आनंदीबाईलाही नेसावयास वस्त्र न देतां नग्न * स्थितींत तिचा बराच छळ करण्यांत येत होता, वगैरे

* “ मग दादासाहेबांचा बंदोबस्त करून ठेविला. देवपूजा करूं देऊं नये; कीं या योगानें माझा भाऊ मारला असें म्हणोन खोलींत ठेविले. दादासाहेब अर्ध्या

माहिती रावबहादुरांनी संशोधन करून छापलीच आहे. राजवाड्यांनी का. प्रभूवर नारायणरावाच्या खुनाचा आरोप करणारा आपला निबंधवेद वाचतांना त्या माहितीची त्यांना आठवण होऊ नये हे मोठे चमत्कारिक दिसते. खून झाल्यानंतर सुमेरसिंगाला तोफेच्या तोंडी देणारे चित्पावन नोकरशाहीचे दिरबल नानाफडणीस खुनाच्या आदल्या रात्रीच पुण्याहून बाहेरगांवीं चालते झाले होते आणि इकडे खून होत असतांना सासवडच्या पुरंदर्याकडे स्वारी मेजवान्या झोडीत बसली होती. उडत्या पांखराचीं पिसें मोजणारे, पुण्यांतील स्वतःच्या घरांतील भिंतीला कान देऊन हैद्राबादच्या निजामाच्या रंगमहालांतल्या गोष्टी ऐकणारे, हे खूप शतीने राज्य राखणारे यशवंत फडणीस नाना खुनाच्या आदल्याच रात्रीं बिनचूक पुणे सोडतात, तर खुनाच्या कटांत खुद्द नाना फडणीसाचेंच आंग नव्हतें, हें तरी कशावरून ? सारांश, या प्रकरणांत बाजारगप्पांच्या आधारेने कायस्थ प्रभूवर खुनासारखा आरोप करणें, हें अत्यंत निंद्य व नीच कृत्य होय. यापेक्षां तीव्र अर्थाचें विशेषण मराठी भाषेत आह्मांला सापडत नाहीं. नानाफडणीसानें कटांतील सर्व अपराध्यांना शिक्षा ठोठावल्या; त्यांत एकाही कायस्थाचें नांव नाहीं. सखारामबापू बोकीलालासुद्धां कैद केले होते. मग नाना फडणीसानें कायस्थांना मुद्दाम वगळलें होतें कीं काय ? तात्पर्य हें सर्व थोतांड असून कायस्थांचा तेजोभंग करण्याकरितां तें रचलेलें आहे ! कायस्थांचा या खुनाशीं कांहीं संबंध जोडण्यांत नाना फडणीसाच्या चातुर्यावर काजळ फांसलें जातें ही गोष्ट चित्पावन विसप्रदान सूर्यदर्शन घेतल्याविना अन्न भक्षूं नये, हा नेम होता. खोलींत राहिल्यामुळे पांच उपोषणें जाहलीं व दादासाहेबांचे स्त्रियेस लुगड्यांत फंदाचे कागद लपविले या निमित्त्याने लुगडें फेडून छळणा करावी. ”

रा. व. साने संशोधित —
नागपूरकर भोसल्यांची वखर.

रून जातात. बाकी, चित्पावनांप्रमाणें कायस्थ प्रभू साम्राज्यद्रोही किंवा खुनी ठरत असल्यास नाना फडणीसांच्याचशा काय, साऱ्या पेशव्यांच्याहि तोंडाला काजळ फांसण्यास तयार होण्याइतके ते स्वार्थत्यागी आहेत हें आम्हीं जाणून आहोंत. ' नारायणरावाच्या वधाच्या बाबतींत सखाराम हरीची सद्धा खुनाथराव दादाला अवश्यमेव मिळाली असली पाहिजे ' असलें छातीठोक वाशीरामी विधान करतांना नानाफडणीसांच्या इतिहासप्रसिद्ध अकलेपुढें आपल्या स्वतःच्या अकलेचें तद् धांवडण्याची राजवाड्यांना स्फूर्ति झाली असें दिसतें. राजवाड्यांच्या आंगी नानाफडणीसाचें फडणीशी चातुर्य मुळींच नाही असें नाही; पण खुनासारख्या भयंकर वादग्रस्त प्रश्नाचा निकाल लावण्याच्या कामीं नानाच्या अकलेवर सरशी करण्याचें त्यांचें धाडस पोरकट दिसतें. सखाराम हरी किंवा त्याच्या पुढारपणाखालीं असलेलें का० मंडळ यांचा जर खुनांत कांहीं प्रत्यक्ष संबंध असता; तर रावोबा आणि आनंदीबाई यांना जात्यांत भरडून काढण्यांत ज्या नानानें मागे पुढें पाहिलें नाही; त्यानें त्यावेळीं—कर्तुमकर्तुम् अन्यथा कर्तुम् अशी सत्ता हातीं असतांना—कायस्थांचा किंवा सखाराम हरीचा मुलाजा राखला असता काय ? उलट खुनाच्या क्रांतीनंतर जें प्रधानमंडळ बनविण्याचे राजकारण नाना व महादजी यांनीं केलें त्यांत सखाराम बापू; मोरोबा फडणीस व सखाराम हरी गुप्ते यांनींहि सामील व्हावें, म्हणून नानांनीं आपले जंग जंग पछाडले. परंतु सखाराम हरीनें नानाला या प्रकरणांत जें सडेतोड उत्तर दिलें तें कायस्थ प्रभूच्या इतिहासप्रसिद्ध स्वामीनिष्ठेला अधिकच उजाळा देण्यासारखे होतें. हें उत्तर ग्रँट डफ्च्या शब्दांनींच आम्ही येथें देतोः—“ It was agreed that a new ministry should be formed.....and Sakharam Hari nobly declared that nothing should ever induce him to abjure the cause of a generous master who had

been his protector from youth to manhood, that Raghunathrao was a soldier, and Nana a cunning cowardly courteer. " Vol II p. 250.

‘ जो पक्ष एकवेळ स्वीकारला त्याचा त्याग करणें हें कुर्लीनास उचित नाहीं. हे उद्गार सत्ताधान्याच्या तोंडावर निधड्या छातीने काढणाऱ्या सखाराम हरीला आणि त्याच्या ज्ञातीला राजवाडे खुनासारख्या चिळस आणणाऱ्या आरोप्यांच्या मालिकेंत ओढतात, तेव्हां त्यांच्या उलट्या काळजाची तारीफ करावी तेवढी थोडीच. कायस्थ प्रभूंचा राजकीय इतिहास आणि चिटणीशी दिवाणगिरीच्या जागांवरील त्यांच्या इमानीं कर्तबगारीचा महिमा शिवकालापूर्वीपासून तो आजदीनतागायत सर माधवराव चौबळ, सर खुनाथराव सबनीस आणि सर नामदार चिटणविसांपर्यंत अव्याहत वाखाणला गेलेला आहे. परंतु महाराष्ट्रीयाना ज्ञात अशा शिवकालीन वाळप्रभू चिटणिसापासून जरी इतिहास पाहिला तरी तेव्हापासून तो आजच्या विद्यमान दिवाणबहादुर समर्थपर्यंत एखाद्या कायस्थ स्वामिद्रोह, खून किंवा राज्यापहार केल्याचें उदाहरण वडल्याचें आमच्या ऐकिताना नाहीं किंवा तसा कागदोपत्री पुरावाहि नाहीं. उलट का० प्रभूंच्या नेकीबद्दल आणि इमानाबद्दल श्रीशिवछत्रपतीचा जो अभिप्राय प्रसिद्ध आहे, तोच अभिप्राय सांप्रतच्या ब्रिटिश रियासतींतहि कायमच आहे. असें असतांना भा० इ० सं० मंडळानें राजवाड्यांचे हस्ते या समाजाला

निमकहराम, खुनी आणि स्वराज्यद्रोही

बनविण्याचें दुष्कृत्य करावें हें किती लांछनास्पद आहे, याचा सुज्ञांनींच विचार करावा. ‘ कायस्थांच्या वेदाधिकाराला विरोध केल्यामुळे नारायणराव पेशवा मारला गेला आणि पुढें मराठी राज्यांत २५ वर्षे यादवी माजली ’ हाच जर राजवाड्यांच्या दीर्घ ‘ समजुती ’ चा सिद्धांत असेल, आणि ‘ स्वराज्य जाण्याला याच लोकांचे तंदे कार-

गंभीर झाले ' हा त्याचा निष्कर्ष असेल, तर मराठी राज्यांत आणि खुद्द पेशवाईत कायस्थांखेरीज इतर सारे भ्याड आणि नामर्द होते, हें तरी राजवाडे कबूल करायला तयार आहेत काय ? आणि कायस्थ प्रभू जर इतके शिरजोर झाले होते तर पुढचे तीन पेशवे कोणत्या सबळ पुण्याईच्या जोरावर तगले ?

टणत्काराचें परीक्षण करतांना रा. व. पुरुषोत्तम बाळकृष्ण जोशी एफ. आर. जी. ए. जे. पी. या ज्ञानवृद्ध व वयोवृद्ध इतिहास-संशोधक गृहस्थांनीं या मुद्यावर ' नवयुग ' फेब्रुवारी १९१९ च्या अंकांत केलेले विवेचन मुद्दाम येथें उद्धृत केले आहे.

“ श्री. राजवाड्यांच्या वरील विधानांच्या सत्यासत्यतेचा इतिहादृष्ट्या आपण विचार करू. ह्या विषयासंबंधानें प्रस्तुत लेखकास अधिकारयुक्त बाणीनें बोलतां येण्यासारखें आहे; कारण सुमारे पस्तीस वर्षांमागे म्हणजे ज्यावेळीं श्री. राजवाडे हे कॉलेजांत इतिहासाचें अध्ययन करीत असतील किंवा इतिहास-संशोधनाच्या कार्याचा ओनामा शिकत असतील अशा वेळीं प्रस्तुत लेखकानें सर जॉर्ज फोरेस्ट ह्यांच्या सहकारितेनें मुंबईसरकारच्या दस्तारांतील मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या प्रकाशनार्थ कित्येक वर्षे संशोधनाचें कार्य केले आहे. हें काम करीत असतांना आम्हांला सरकारच्या ' सीक्रेट ' आणि ' पोलिटिकल ' खात्यांच्या जुन्या दस्तारांत मराठ्यांच्या इतिहासावर नवीन प्रकाश पाडणारी बरीच माहिती उपलब्ध झाली. त्यांपैकीं कांहीं महत्वाचा भाग *Selections from State Papers, Maratha Series* नांवाच्या पुस्तकांत प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांत मुंबई सरकारनें वॉरन हेस्टिंग्स ह्यांच्या माहितीकरितां पुण्यांतील इंग्रज वकीलांकडून लिहविलेला मराठी राज्याच्या स्थापनेपासून तो सन १७७५ पर्यंतचा मराठी राज्यव्यवस्थेचा साद्यंत वृत्तांत प्रसिद्ध केला आहे. ह्या वृत्तांताच्या सूक्ष्म निरीक्षणानें असे सिद्ध

होतें कीं, नारायणरावाच्या वधास नारायणरावाची आई गोपिका-
बाई व नारायणराव ह्यांचें दुर्वर्तन व कृष्णकारस्थानेंच बहु-
तांशीं कारणीभूत झालीं. थोरल्या बाजीरावाप्रमाणेंच त्याचें नातू थोरले
माधवराव राजनीतिविशारद व दूरदर्शी होते. राघोबादादाच्या शौर्याची
व उपयुक्ततेची त्यास जाणीव होती आणि म्हणून दादांची राज्य-
कारंभारांत ते नेहमीं सल्ला घेत असत. आणि मरण समयी गोपिकाबाईंच्या
तत्त्वानें न वागतां दादांचें ऐकत जावें असा उपदेश नारायणरावास त्यानीं
केला होता. नारायणरावाची आई गोपिकाबाई ही मोठी कार-
स्थानी व दुराचरणी होती. तिचें वर्तन पेशव्यांच्या कुळास काळिमा
आणणारे आहे असे राघोबास वाटत असे. अशी वस्तुस्थिती असल्यामुळें
गोपिकाबाईंचा राघोबा व त्यांचे मंत्री ह्यांजवर मोठाच कटाक्ष होता हें
उबड आहे. म्हणून दादासोहेब व त्यांचे दिवाण ह्यांचा सूड कसा घ्यावा
ह्या विचारांत ती निमग्न असे. इंग्रजांचा पुण्यांतील वकील विल्यम टेलर
आपल्या रिपोर्टांत म्हणतो, कीं गोपिकाबाई व नारायणराव ह्यां
गुप्त खलवत करून दादा आणि सखाराम बापू ह्यांचा खून करण्या-
ची योजना तयार केली होती. पण सुदैवानें मुधोजी भोसल्यानें ह्या
कारस्थानाची खबर सखाराम बापू व दादा ह्यांस वेळींच दिल्यामुळें गोपिका-
बाईंचा दुष्ट हेतु सिद्धीस गेला नाहीं. हें कारस्थान उबडकीस आल्यामुळें
पुण्यास बरीच खळबळ उडाली; दादा व नारायणराव तसेंच गोपिकाबाई
आणि आनंदीबाई ह्यांच्यांतील भांडण विकोपास गेलें आणि त्यांचें
पर्यवसान नारायणरावाच्या वधांत झालें. ह्यासंबंधानें पुण्यांतील
इंग्रज सरकारच्या वकीलाचें म्हणणें पुढें दिल्याप्रमाणें आहे:—

“It is said, by means of Mudaji Bhonsla the
divan Sakharam received information of an inten-
tion to assassinate him and Raghoba, at the instiga-

tion of Gopikabai. Certain it is that this woman was well known to have been constantly advising her son to deprive him of the divanship which was the first step to the loss of riches and perhaps of life. From this instant Sakharam and his party set about concerting the means of deposing Narayenrao, relieving Raghoba, and placing him in the Peshwaship. Chiefly by means of the intervention of the Divan, Mahomed Essuf and Sumer-sing, two subhedars, were won over to execute the deed. On the 18th August 1773 at two in the afternoon they led their party of 500 men to the Darbar under pretence of being mustered ; they forced the gates and put the guards to the sword. Narayenrao apprehensive of their design ran to his uncle Raghoba begging to take the Government but spare his life. Raghoba, it seems, wished to save him, as nothing more than his imprisonment was ever meant, but owing to the resentment of a slave of the family whom Narayenrao had caused to be publicly whipped, his death was determined upon. The assassins threatened instantly to destroy both, if he did not loose his nephew ; he then thrust him from him and the young man soon expired at his feet. ”

वरील उताऱ्यावरून असें दिसून येतें की, नारायणरावाचा वध करावा असा दादा व सखाराम बापू ह्यांचा विचार नसून नारायणरावास धरून पदच्युत करावें असा त्यांचा उद्देश होता. नारायणरावानें आपल्या एका

नोकरास भरस्त्यांत चावकानें मारलें होतें. ह्या अपमानाचा सूड उगवण्यासाठीं ‘ नारायणरावास जीवें मारीन ’ अशी त्यानें प्रतिज्ञा केली होती आणि ती प्रतिज्ञा नारायणरावाचा खून करून त्यानें शेवटास नेली. ह्यावरून नारायणरावाचा खून कायस्थ प्रभूंच्या चिथावणीवरून झाला हा आरोप निराधार ठरतो. ” (नवयुग २३७-२३८.)

त्याचप्रमाणें श्रीयुत माधवराव लेले यांचे खालील विचारहि मननीय आहेत:—

“ नारायणराव पेशव्यांच्या खुनांत कायस्थ प्रभूंचें अंग होतें, हेंही विधान खरें मानतां येण्याजोगें नाहीं. या तरुणबांड शिराळशेटी पेशव्यांच्या संबंधानें अलीकडे बरेच वर्षांपूर्वीपर्यंत त्याच्या भयंकर व आकस्मिक खुनामुळे साधारणपणें महाराष्ट्रायांच्या मनांत एक तऱ्हेची सहानुभूति व अनुकंपा वसत होती; व तसें असणें तोंवर उपलब्ध असलेल्या हकीकतीवरून व तत्संबंधीं करुणरसपूर्ण जुन्या व नव्या नाटकप्रयोग-प्रेक्षणावरून विशेष गैर होतें असें नाहीं. पण त्याच्या कारकीर्दीच्या व वर्तनाच्या संस्थानें अलीकडे उपलब्ध व प्रसिद्ध झालेल्या ऐतिहासिक माहितीवरून पाहतां, नारायणराव पेशवे ही एक संभाजी महाराजांचीच पुनरावृत्ति होती असें दिसतें. त्याचा ज्या तऱ्हेनें वध झाला ती तऱ्हा गर्ह्य असली तरा राघोबादादा व आनंदीबाई यांना त्याचा खून करविण्यावांचून गत्यंतर नव्हतें, असेंच म्हणावें लागतें. त्याचें खाजगी वर्तन अनीतीचें व अन्यायाचें असून, सार्वजनिक व दरबारी वर्तनही गर्ह्य, उर्मट व उद्दामपणाचें होतें. त्याच्यामुळेच तो अभिय झालेला होता. त्याच्या खुनाच्या दिवशीं नाना फडणीस नव्हते हें खरें असलें, तर त्यावरून, एक तर त्यावेळीं त्यांचें दरबारांत तितकें वजन नव्हतें आणि त्यांची कर्तृत्वशक्ति विशेष उदयास आलेली नव्हती असें, किंवा त्यांच्याकडून या प्रसंगीं चुकून किंवा बुद्ध्या उपेक्षा करण्यात आली, असेंच म्हणावें लागतें. सखाराम हरि गुप्ते यांची

या खुनाच्या कार्मीं रावोबादादाला सल्ला असावी, या म्हणण्याला कांहीं आधार नाही. ही गोष्ट घडण्यापूर्वी त्यांना ती माहीत होती, असे म्हणण्याला सुद्धां अडचणच आहे. निदान तसा संशय बारभाईंना त्यावेळीं आल्याचें उपलब्ध साधनांवरून दिसत नाही. प्रभु मंडळींत तेच त्या समयास विशेष प्रसिद्ध होते. या खुनाच्या संबंधांत कोणाही कायस्थ प्रभूवर त्या वेळच्या कार्या भुत्सद्दी मंडळींनीं आरोप केल्याचें किंवा त्यास शिक्षा केल्याचें प्रसिद्ध नाही. अशा स्थितीत यासंबंधानें कायस्थ प्रभूवर आरोप करणें अन्यायाचे आहे.

“नारायणरावाचा खून झाला त्याचें बीज, वास्तविकपणें नानासाहेब पेशव्यांच्या अकालिक मरणानंतर रावोबादादाला पेशवाई न मिळतां पोरवयाच्या माधवरावाला, तो नानासाहेबांचा उरलेला वडील पुत्र म्हणून, मिळण्याविषयीं खऱ्हाट झाली तेव्हांच पेरलें गेलें. पेशवाई ही वंशपरंपरेची खासगी मिळकत समजली जाऊन हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें व कुलपरंपरागत पद्धतीप्रमाणें ती वडील पुत्राला मिळालीच पाहिजे असें समजण्यांत आलें, ही मोठी चूक झाली. यावेळीं रावोबादादा चांगला तरवारबहादूर तसाच बऱ्याच योग्यतेचा लेखणीबहादूरही होता. त्याला पेशवाई मिळती तर बहुधा त्यानें पुनः आपला विशेष आवडता तरवारबहादूरपणा पतकरून राज्यव्यवस्थेचें काम इतर योग्य कामगारांकडे सोंपून दिलें असतें; आणि दोन्ही कामें सुयंत्र चालतीं. माधवराव मोठे झाल्यावर त्यांचे योग्य नायब व हस्तक—बाजीरावाचे चिमाजी आप्पासारखे—बनते, आणि त्यांना क्षयानें मरण्याची पाळी न येती. तसेंच रावोबादादालाही दुसरें लग्न करून आनंदीबाईसारख्या अप्सरेच्या पाशांत सांपडून बाजीरावासारखें नररत्न पैदा करण्याचा प्रसंगच न येता. त्याच्या पश्चात् विशेष कर्तृत्ववान् व अनुभविक झालेल्या माधवरावाला अधिकच योग्यरीतीनें पेशवाई करून नांव मिळवितां आले असतें. पण अमुक झालें असतें तर तमुक झालें असतें, असें म्हणणें व्यर्थ आहे. भगवद्गीतेंत

म्हटल्याप्रमाणें “ दैवं चैवात्र पंचमं ” हेंच आपल्याकडे वेळोवेळीं निदर्शनास येत गेलें व येत आहे. नारायणराव पेशव्यानें पेशवाईचीं वस्त्रें मिळविण्याच्या वेळीं केलेल्या निर्मर्याद व गर्ह्य वर्तनाचें उपलब्ध वर्णन खरें असलें तर ह्याच वेळीं एकाद्या अस्सल पूर्वपरंपरागत राजनिष्ठ प्रभूनें किंवा मराठ्यानें नारायणरावाला छाटून टाकलें असतें तरी त्यांत कांहीं वावगें होतें ना. पण अशा वेळीं सुद्धां कायस्थ प्रभू निमकहराम बनल्याचें दिसून येत नाही. ”

विविध ज्ञानविस्तार एप्रिल १९१९.

राजवाड्यांचा कायस्थ प्रभूंवरचा तिसरा आक्षेप असा आहे:—

“ सातारच्या महाराजांच्या वर्तीनें दुसऱ्या बाजीरावाच्या विरुद्ध चांद्रसेनीयांनीं इंग्रजांशीं खटपटी केलेल्या महशूर आहेत. ” (पृ. ३८ कलम १३.) हें विधान पाहिलें म्हणजे या कायस्थांना कोणत्या पैलांत घालूं न कोणत्या पैलांत काढूं असें राजवाड्यांना झालेंसें दिसतें. चित्पावन नोकरशाहीच्या शेवटच्या उलट्या अंबारीच्या या दिग्विजयी इंद्रा विरुद्ध इतर कोणी खटपटी केल्याच नाहीत कीं काय ? मग चांद्रसेनीयांनाच तेवढें पुढें कां ठकलण्यांत येत आहे ? रावबाजीचे असे कोणते सद्गुण होते कीं त्यांचें तळपट उडालेलें पाहून, चांद्रसेनीयांच्या ‘ महशूर ’ खटपटी राजवाड्यांच्या डोळ्यांत खुपू लागल्या ? छत्रपाते प्रतापसिंहाची पेशव्यांच्या तुरुंगवासांतून मुक्तता करण्यासाठीं चांद्रसेनीयांनीं केलेल्या खटपटी मात्र राजवाड्यांना दिसल्या आणि त्या त्यांच्या लाडक्या रावबाजीच्या विरुद्ध, म्हणून तर अधिकच महशूर भासल्या ! “ आश्रित लोकांनीं चार चार पांच पांच लग्नें करून घरीं एक बायको टेवावी आणि सरकारवाड्यांत बाकीच्या बायका पाठवाव्या. ” असल्या दिव्य राजनीतीचे पुररक्ते रावबाजी जेव्हां गर्भांत होते, तेव्हांपासून त्यांच्या विरुद्ध कारस्थानें करणारे आणि त्याला, त्याच्या बापाला किंवा त्याच्या औरस संततीला चुकून-सुद्धां नमस्कार करावयाचा नाही, म्हणून ओंकारेश्वरावर नारायणराव

पेशव्याच्या चितेसमक्ष शपथा वाहणारे नाना फडणीस कांही चांद्रसेनीय नव्हते ना ? राघोबादादावर खवळून जाऊन रावबाजीचा स्पर्श पेशव्याच्या गादीला न होऊं देण्याची शिकस्त करणाऱ्या वारभाईच्या खेतींत कितीसे चांद्रसेनीय सामील होते ? ज्याच्या नांवाने जन्मदारभ्य हातबोटें चोळलीं त्याच रावबाजीला नानाने हात धरून पेशवाईच्या गादीवर बसविणें आणि आपण स्वतः त्याच 'राघोबाच्या' कारट्या' पुढे 'जी सरकार' म्हणून हात जोडून उभें राहणें, या राजकारणी पागोट्याच्या फडणीशी फिरवाफिरवीला स्वराज्यासाठीं स्वार्थत्याग समजणारे फक्त आंधळे नानाभक्त किंवा राजकारणाची चिपाडें चोखून मुत्सद्दीपणाची वमेंड मारणारे वावदूक पुणेरी दे. भ. यांच्याशिवाय दुसरे कोणी सांपडतील कीं नाही याचो शकाच आहे. + आत्मवर्चस्वासाठीं घटकोघटकीं धोरणांचें पागोटें फिरविणारा नाना स्वराज्यभक्त दिसावा आणि चांद्रसेनीय एकटेच कायते स्वराज्यद्रोही दिसावे, यांत आम्हांला मुळींच आश्चर्य वाटत नाही. कोणती ऐतिहासिक व्यक्ति श्रेष्ठ, राजमान्य किंवा लोकमान्य, हें ठरविण्याचा मक्ता आमच्या पुणेकर चित्पावन देशबंधूंनीं

* "सवाई माधवराव यांनीं शनिवारचे वाढ्यांत उडी टाकल्यावर ते मरण पावले. नंतर नानाफडणाविसांनीं असा विचार केला कीं 'ददासाहेब यांचे मुलास पुण्याचे गादीवर आणलें तर सर्वस (?) अनिष्ट आहे. कारण ते सर्व राज्याचे द्वेषी. याजकरितां दुसरा कोणी तरी यजमान बसवावा.' हें मनांत आणून व राज्याचा नाश होऊं नये याकरितां बाजीरवाची पत्रिका करवून व राज्ययोग नाही वगैरे सबबी लाऊन ती प्रसिद्ध केली."

लो. हि. वा. भ. ग १ पृ० ४८-४९.

+ "The Maratha chiefs in general are much disgusted with Nana Fadnavis, and jealous of his ambitious view which apparently tend to fixing himself at the head of that Government."

Forrest's Selections, Vol. I, Part II p. 301.

घेतलाच आहे; तेव्हां त्यांना सातारकर महाराजांच्या वर्तमानिती संशोधनी विरुद्ध खटपटी करणारे चांद्रेसेनीयच कायते दिसावे ! तर त्या पात-
चिंतामणराव पटवर्धन ' शतकृत्य करणाऱ्या नरपुंगवांचे मुंहित. ज्याला
भासावे, यांत काय नवल ? ' ज्याचें अन्न खावें त्याच्याकरितां मर्यादा
जन्मसिद्ध प्रवृत्तीमुळे, सातारकर छत्रपतीच्या तत्काचा अभिमान धरून,
तत्कालीन् राजकारणाच्या रागरंगाप्रमाणें चां. का. प्रभूंनीं रावबाजीच्या पाजी
राजनीतीला शह देण्यासाठीं आणि छत्रपतीच्या तत्काच्या चिरस्थाइत्वासाठीं जर
कांहीं खटपटी केल्या असतील, तर त्याबद्दल राजवाडे प्रभृति मत्सरी
संशोधकांव्यतिरिक्त कोणीहि त्यांना जबाबदार धरूं शकणार नाहीं. परंतु
जेथे राजवाडे

कायस्थ प्रभूवर स्वराज्यनाशाचें खापर

फोडण्यास सिद्ध झाले आहेत, तेथे त्यांनीं रावबाजीविरुद्ध केलेल्या
खटपटीच्या पापाचें खरेखोटें माप त्यांच्या एकट्याच्याच पदरांत न घालावें
तर काय करावें ? पुण्याच्या सुप्रसिद्ध प्राचीन साडेतीन शहाण्यांच्या ज्या अर्वा-
चीन अभिमानी दीडशहाण्यांना 'अहिल्याबाईनें दानधर्म करून पेशवाई बुड-
विल्याचें' स्पष्टस्पष्ट दिसतें आणि सांप्रतचा मुसलमान समाज दंगेधोपे करणारा,
सांसर्गजन्य रोगांनीं लिडविडलेला, कर्तव्यशून्य आणि 'इतर सुधारलेल्या, शास्त्र-
संपन्न व शुचिर्भूत देशांची गुलामगिरी करण्यापलीकडे येणा-या हजार वाराशें
वर्षे गत्यंतर नसलेला ' (पहा भा. इ. सं. मं. चतुर्थ अहवाल पृ० १२)
असा नीचतर पदवीस पोहोचलेला दिसतो, त्याच संशोधकांनीं चां. का.
प्रभूवर वाणेरडे आरोप करण्यांत प्रत्यक्ष आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीचाहि खून
करण्यास मार्गें पुढें पाहिलें नाहीं, तर आश्चर्य नव्हे ! बरें, त्यांतूनहि राव-
बाजीच्या विरुद्ध चां. का. प्रभूंनीं खटपटी केल्या असें राजवाड्यांच्या
महशूर समजुतीप्रमाणें गृहीत धरलें, तरी सांप्रतच्या कायस्थांना त्यांतसुद्धां
अभिमान बाळगायला बरीच जागा आहे. शरीराचा नासकाकुसका अवयव

सर्व इमानी आणि ज्याप्रमाणे केव्हांही श्रेयस्कर असते, त्याप्रमाणे ज्या उदात्त विशेष कांहीं नाहीत. छत्रपतींनी मराठी राज्याची स्थापना केली व ज्याकरिता प्रभूंच्या माथी येऊन माजाने आपल्या अनेक नरनारींच्या प्राणांच्या आहुती दिल्या, त्यांचे कल्पनेला जेव्हां स्वार्थसाधु आणि कृतघ्न अशा चित्पावन नोकरशाहीची कीड लागली, तेव्हां तो नोकरशाहीचा सडका भाग छाटून टाकण्याच्या उद्देशाला हातभार लावणे तत्कालीन कायस्थांना श्रेयस्कर वाटले असल्यास कांहीं नवल नाही. आम्ही तर आज असेहि म्हणतो की पेशव्यांनी छत्रपतीला कैदेत टाकतांच, एखाद्या कायस्थाने रावबाजीला भर बुधवारांत छाटून टाकला असता, तर कदाचित् स्वराज्याची मान इतक्या लवकर फांसावर चढली नसती ! तथापि इतिहास पाहिला तर स्वराज्यनाशाच्या बाबतींत खुद्द चित्पावन नोकरशाही आणि तिच्या नांवाचा गोंधळ घालणारे चित्पावन भुत्ये यांना जितका जाब देणे भाग पडेल, तितका चां. का. प्रभूंना मात्र खास नव्हे. खुद्द ब्रिटीश सरकारच्या संशोधक खात्याचा शेरालाः—“ Even during the rule of the Peshavas, persons of this community (C. K. Prabhu) like the warlike brothers Sakharam Hari and Baburao Hari Gupte, of whose unswerving loyalty to their master, Nana Fadanavis was extremely jealous, and Nilkanthrao Page played a conspicuous part in the maintenance of Maratha Rule. ” (Monograph No. 4 p. 9) या श्रेयानंतर कित्येक इतिहासप्रसिद्ध कायस्थ वीरांची थोडक्यांत माहिती देऊन समारोप केला आहे कीः—“ This caste has maintained its character for loyalty and trustworthiness to the present day. Members of it held places of trust both in Native states and under the British Government, to whom they have always exhibited conspicuous loyalty. ” आश्रयदात्या

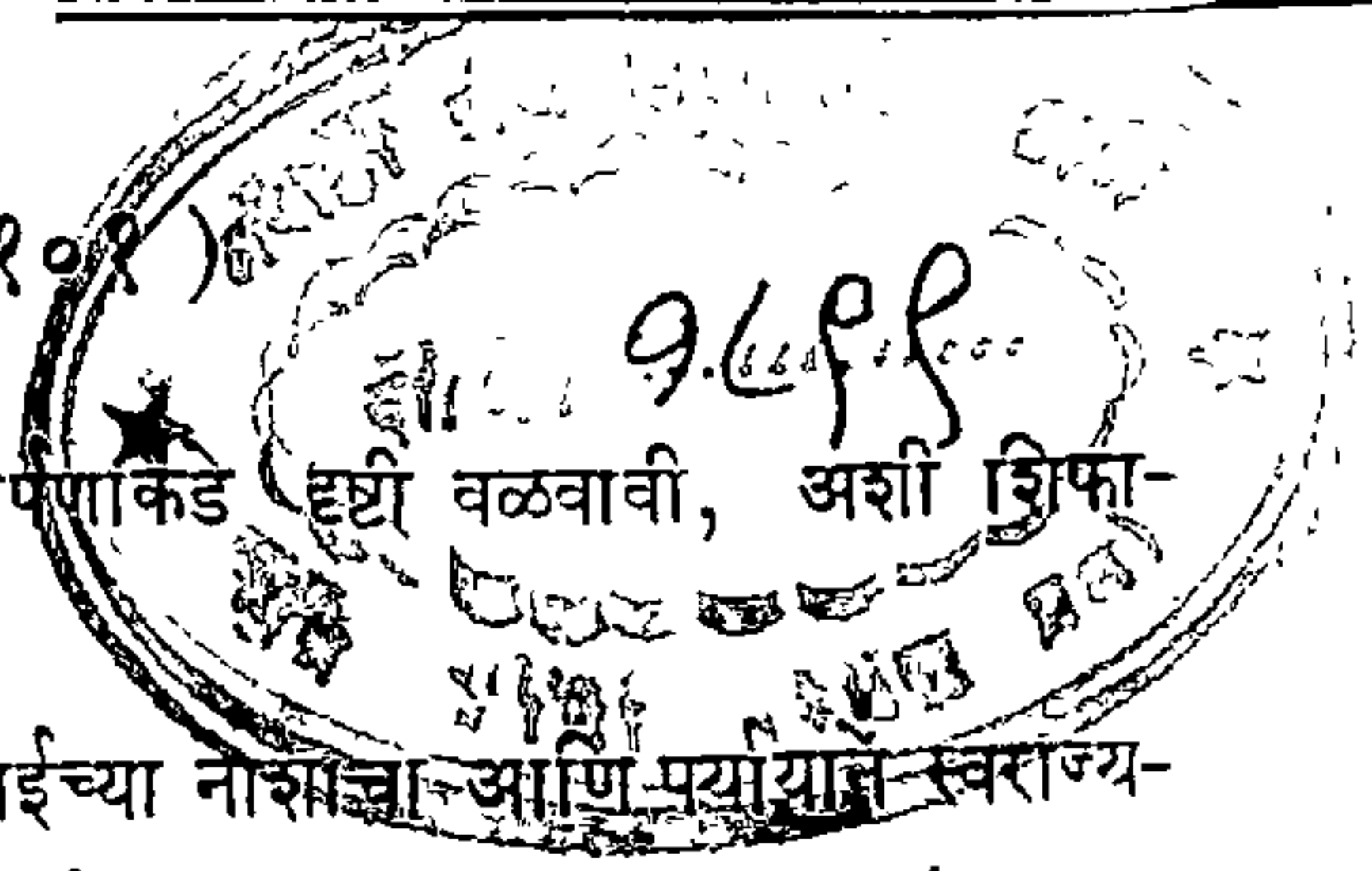
तत्काधिपति राजाशीं इमानी रहाणें हें जर पुण्याच्या विश्वमंली संशोधनी दृष्टीला आणि सरडेवजा राजकारणाला पातक वाटत असेल, तर त्या पातकाचे भागीदार व्हायला चां. का. प्रभू केव्हांहि तयार अत. ज्याला एकदां इमान दिलें, त्याच्याशीं अखेरपर्यंत एकनिष्ठेनेच वागणें, ह एकच तत्कायस्थप्रभूच्या ब्रीदाची साक्ष पटविण्यास पुरेसे आहे; आणि त्यांचा सारा इतिहास या एकाच तत्त्वानें जणुंकाय रंगून निघालेला आहे, असे म्हणण्यांत मुळींच अतिशयोक्ति होणार नाही. कायस्थ प्रभूशीं चित्पावन समाजानें पेशव्यांच्या भरभराटीच्या अमदानींत काय थोडें हाडवैर गाजवून घेतलें ? (त्या इतिहासप्रसिद्ध पशुवत् वर्तनाची पुनरावृत्ति ईश्वर करो आणि आमच्या कट्या दुस्मानांवरहि न होवो !) परंतु इमान दिलेल्या चित्पावनांशीं सुद्धां कायस्थ प्रभूंनीं आपल्या निष्ठेत अणुरेणू कमी केला नाही. सरदार सखाराम हरी गुते यांनीं चित्पावन पेशवे रावोबादादाची नोकरी बजाविण्यांत वेळोवेळीं किती स्वार्थत्याग केला (आणि अखेरीस आत्मयज्ञहि केला !) आणि विरुद्धपक्ष प्रबळतम असतां हि—फार काय पण लांचलुचपतीचा जोर भयंकर असतांना त्यांनी एकनिष्ठेची केवढी अपूर्व चिकाटी दाखविली याचा जर आमच्या आधुनिक चित्पावन देशबंधूंनीं किंचित् निःपक्षपात बुद्धीने विचार केला तर वेळीस येथे नाना* फडणीसाचा वार्षिकोत्सव करण्याची त्यांना खचित लाज वाटे. रावोबादादानें इंग्रज कुंपणीची कांस धरतांच त्याचे

* नानानें सखाराम हरीला पकडण्याकरितां जीं नीच कारस्थाने लढविलीं, त्यांच्याहि वर अमानुषाणाचा कळस करणारा त्याचा तुहंगांत झालेला छळ आणि पतीचे शेवटचे दर्शन घेण्याकरितां कावऱ्याबावऱ्या झालेल्या त्याच्या पत्नीपासून १५००० रुपये रोख व कित्येक हजारांच्या दागदागिन्यांचा लांच हक्कून शेवटीं तिची जाणूनवुजून केलेली प्राणघातक निराशा, या नानाच्या पशुतुल्य वर्तनाचा इतिहास वाचला म्हणजे आंगावर काटा न उठणारा मनुष्य खार्तानें मनुष्यच नसला पाहिजे.

सर्व इमानी आणि एकनिष्ठ सेवक सहाजीकच त्याच्याबरोबर तिकडे वळले, यांत विशेष कांहीं नाही. पण तेवढ्यावरून रावबाजीविरुद्ध स्वटपटींचे खापर कायस्थ प्रभूंच्या माथीं येऊन कसे फुटते, हे मात्र आम्हांला कळत नाही. स्वतःच्या माथीं येऊन भिडलेले स्वराज्यनाशाचे पाप येन केन प्रकारेण कायस्थांच्या माथीं मारण्याचा उपद्व्याप करणाऱ्या चित्पावन इतिहास संशोधकांनीं, रावबाजीच्या धामधुमीत तत्कालीन चित्पावन सरदारांनीं काय काय कारस्थाने लढविलीं आणि पेशवाई गेली तर जावो पण माझी सांगली चांगली राहो म्हणून स्वतःचा तळीराम गार करण्याकरितां काय काय उलाढाल्या केल्या, याचा इतिहास ढोळे असल्यास अवश्य पहावा. सरदार सखाराम हरीचे पुत्र आनंदराव हे दुसऱ्या बाजीरावाच्या पदरीं होते. रावबाजीने मराठी राज्याचे उदक इंग्रज कुंपणी बहादुरांच्या हातावर सोडल्यानंतर, या आनंदरावाच्या एकनिष्ठेने आपल्या तेजस्वी पित्याच्याहि एकनिष्ठेवर ताण केली. बाजीरावाचा आश्रय नष्ट झाला म्हणून साताऱ्याच्या महाराजांनीं आनंदरावाचा बंदोबस्त करून देण्याचे कबूल करून, 'भेटून जावे' म्हणून निकडीचे निरोप पाठविले असतां, आनंदरावाने उत्तर पाठविले कीं, "पेशवाई गेल्यापासून मनांत असा संकल्प केला आहे कीं, आतां या उपरांत कामकाज करणें नाही." हे एकनिष्ठेचे बाणेदार उत्तर आणि वर्तन पहा आणि चित्पावनकुलदीपक सदाशीवराव भाऊने स्वतःच्या भावांवर रसून जाऊन कोल्हापुरकरांची पेशवाई पत्करल्याचा प्रसंग पहा ! कायस्थ प्रभूंनीं आजपर्यंत आपल्या बऱ्यावाईट धन्याशीं जे एकनिष्ठेचे इमान दाखविले तसले एकतरी उदाहरण चित्पावनांच्या जातभाई* पैकीं कोणीं घालून दिले असल्यास ते त्यांनीं सप्रमाण जाहीर करावे. पेश-

* ज्या धनाजी जाधवाने बाळाजी विश्वनाथाला आपत्कालीं आश्रय दिला, त्याच जाधवावर क्षुल्लक शिकारीच्या कारणावरून बाळाजी विश्वनाथ कसा उलटला याचा इतिहास पाहिला म्हणजे 'कायस्थं न हि विश्वसेत्' म्हणणाऱ्यांना शरमच वाटली पाहिजे.

वाईच्या अखेरीस कोंकणांतील सुवर्णदुर्ग गडावरील मराठेशाहीचे अन्न खाणा-
 न्या गडकरी प्रधानऽबंधुत्रयाचें आणखी एक उदाहरण घ्या. आसपासचे किल्ले
 इंग्रजांनीं काबीज केल्यावर त्यांचा हल्ला सुवर्णदुर्गावरहि आला. पेशवाईत सारी
 बेवंदशाही माजली असतां आणि सातारकर धनी त्यामुळे निर्माल्यवत् झाले
 असतांहि केवळ मराठेशाहीचा अभिमान धरून प्रधानबंधूंनीं इंग्रजांशीं
 प्रतिकाराची टक्कर मारली. पुढे इंग्रजांनीं किल्ला सर करून प्रधानबंधूंना
 कैदेत टाकले ही गोष्ट निराळी. पेशवाई घशांत उतरल्यावर ती नीट पचनीं
 पडावी म्हणून कुंफणीने पुढे जे सामोपचाराचें धोरण पत्करलें त्या वेळीं
 प्रधानबंधूंना बंधमुक्त करून त्यांच्या स्वामीनिष्ठेचा आणि शौर्याचा इंग्रजांनीं
 मोठा गौरव केला आणि इंग्रज रियासतींत मोठ्या नोकऱ्या देऊं केल्या.
 परंतु “ आम्ही पिढीजाद मराठेशाहीचें अन्न खाल्लें. टोपकरांची नोकरी
 कधीहि करणार नाहीं. ” असें सडेतोड उत्तर देऊन, त्यांनीं आपलें शेष
 आयुष्य अत्यंत विपदावस्थेत कटून परलोकचा रस्ता सुधारला. उलटपक्षीं
 पेशवाईतल्या चित्पावन सरदारांकडे पहा. रावबाजी आणि इंग्रज यांचे
 जेव्हां चुरशीचे सामने होऊं लागले आणि पेशव्यांची गादी फार वेळ
 टिकत नाहीं असें जेव्हां या घांटावरील ‘ जवानमर्द (?) ब्राह्मण भाई ’
 ना स्पष्ट दिसूं लागलें, तेव्हां ज्याचें कर्म त्याच्यावरोवर असें मानून, ते
 आपापल्या सरंजामी संस्थानांची व्यवस्था लावण्यांत कसे चूर झाले आणि
 स्वामिसेवेला कसे चोर झाले, ह्याचा इतिहास राजवाडे कंपूला काय माहीत
 नाही ? परंतु नृपनापित न्यायाचा नेहमीं अवलंब करणाऱ्या आणि ‘ त्यावेळीं
 प्रसंगानुरोधानें चित्पावन सरदार तसे वागले म्हणून तरी महाराष्ट्रांत मरा-
 ठ्यांचीं (?) (चित्पावनांचीं) कांहीं संस्थानें राहिलीं ’ म्हणून मुक्त कंठानें
 स्तुतिरव गाणाऱ्या संशोधकांनी श्री. केळकरांच्या ‘ मराठे आण इंग्रज ’

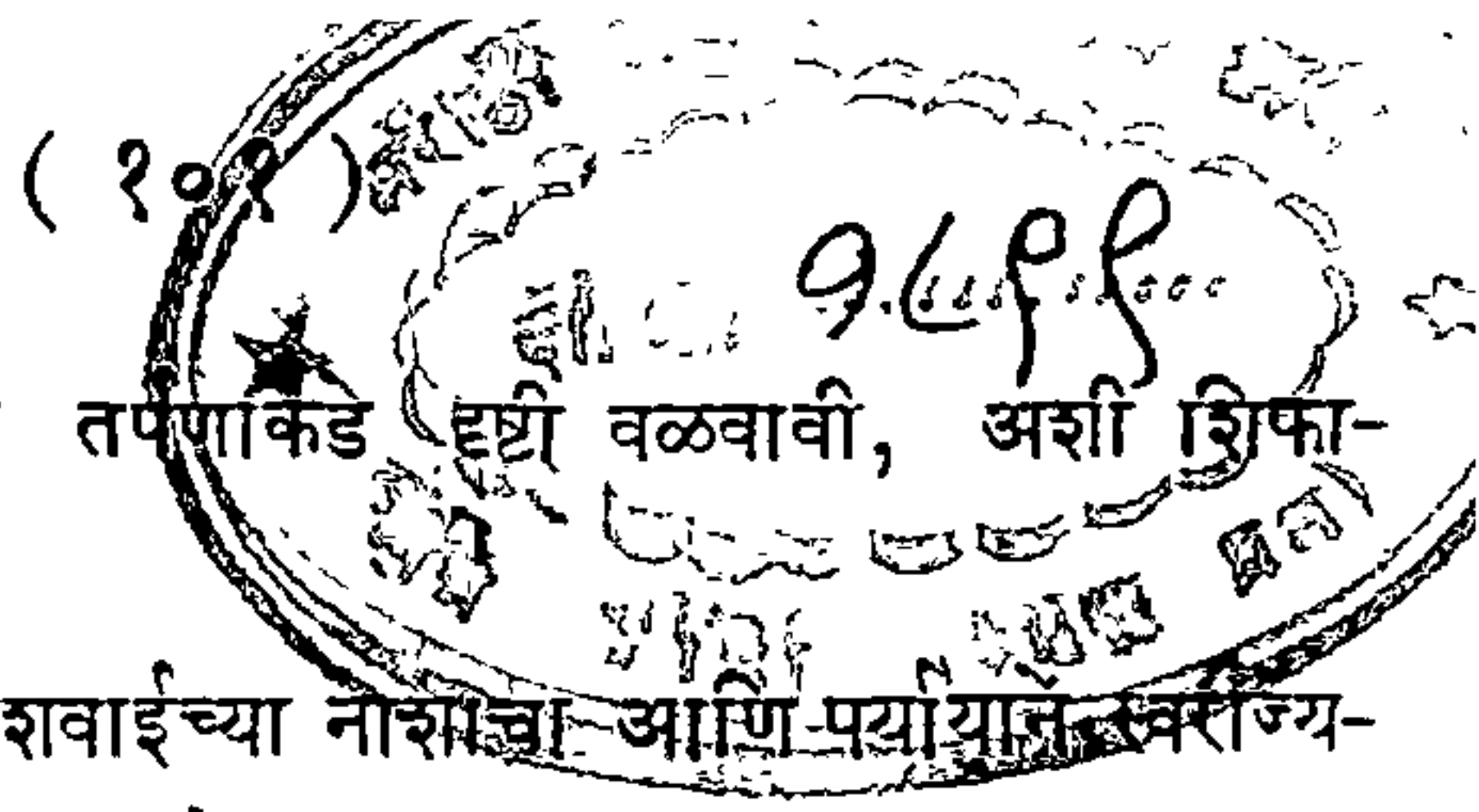
नामक शतसांवत्सरिक श्राद्धाच्या तपणाकडे दृष्टी वळवावी, अशी शिफारस आहे.

चां. का. प्रभू समाजावर पेशवाईच्या नाशाचा आणि पुण्याचा स्वराज्य-नाशाचा आरोप करणाऱ्या पुणेरी संशोधक टोळीला आमचा अत्यंत नम्र-तेचा सवाल आहे कीं, पुण्याच्या शनवार वाड्यावर इंग्रजांचे निशाण फडकावणारा बाळाजीपंत नातू तर कायस्थ प्रभू नव्हता ना ? ओव्हिन्स रेसिडंटाला छत्रपतीच्या नांवाची खोटी शिक्का मोठेवे तयार करून देणारा बाळकोबा तात्या केळकर हा तरी चां. का. प्रभू नसावा असे वाटते. बाजीराव पेशव्याला इंग्रजांनी पेनशनर बनवून, महाराष्ट्रांत नातूंच्या हस्ते इंग्रजी राज्याची कोणाशिला बसविल्यावर पुणे शहरांत पेढे वांटण्यांत आले आणि उत्सवहि करण्यांत आले. सवाई माधवरावांच्या टोलेजंग विवाहसमारंभांत नाना फडणीसांनी सरदार पोतानिसांच्या हातांत जशी अत्तरदाणी लावून दिली होती, तशी नोकरशाहीच्या तळपटाच्या या दिवशीं चुरकर, पटवर्धन, नातू अँड को. ने कोणकोणत्या कायस्थांच्या हातांत पेढ्यांचीं तबके दिलीं, त्यांची यादी राजवाडे अगर भा. इ. सं. मंडळ प्रसिद्ध करतील तर बरे होईल. रावबाजीच्या कारकीर्दीत जे जे * अत्याचार झाले, त्यांचा उपलब्ध आणि प्रसिद्ध झालेला इतिहास वाचला, म्हणजे पुण्यांतील सर्व जातींच्या रहिवाशांनी—ब्राह्मणांनी सुद्धा—पेढे कां वाटले, याचा स्पष्ट उलगडा होतो. शनवार वाड्यावर युनियन जॅकचा बावटा फडकावून आपल्या मूठभर घोडेस्वारांना घेऊन आलेले अलपिष्टन सोहेब जेव्हां दिल्ली दरवाजासमोर खुर्ची टाकून बसले, तेव्हां तो राज्यक्रांतीचा

* “ शिवाजीमहाराजांचे उदात्त राजधोरण जेव्हा पेशव्यांनी सोडिले, व इंग्लिश सागरच्या बलिष्ठ शत्रूबरोबर जीवनाधिकलहाची वेळ आली, तेव्हाच पेशवाई ठार बुडणार अशी चिन्हे दिसू लागली.” जस्टिस रानडे.

वाईच्या अखेरीस कोंकणांतील सुवर्णदुर्ग गडावरील मराठेशाहीचे अन्न खाणा-
 र्या गडकरी प्रधानऽबंधुत्रयाचें आणखी एक उदाहरण घ्या. आसपासचे किल्ले
 इंग्रजांनीं काबीज केल्यावर त्यांचा हल्ला सुवर्णदुर्गावरहि आला. पेशवाईत सारखे
 बेवंदशाही माजली असतां आणि सातारकर धनी त्यामुळे निर्माल्यवत् झाले
 असतांहि केवळ मराठेशाहीचा अभिमान धरून प्रधानबंधूंनीं इंग्रजांशीं
 प्रतिकाराची टक्कर मारली. पुढे इंग्रजांनीं किल्ला सर करून प्रधानबंधूंना
 कैदेत टाकले ही गोष्ट निराळी. पेशवाई घशांत उतरल्यावर ती नीट पचनीं
 पडावी म्हणून कुंफणीनें पुढे जें सामोपचाराचें धोरण पत्करलें त्या वेळीं
 प्रधानबंधूंना बंधमुक्त करून त्यांच्या स्वामीनिष्ठेचा आणि शौर्याचा इंग्रजांनीं
 मोठा गौरव केला आणि इंग्रज रियासतींत मोठ्या नोकऱ्या देऊं केल्या.
 परंतु “ आम्ही पिढीजाद मराठेशाहीचें अन्न खाल्लें. टोपकरांची नोकरी
 कधीहि करणार नाहीं. ” असें सडेतोड उत्तर देऊन, त्यांनीं आपलें शेष
 आयुष्य अत्यंत विपदावस्थेत कटून परलोकचा रस्ता सुधारला. उलटपक्षीं
 पेशवाईतल्या चित्पावन सरदारांकडे पहा. रावबाजी आणि इंग्रज यांचे
 जेव्हां चुरशीचे सामने होऊं लागले आणि पेशव्यांची गादी फार वेळ
 टिकत नाहीं असें जेव्हां या वांटावरील ‘ जवानमर्द (?) ब्राह्मण भाई ’
 ना स्पष्ट दिसूं लागलें, तेव्हां ज्याचें कर्म त्याच्यावरोवर असें मानून, ते
 आपापल्या सरंजामी संस्थानांची व्यवस्था लावण्यांत कसे चूर झाले आणि
 स्वामिसेवेला कसे चोर झाले, ह्याचा इतिहास राजवाडे कंपूला काय माहीत
 नाहीं ? परंतु नृपनापित न्यायाचा नेहमीं अवलंब करणाऱ्या आणि ‘ त्यावेळीं
 प्रसंगानुरोधानें चित्पावन सरदार तसे वागले म्हणून तरी महाराष्ट्रांत मरा-
 ठ्यांचीं (?) (चित्पावनांचीं) कांहीं संस्थानें राहिलीं ’ म्हणून मुक्त कंठानें
 स्तुतिरव गाणाऱ्या संशोधकांनीं श्री. केळकरांच्या ‘ मराठे आणि इंग्रज ’

§ सुप्रसिद्ध मराठी कवि. कै. बजाबा रामचंद्र प्रधान यांचे आजे व चुलत आजे.

नामक शतसांवत्सरिक श्राद्धाच्या तपणाकडे दृष्टी वळवावी, अशी शिफारस आहे.

चां. का. प्रभू समाजावर पेशवाईच्या नाशाचा आणि पर्यायान्वित राज्या-
नाशाचा आरोप करणाऱ्या पुणेरी संशोधक टोळीला आमचा अत्यंत नम्र-
तेचा सवाल आहे कीं, पुण्याच्या शनवार वाड्यावर इंग्रजांचें निशाण फडका-
वणारा बाळाजीपंत नातू तर कायस्थ प्रभू नव्हता ना ? ओव्हिन्स रेसि-
डंटाला छत्रपतीच्या नांवाचीं खोटीं शिक्का मोर्तेवें तयार करून देणारा
बाळकोबा तात्या केळकर हा तरी चां. का. प्रभू नसावा असें वाटतें.
बाजीराव पेशव्याला इंग्रजांनीं पेनशनर बनवून, महाराष्ट्रांत नातूंच्या हस्ते
इंग्रजी राज्याची कोणाशिला बसविल्यावर पुणें शहरांत पेढे वांटण्यांत आले
आणि उत्सवहि करण्यांत आले. सवाई माधवरावांच्या टोलेजंग विवाह-
समारंभांत नाना फडणीसांनीं सरदार पोतनिसांच्या हातांत जशी अत्तरदाणी
श्रावदाणी दिली होती, तशी नोकरशाहीच्या तळपटाच्या या दिवशीं
चुरकर, पटवर्धन, नातू अँड को. ने कोणकोणत्या कायस्थांच्या हातांत
पेढ्यांचीं तबकें दिलीं, त्यांची यादी राजवाडे अगर भा. इ. सं. मंडळ
प्रसिद्ध करतील तर बरें होईल. रावबाजीच्या कारकीर्दींत जे जे * अत्या-
चार झाले, त्यांचा उपलब्ध आणि प्रसिद्ध झालेला इतिहास वाचला, म्हणजे
पुण्यांतील सर्व जातींच्या रहिवाशांनीं—ब्राह्मणांनीं सुद्धां—पेढे कां वाटले,
याचा स्पष्ट उलगडा होतो. शनवार वाड्यावर युनियन जॅकचा बावटा
फडकावून आपल्या मूठभर घोडेस्वारांना घेऊन आलेले अलपिष्टन साहेब
जेव्हां दिल्ली दरवाजासमोर खुर्ची टाकून बसले, तेव्हां तो राज्यक्रांतीचा

* ‘ शिवाजीमहाराजांचे उदात्त राजधोरण जेव्हा पेशव्यांनीं सोडिले, व इंग्लि-
शांसारख्या बलिष्ठ शत्रूंबरोबर जीवनार्थकलहाची वेळ आली, तेव्हाच पेशवाई ठार
बुडणार अशी चिन्हे दिसू लागली.’ जस्टिस रानडे.

देखावा पाहण्याकरितां पुण्यपत्तनस्थ लाखों तमासगीर त्यांच्या सभोवतीं लांबलांबवर उभे राहिले होते. परंतु एकाहि मायच्या पुताला त्याला असा प्रश्न विचारण्याचा धीर झाला नाही कीं, “ बाबा अलापिष्ठणा ! तूं कोणाचा कोण ? आणि येथे आमच्या घरीं कां ? ” त्यावेळीं लोक कांहीं निःशस्त्र झाले नव्हते किंवा लढाईचा मगदूरहि आतांप्रमाणे कांहीं अस्तंगत झाला नव्हता. परंतु रावबाजीचा महिमाच असा कांहीं होता कीं सदीच्या जोरावर त्यांच्या वाडवडिलांनीं स्थापन केलेल्या पुण्याच्या एकमुखी नोकर-शाहीची तिरडी निघतांना त्यावेळीं एकाहि महाराष्ट्रीय्याच्या डोळ्याला पाणी आले नाही. चां. का. प्रभू तर बोलूनचालून सातारकर छत्रपतीचे कडे दोस्त व चित्पावन नोकरशाहीच्या विरुद्ध. परंतु पेशवाईच्या विरुद्ध खुद्द चित्पावन सरदारांनीं इंग्रजांशीं केलेल्या खटपटी जितक्या कागदोपत्रीं प्रसिद्ध आहेत तितक्या कायस्थांनीं केलेल्या ‘ महशूर ’ नाहीत, हे राजवाड्यानीं खूप ध्यानांत ठेवावे. सातारकर छत्रपतीबद्दलची स्वामिनिष्ठा काय-स्थांनीं अगदीं शेवटपर्यंत किती इमानाने बजावली याचे कायमचे स्मरण महाराष्ट्राच्या इतिहासांत केव्हांहि अजरामरच राहील, इतके ते ठसठशीत आणि भरभक्कम आहे.

३ जून सन १९१८ या शतसांवत्सरिक श्राद्धाच्या तारखेचे महत्त्व जर कांहीं असेल तर ते हेच कीं शंभर वर्षांपूर्वी याच दिवशीं मराठी राज्याच्या मालकाशीं विरोध करून, सतत शंभर वर्षे एकमुखी अरेरावी गाजविणा-या चित्पावन नोकरशाहीचा अंत झाला. आमचे आधुनिक उन्नत आणि निःपक्षपाती चित्पावन देशबंधु महाराष्ट्रांतील या मयत नोकरशाहीच्या इतिहासाचा जर सूक्ष्म दृष्टीने अभ्यास करतील, तर सध्यांच्या राष्ट्रीय चळवळींत कोणकोणत्या पातकांपासून आपण दूर राहिले पाहिजे, हे त्यांचे त्यांना स्पष्ट समजून येईल. श्रीयुत लेले या मुद्यावर लिहितांना म्हणतात कीं:—

“सातारच्या महाराजांच्या वतीने इंग्रजांशीं दुसऱ्या बाजीरावाविरुद्ध खट-

पटी करणारे कायस्थ प्रभूच—हेही विधान खरे नाही. शाहूनंतरच्या सातार-
कर महाराजांशीं—विशेषतः रामराजानंतरच्या महाराजांशीं—पेशव्यांनीं जे
वर्तन केल्याचें—मग ते स्वार्थ बुद्धीनें असो, निरुपायानें असो, किंवा मराठी
साम्राज्य संवर्द्धन व संरक्षण या दृष्टीनें असो—लेखी पुराव्यावरून उपलब्ध
आहे, त्या मानानें पाहतां त्यांच्या वतीनें कायस्थ प्रभूंनींच काय, पण
कोणीही लहान थोर महाराष्ट्रीयानें, ज्या ज्या कांहीं खटपटी केल्या
असतील, त्यासंबंधानें मुळींच आक्षेप घेतां येत नाही. शेवटच्या रावबाजीच्या
कारकीर्दीत सर्वत्रच गडबड उडाली. त्याच्या वर्तनामुळे सर्व सरदार बेदिल
झाले. रयत नागविली गेली. कोणी त्राता उरला नाही. ज्यानें त्यानें
आपापल्या कायमीचा विचार होईल त्या रीतीनें करण्याचें आरंभिलें. त्यांत
इंग्रजांशीं गुप्तपणें स्वतःच्या वंदोवस्तासाठीं तजवीज करून ठेवण्याचा उप-
क्रम प्रथम पटवर्धनांनीं केला. हा निमकहरामपणा नव्हे असें कांहीं म्हणतां
येत नाही. तरी पण घरचा जाच दुस्सह होऊं लागला, “आई जेवूं
घालीना व बाप भीक मागूं देईना, अशी स्थिति झाली, म्हणजे अर्थातच
मुलाला स्वतःच्या रक्षणार्थ परक्याचा आश्रय करावा लागतो. हें कृत्य थोर-
पणाचें नसलें तरी स्वसंरक्षणार्थ निरुपायानें केलेलें असल्यामुळे तितकें
दूषणीय म्हणतां येत नाही. बाकी हरामखोरपणाचा धडा चित्पावनानींच
घालून दिला, हें म्हणणें तत्त्वतः खरें आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. ”

वि. झा. विस्तार, एप्रिल १९१९.

कायस्थ प्रभू समाजाची हकनाहक बदनामी करण्यासाठीं राजवाडे व
भारत इतिहास संशोधक मंडळ यांनीं जो गुप्त कट केला आणि कायस्थांवर
शेंकडों घाणेरडे अपमानकारक आरोप केले, त्यांपैकीं ऐतिहासिक बाजूच्या
तीन ठळक आक्षेपांना येथपर्यंत प्रत्युत्तरें दिलीं. आतां शेवटचा आरोप मात्र
बराच भयंकर असून, कायस्थांमुळेच हिंदवी स्वराज्य ठार बुडालें, हें जनजाहीर
चौवडा वाजवून दाखविण्याचा जो मंडळाचा व राजवाड्यांचा मूळ हेतु,

स्यांतील काळाकुट्ट मत्सर आपणांस उघड करून दाखवावयाचा आहे. वरवर पाहतां कोणालाहि असें दिसतें कीं, राजवाडे केवळ ऐतिहासिक साधनांची चिकित्सा करीत आहेत. परंतु त्यांच्या सर्व लेखाची रचना व हेतु ऐतिहासिक सत्याशीं विसंगत असून, फक्त कायस्थ प्रभूविषयींचा त्यांच्या चित्पावनी हृदयांतला तीव्र द्वेष ओकून टाकण्याचाच हा एक परशुरामी प्रयत्न आहे, हें आतांपर्यंतच्या घेतलेल्या झाडझडतीवरून वाचकांना नीट पटलें असेल. राजवाड्यांची किंवा त्यांच्या छायेतील संशोधक भिक्षुकांची एक खोडसाळ प्रवृत्ति लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. त्यांना शहाजीचे गुण गाण्याची इच्छा असली कीं, मालोजी व शिवाजी यांना ते शुद्ध लेखतात व शिवाजीला वर चढवायचें असलें तर त्याच शहाजीला खुशाल खालीं ओढतात. कायस्थ प्रभूंची पाठ थोपटून कांहीं कावा लढवायचा असला कीं, मराठ्यांची पाठ यथास्थित धोपटतात; आणि मराठ्यांचीं मनें कायस्थांविद्द भडकवून द्यायचीं असलीं कीं मराठ्यांना कुरवाळून कायस्थांना लाथाडण्यास त्यांना मुळींच वेळ लागत नाही. मराठ्यांच्या वेदोक्ताची किंवा क्षात्रोत्पत्तीची टर उडविण्यासाठीं कायस्थांच्या धर्माधिकारांना मान्यता द्यायची आणि कायस्थांची बदनामी करतांना थेट मालोजी भोसल्याला अग्निहोत्री ब्राह्मण म्हणून ठरवायचें, हा असला

पाजीपणाचा डोंबारी खेळ

ही ब्राह्मण मंडळी आज गेलीं दोन अडीचशें वर्षे सारखी खेळत आहे. अस्सल पुराव्यांची मोठी मिजास मारणारी ही संशोधक हुकरें मग वाटेल त्या काल्पनीक विधानांच्या खातेन्यांत मनसोक्त हुंबतांना आजूबाजूची सुद्धां लाज बाळगीत नाहींत. कायस्थांच्या नांकाडावर सज्जर ठोकलेला राजवाड्यांच्या ४ थ्या मुद्याचा गुद्दा पहा:—

“प्रतापसिंहाच्या कारकीर्दीत कायस्थांनीं वेदोक्त प्रकरण इतकें वाढविलें कीं खुद्द प्रतापसिंहाला व मराठ्यांना वेदोक्त संस्काराचा अधिकार आहे कीं नाहीं

यासंबंधानें व द सुरू झाला. आतांपर्यंत फक्त चांद्रसेनीय तेवढे वेदोक्त-संस्काराकरितां झगडत होते. यापुढें या झगड्यांत सातारचे मराठे अजाणपणें चांद्रसेनीयांच्या खटपटीनें गोविले गेले. वस्तुनः भोसले व इतर मराठे क्षत्रिय असल्यामुळें वेदोक्तसंस्काराधिकार त्यांना पूर्ण होता. परंतु गैरसमजुतीनें व पक्षाभिमानानें त्यांना तो अधिकार नाहीं असें नाना सबबी काढून, प्रतिपादिलें जाऊं लागलें. ”

म्हणजे राजवाडे म्हणतात कीं मराठ्यांच्या वेदोक्त संस्काराच्या अधिकाराबद्दल पूर्वीं कधींच कोठें वाद नव्हता, ब्राह्मणांनीं त्याबद्दल कधीं व सुद्धां तोंडांतून काढला नाहीं, किंवा त्यांना कधीं वेदोक्त धर्माचाराचा विरोधहि केला नाहीं. मालोजीपासून तों थेट प्रतापसिंहापर्यंत मराठ्यांचें क्षत्रियत्व सोळा आणे मान्य करून सर्व ब्रह्मवांत्युत्पन्न वेदोनारायण त्यांचे वेदोक्त कर्म बिनतक्रार कायावाचामनें धनें करीत होते. कोठें फट नाहीं, कोठें खट नाहीं. रमण्यांतल्या ब्राह्मण भोजनांतील ढेंकराप्रमाणें सर्व कांहीं गुरळीत चाललें होतें. पण या खटपट्या कायस्थांनीं मध्यें विड्या घातला. कायस्थ जर पृथ्वीतलावर नसते, किंवा असूनहि परमेश्वरावतार चित्पावन पेशवाईच्या वरवंट्याखालीं साफ बीं बियाण्यांसुद्धां नष्ट होते, तर प्रतापसिंहाचा किंवा मराठ्यांचा आणि वेदोनारायणांचा कोठें कधींहि झगडा येण्याचें कारणच नव्हतें.

यावर एवढीच कोणी झाला तरी शंका काढणार कीं, राजवाड्यांचा हा चित्पावनी सिद्धांत खरा मानला तर अलीकडची कोल्हापूरचीं वेदोक्त प्रकरणें इतकीं चिडीला जाऊन तेथल्या राजोपाध्यांच्या वतनी जहागिरी जप्त कां झाल्या ? मराठ्यांना व कोल्हापूरच्या छत्रपतींना शूद्र शूद्र म्हणून चिडविणारे व तंजावर केसचा निकाल ‘ सर्व मराठे शूद्र आहेत ’ असा लागल्यावर टिच्या बडविणारे लोक ब्राह्मण कीं मुसलमान ? इतिहास पहिला तर छत्रपतींच्या काय किंवा सरसकट मराठ्यांच्या गळ्यांत

काय वेदोक्ताची वोरपड कायस्थ प्रभूंनीं अडकविली नसून, ती कृतघ्न ब्राह्मण समाजानेच खुद्द शिवाजीपासून त्यांच्या गळ्यांत अडकवून ठेविली होती, आणि ती काढण्याकरितां मात्र कायस्थ प्रभूंनींच आपल्या रक्ताचें पाणी केले. शिवाय छत्रपतीच्या विरुद्ध वेदोक्ताचें बंड कांहीं प्रतापसिंहाच्याच कारकीर्दीत उभारले गेले नसून, आद्यछत्रपतीला राज्याभिषेकच होऊं नये म्हणून ज्या द्वेष्या व कृतघ्न ब्राह्मणांनीं आपल्या शक्तियुक्तींची अगदीं शिकस्त केली, त्यांनींच ते प्रथम उभारल्याचें इतिहासांत नमूद आहे. श्रीशिवछत्रपतीच्या स्वराज्योपक्रमाचे आजकाल पोंवाडे गाणारे आणि पत्र-व्यवहारांतसुद्धां राज्याभिषेक शक* लिहिणारे टापटिपीचे अभिमानी पुणेकर संशोधक जरा डोळे उघडून इतिहास पाहतील, तर ज्या शिवाजीची टिमकी पिटण्याची आपण आजकाल मोठी तसरत करून दाखवीत आहोंत, त्याच शिवाजीला आपल्या वाडवडीलांनीं वेदोक्ताच्या ढोंगाखाली कसे पेंचांत आणले होते, हें समजायला फारसे कठीण जाणार नाही. अर्थात् मराठ्यांना वेदोक्तसंस्काराचा अधिकार आहे कीं नाहीं, या वादाचा निकाल शिवाजीच्या अभिमानी बाळगभु कायस्थानें प्रथम लावून घेतल्यावरच मग राज्याभिषेकाचा समारंभ पार पडलेला आहे, हें ऐतिहासिक सत्यमंडळाचा एकून एक संशोधक वीर खर्ची पडला तरीहि उलथून पडणें शक्य नाहीं. शिवाजीच्या किंवा त्याच्या जातभाईच्या वेदोक्त संस्काराचें पुनरुज्जीवन कण्याचा अग्रमान कायस्थ प्रभूंचा आहे. उदेपुराहून वंशवृक्षाच्या प्रति आणाविणें, पैठणाहून गागा-भट्टाला स्वतः जाऊन मोठ्या शिकस्तीनें रायगडास आणणें आणि त्याच्या हातून दरोवस्त मराठ्यांना शूद्रत्वाच्या खोठ्या आख्याइकांपासून मुक्त करणें

* “ शिवाजीचा राज्याभिषेक शक १०४ वर्षे चालला. सन १७७७ त दुसरा श.हू ग.दीवर अ.ला तेव्हां नाना फडणिस व सखाराम बापू यांनीं हा शक कागदोपत्रीं बंद करण्याचा हुकूम काढला ” (भारत इ. सं. मं. अहवाल शके १८३५ पृ ८७.) केवढी हो ही नानाची राजनिष्ठा ?

ही इतिहासप्रसिद्ध कामगिरी बाळप्रभूनेच बळवली आहे. कायस्थ प्रभू आणि मराठे यांचा यानंतरचा परस्पर स्नेहसंबंध पाहिला तर असे दिसून येईल की, छत्रपतीवर किंवा मराठ्यांवर ज्या ज्या वेळां भिक्षुकाकडून वेदोक्ताचा हल्ला चढविण्यांत आला, त्या त्या वेळां कायस्थ प्रभूंनीच त्या हल्ल्यांना पुढे होऊन तोंड दिले आहे. ही गोष्ट आजदीनतागायतसुद्धा वडत असल्याचे दाखले पाह्यला पुण्यापासून फार दूर जायला नको. प्रतापसिंहाला वेदोक्ताच्या खटपटींत कायस्थांनीं गोविले कीं निमकहराम चित्पावन चळवळ्यांनीं मराठ्यांना वेदोक्ताच्या पेंचांत आणले, हे सांगायला राजवाडे नकोत. या बाबतींत इतिहास आरशासारखा स्वच्छ आहे. 'ग्रामण्यांचा साद्यंत इतिहास' आम्ही मंडळाला नजर केलाच आहे. छाती असेल तर त्यांनीं तो खोटा ठरवून द्यावा. छत्रपतीच्या वेदोक्ताकरितां, क्षत्रियत्वाच्या पुनरुज्जीवनाकरितां आणि तक्ताच्या चिरस्थाइत्वाकरितां चां. का. प्रभूंनीं केलेल्या स्वार्थत्यागा बदल आणि ऐतिहासीक कामगिरीबद्दल कृतघ्न असेलेला एकादा मराठा किंवा शिवाजीचा अस्सल वंशज सांपडणे आजलाहि बरेच मुष्किलीच आहे. म्हणें चांद्रसेनियांच्या खटपटीनें या झगड्यांत सातारचे मराठे अजाणपणें गोविले गेले ! सातारचे मराठे अजागळ आणि बेवकूब होते किंवा आहेत, अशी का राजवाड्यांची समजूत आहे ? असेल तर, मराठे मूर्ख नसून, स्वतः राजवाडे भूर्खाग्रणी म्हटले पाहिजेत. कै. शाहू छत्रपतींनीं ब्राह्मणांच्या निमकहरामीला व चित्पावनांच्या कारस्थानांना कंटाळून, अखिल ब्राह्मणेतरांकरितां व विशेषतः मराठ्यांकरितां धार्मिक स्वयंनिर्णयाची चळवळ सुरू केल्याला फार दिवस लोटले नाहीत. या चळवळीनें मराठ्यांत धार्मिक स्वातंत्र्याचा झालेला अफाट फैलाव आणि कायस्थ प्रभूंत अज्ञानहि भरपूर असलेली भिक्षुकांची पायचाटी गुलामगिरी पाहिली कीं मराठ्यांवर केलेला अजाणतेपणाचा आणि चांद्रसेनियांच्या ओझळीनें पाणी पिण्याचा राजवाड्यांचा आरोप मराठे क्षुल्लक कानझाडीवरच विसरतील असें आम्हाला वाटत

नाहीं. अडचणींचा फायदा घेऊन कायस्थ प्रभूंनी मराठ्यांवर किंवा कोणावर कुर-
वोडीचा कधींच प्रयोग केलेला नाही. प्रतापसिंहकालीन मराठ्यांवरील ग्रामण्यांत
काशी कर्नाटकांतल्या वेदोनारायणांना वादांत जिंकून मराठ्यांचें क्षत्रियत्व सिद्ध
करण्यांत विजय मिळविणारा शास्त्री आत्रा पारसनीस हा कायस्थ प्रभू होता.
परंतु एवढ्यामुळेच कायस्थ प्रभू मराठ्यांचे राजोपाद्धे बनले नाहींत किंवा
छत्रपतींचे मांडलिक जहागीरदार झाले नाहींत. चित्पावनांनी निष्काम कर्माचा
नुसता वाचाळपणाच करावा, कायस्थांचा सर्व इतिहास प्रत्यक्ष निष्काम
कर्मी आहे, एवढाच काय तो फरक !

भोसले छत्रपतींना वेदोक्ताचा पूर्ण अधिकार होता, परंतु चांद्रसेनीयांनी
स्वतः च्या स्वार्थासाठी त्यांचा गैरसमज केला; हें राजवाड्यांचें विधान गृहीत
भरलें तरी प्रत्यक्ष पुरावा कसा पडतो तो पहा. शाहूनंतर १७४९त रामराजा
गादीवर बसून लगेच तुरुंगांत पडला. छत्रपति कैदेत आणि पेशवे गणेश-
महालाच्या सदरेत ! विचाऱ्या छत्रपतीला कोरडी भाकर मिळण्याची मारा-
मार, त्याला इतर संस्कारांचा काय लाभ मिळाला असेल, तो राजवा
ड्यानींच सांगितलेला बरा ! पण शेवटीं देवानें रामराजाची कहाणी ऐकली
व सन १७७७ त त्याला अखेर मृत्यूसंस्काराचा लाभ झाला. रामराजा-
नंतर शहाजी गादीवर बसला. शहाजी क्षत्रिय. तेव्हां साहजीकच लग्नापूर्वी
त्याची वेदोक्त मुंज व्हावयास पाहिजे होती. त्या वेळीं नाना फडणिसाची
अमदानीं सुरू होती. त्यानें छत्रपतीच्या कैदखान्यावरील जेलर बाबूराव
कृष्ण यांस लिहिलेल्या पत्रांतः—

“...राजश्री स्वामी यांची मुंज वैशाख वद्य पंचमीस
आठ घटकाचे मुहूर्तावर समारंभेकरून जाहली....

...पुराणोक्त विधीनें मुंज्य जाहली येणेकरून बाई-
साहेब आदीकरोन सर्वास संतोष वाटला.....

श्रीमंत महाराजाची मुंज्य वद्य पंचमीस पुराणोक्त

विधी करून बाईसाहेबास संतोष वाटून जाहाली,
ही तुम्ही फारच गोष्ट उत्तम केली. ”

हा मजकूर आहे. त्याचप्रमाणे ‘ इतिहास आणि ऐतिहासिक ’ मासिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या ‘ पेशवाईची अखेर ’ पृ. १४४ वर प्रतापसिंह छत्रपतीविषयीं “ सातारेयाचे राजे यांस राज्याभिषेक करावयाच्या पूर्वी मुज करून मग राज्याभिषेक व्हावा अशी शिवाजी महाराजांची पासून चाल होती ती श्रीमंतानीं या वेळेस मना करून मुंज्य केल्याशिवाय राज्याभिषेक केला. ” असा उल्लेख आहे. शहाजीच्या ‘ पुराणोक्त ’ मुंजींत कोणकोण खटपट्ये कायस्थ होते ? आणि शहाजीची व प्रतापसिंहाची धर्मसंस्काराच्या बाबतींत श्रीमंतांनी व नानानीं जी वरची वडदास्त ठेवली, ती राजवाड्यांच्या कोटीक्रमाचें कितीसे समर्थन करते, तें वाचकांनींच अजमाऊन पहावें म्हणजे झालें. खरी स्थिति अशी आहे कीं राजवाड्यांचा कटाक्ष कसेंहि करून कायस्थ प्रभूंविषयीं मराठ्यांचीं मनें कलुषित करून विथरविण्याचा असल्यामुळें, नाटकी वकीलाप्रमाणें शक्य ती ओढाताण करून खऱ्याला खोटें ठरविण्याचा उपद्रव्याप करणें त्यांना प्राप्तच आहे. त्यांचा रोंख चां. का. प्रभूंच्या वेदोक्तावर आहे; मराठ्यांच्या नाही. ज्यावेळीं मराठ्यांच्या वेदोक्तावर राजवाड्यांचा परशुरामी डोळा फिरेल, तेव्हां हींच वाक्ये नुसत्या शब्दांच्या अदलाबदलीनें मराठ्यांच्या तोंडावा फेंकण्यास ते थोडेच कचरणार आहेत ! ‘ हिस्टोरिकस् ’ नामक एक लेखक म्हणतो, “ The Vedokta therefore is a garb under which the pseudo-Brahmins of African origin have been trying to give undeserved importance to their own tribe by the ladder of exclusiveness. ” (Bomay Gazette, Supplement 9-11-06). सन १९०६ च्या आक्टोबरच्या विविधज्ञानविस्तार मासिकानेंहि या बाबतींत एक अत्यंत

स्पष्टोक्तीचा विस्तृत लेख लिहून चित्पावनांच्या ब्राह्मणपणाचा आणि वेदोक्ती-
कारस्थानाचा बोजवारा चव्हाट्यावर आणलेला आहेच.

राजवाड्यांच्या विधानांचा थोडक्यांत समारोप करावयाचा म्हणजे आज-
पर्यंत वेदोक्त प्रकरणे वाढवून स्वराज्य आणि स्वधर्म यांचे तळपट उडविले
ते फक्त चां. का. प्रभूंनी आणि चित्पावन म्हणजे तेथून येथून सारे गरीब
गाईचे अवतार ! मराठ्यांच्या वेदोक्त प्रकरणाचा किंवा चां. का. प्रभूंवरील
ग्रामण्यांचा इतिहास आजलाहि समग्र उपलब्ध आहे; इतकेच नव्हे तर
छापूनहि प्रसिद्ध झालेला आहे. ' परभू जातीनिर्णय ' नामक महावेदाचे
व्यास निळकंठशास्त्री थत्ते, चित्पावन आयागो बाळाजीपंत नातू आणि राज-
वाड्यांचे अत्यंत आवडते ' शतकृत्य करणारे अग्रेसर नरपुंगव ' चिंतामण-
राव आपा पटवर्धन यांनी प्रतापसिंह छत्रपतीच्या कारकीर्दीत राजकारण,
वेदोक्तप्रकरण आणि कायस्थप्रभू-ग्रामण्य यांची खिचडी बनविण्याकरिता जीं
जीं अनन्वित कारस्थाने केलीं, त्यांचा इतिहास जर पाहिला, तर चां. का.,
प्रभूंवर वरील तीन आरोप राजवाड्यांनीं करणे म्हणजे चोरांनीं उलट्या
बोंबा मारणे होय. राजवाड्यांने धारिष्ट काय विचारावे ? चां. कायस्थ
प्रभू ही एक संशयित उत्पत्तीची रंडगोळक चंडगोळकासारखी
पोटजात आहे, ती विश्वासवातकी व स्वराज्यद्रोही आहे, असले
भयंकर आरोप करण्यांतहि जे राजवाडे कचरेले नाहीत, त्यांनीं वेदोक्ताचा
आणि ग्रामण्याचा इतिहास उलटा वांचून त्यांतून चमत्कृतीजनक विपर्यासी
विधाने काढल्यास आश्चर्य मानण्याचे काय कारण ? क्रांतिकारक चळवळींच्या
आद्यजनकत्वाचा मान पुण्यपत्तनस्थ चित्पावनांवर लादण्याचा उपक्रम
केल्याबद्दल रॉलट कमिटीवर आग पाखडणारे विद्वान्, आपल्याचपैकीं कित्येक
राजवाडे इतिहाससंशोधनाच्या नांवाखालीं इतर जातींवर बेधडक कसकसले
भयंकर आरोप निराधार लादण्याचा नीच उपध्याप करीत असतात, याचा
नीट विचार करतील, तर कायस्थ प्रभूंनीं वेदोक्ताच्या चळवळी करून स्वरा-

ज्याचा खून केला, कां चित्पावनांनीं आपल्या स्वतःच्या शातचित्ते नसतें महत्त्व वाढविण्याकरितां त्यांच्याविरुद्ध आणि छत्रपतीच्या तत्काविरुद्ध जीं अनेक कारस्थानें लढविलीं त्यांना त्यांनीं आत्मसंरक्षणार्थ तोंड दल याचा अधिक खुलासा करण्याचे आमचे श्रम खात्रीनें वांचतील. रौलट कमिटीच्या आरोपांना ' एकतर्फी पुरावा ' आहे या सबबीवर त्यांचा निषेध करण्याची चळवळ करणारे स्वतःला ' चळवळीये, खटपट्टीये, ' या सदरांत घालुं देऊं इच्छीत नाहीत. राजवाड्यांचा सारा पुरावा तर त्यांच्या दिव्य ' समजुती 'चा. त्यांना अमूक असे ' वाटले ' कीं मग त्यांना इतर पुरावे लक्षांत घेण्याची जरूरीच भासत नाही. चांद्रसेनीयांवर जेव्हां चित्पावनांनीं सत्तेच्या जोरावर वेदोक्ताचा हल्ला चढविला तेव्हां याचा प्रतिकार करणें त्यांना केव्हांहि प्राप्तच होतें. अर्थात् प्राप्त कर्तव्य करणें म्हणजे नसत्या चळवळी उत्पन्न करणें ही व्याख्या चांद्रसेनीयांना लागू करायला चित्पावन-संशोधकांना आणि त्यांच्या जातभाईंना सध्यां तरी तोंड नाही. रौलट कमिटीच्या रिपोर्टाचा धिःकार करतांना जीं चित्पावन तोंडें पुरावा दाखवा, पुरावा दाखवा ' म्हणून मोठा हलकल्लोळ करीत, त्यां-पैकीं निदान तरी डझन अर्धा डझन तोंडें आपल्या कान डोळ्यांसह मंडळाच्या कंपूंत आहेत. चां. का. प्रभूवर विश्वासवातकीपणाचा आणि स्वराज्य नाशाचा आरोप करतांच राजवाड्यांचा हात पकडून सदहू आरोपाचा पुरावा त्या तोंडांनीं ठिकच्याठिकाणीं विचारायला नको होता काय ? परंतु तें कसे होणार ? चाललें आहे; ठीक आहे; लेख रेकॉर्ड तर होऊं द्या; पुढे पुढे ! यापलीकडे त्या विद्वानांची मति जाते कशाला !

राजवाड्यांच्या वरील उद्गारांत समाधान मानण्यासारखें--मानलें तर-- एक विधान आहे. सातारचे मराठे व इतर मराठे हे ' क्षत्रिय असल्यामुळे वेदोक्त संस्काराधिकार त्यांना पूर्ण होता ' हें राजवाडे निदान येथे तरी कबूल करतात. परंतु ही त्यांची कबुली म्हणजे केवळ हातचलाखी आहे.

जे राजवाडे आणि त्यांचे पुण्यपत्तनस्थ कित्येक चित्पावन बंधु अगदी या घटकेपर्यंत कोल्हापूरच्या महाराजांची आणि त्यांच्या जातभाईची “ येदोक्त येदोक्त ” म्हणून थट्टा करीत आहेत, त्यांना कोणी सत्यप्रतिपादनाचें वाटे-करी बनवील, तर तें मात्र साफ चुकीचे होईल. त्यांनी चां. का. प्रभु-समाजाची बदनामी करण्याचा जो विडा उचलला आहे, त्या बदनामीला यथास्थित रंग यावा म्हणूनच हें विधान या संशोधकाच्या कलमांतून बाहेर पडलें आहे, हें चाणाक्ष वाचकांना सांगणें नकोच. नाहीतर अज्ञानहि छत्रपतिवंशज मराठे, त्यांच्या राजधानीतील जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य आणि चां. कां. प्रभू यांबद्दल पुण्याच्या चित्पावनांचा द्वेष किती जळजळीत आहे, हें कोणाला नव्याने सांगायला पाहिजे असें नाही. आज कायस्थ प्रभूंची बदनामी करा-यला मराठ्यांच्या वेदोक्तसंस्काराची कबुली द्यायची आणि उद्यां कोल्हापूरच्या महाराजांची किंवा सरास मराठ्यांची बदनामी करायची वेळ आली कीं, कायस्थांच्या वेदोक्तसंस्काराचा पुरावा पुढें आणायचा, असली नाना फट-णीसी करण्यांत राजवाडे काय किंवा त्यांचे जातभाई काय चांगले प्र-पावलेले आहेत. राजवाड्यांचा आणखी पुरवणीचा शेरा पहा:—

“ खुद्द छत्रपतींना या झगड्यांत गोविण्यांत चांद्रसेनियांचा असा मतलब होता कीं, मोठ्याच्या झगड्यांत आपल्या स्वऱ्या किंवा स्वोठ्या अधिकारांचें संरक्षण, गाड्याबरोबर नळ्याच्या न्यायानें, सहजासहजीं व्हावें. हा झगडा इतका विकोपास गेला कीं वाईच्या ब्राह्मणांनीं प्रतापसिंहाच्या पदच्युती-करितां अलुष्टानें आरंभिलीं. सातारच्या राज्यांत तट माजले; आणि या तटांच्या चुरशींत प्रतापसिंह राज्यभ्रष्ट झाला. ”

राजवाड्यांनीं डोकें खाजवून जी इतकी मल्लीनाथी केली त्याचा सारांश त्यांनीं इतकाच काढला आहे कीं—गाड्याबरोबर नळ्याला यात्रा या न्यायानें चां. का. प्रभूंनीं आपल्या स्वऱ्या किंवा स्वोठ्या वेदोक्ताधिकाराच्या प्राप्त्यर्थ छत्रपतींना ग्रामण्याच्या भानगडींत

ओढून, सरतेशेवटीं प्रतापसिंहाचा गळा कापला. म्हणजे राजवाडे अप्रत्यक्षपणे असे ध्वनित कारितात कीं मराठी राज्य चां. कायस्थ प्रभूंनीं बुडविलें.

प्रतापसिंहाची राज्यभ्रष्टता का. प्रभूंच्या ग्रामण्यानें ओढवली का वाईच्या ब्राह्मणांच्या (?) अनुष्ठानाला संकरज *परशुराम फळला म्हणून झाली, हें फक्त राजवाड्यांनाच माहिती. परंतु शके १७६१ श्रावण वद्य १३ गुरुवार (सन १८३९) सकाळीं ६ वाजतां ओव्हान्सनें प्रतापसिंह छत्रपतीस कैद करून नेल्या दिवसापासून तो शके १७६९ आश्विन शुद्ध ५ (सन १८४७इ०) या दिवशीं काशीस त्यांचा काळ होईपर्यंत, चित्पावन नोकरशाहीचे शतसांवत्सरिक श्राद्ध घालणाऱ्या आणि मराठी स्वराज्याच्या अंताबद्दल नक्राश्रु गाळणाऱ्या कोणकोणत्या चित्पावनांचे स्वराज्यवादी वाडवडील छत्रपति प्रतापसिंहाच्या सुटकेसाठीं आणि फितुरीच्या आरोपाचें निरसन करण्यासाठीं इंग्रजाशीं अखेरपर्यंत झगडले, त्यांच्या नांवनिशींची यादी पुढें येत आहे काय ? मराठी भाज्य जानवीं गंध पिंडासाठीं झगडून कायस्थांनीं बुडविलें, का चित्पावन नोकरशाहीनें स्वार्थ साधण्याचा अहंकारांत बुडविलें, हें सिद्ध करायला अहीमहीच्या रक्तबिंदूप्रमाणें कोट्यवधी राजवाडे जरी निर्माण झाले, तरी चित्पावनांच्या निमकहरामपणाशिवाय त्यांच्या हाताला इतर दुसरा आणखी पुरावा लागणें शक्यच नाहीं.

प्रतापसिंहाची धार्मिक स्वयंनिर्णयाची चळवळ, त्यामुळे ब्राह्मणवर्गांत भडकलेला ' येदुक्ता ' चा असंतोष, चिंतामणराव सांगलीकरानें ब्राह्मणेतारांना ' शूद्राधम ' ठाविण्यासाठीं केलेल्या दस्तऐवजी उचापति, बाळाजीपंत नातूनें राजकीय बाजूनें महाराजांवर आणलेल्या खोट्या फितुरांच्या वोरपडी, प्रतापसिंहाची उचलबांगडी, काशीची कैद, तेथें मृत्यु, स्वराज्याच्या

*चित्पावनांचा कुळदेव जो परशुराम तो राजवाड्यांच्या मताप्रमाणें संकरज ठरतो. कारण त्याचा बाप जमदग्नी हा ब्राह्मण होता आणि आई रेणुका ही क्षत्रीय होती.

पुनरुज्जीवनासाठी महाराजांच्या वतीने रंगो बापूजीने १४ वर्षे विलायतेस
धातलेला धुमाकुळ वगैरे इतिहास फारच मोठा आहे. त्याच्या तपशीलाची
रूपरेखा आम्ही स्वतंत्र * प्रसिद्ध केल्याचे सर्वांना माहीतच आहे. पूर्ण
तपशीलाचा ग्रंथ

शंभर वर्षांपूर्वीचे महाराष्ट्र अथवा

हिंदवी स्वराज्याचा खून

हा ग्रंथ X लवकरच प्रसिद्ध करूं. निर्विकार चित्ताने या प्रकरणाबद्दल उप-
लब्ध इतिहास पाहिला तर असे आढळून येईल की मराठी राज्याचा काय
किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि राज्याचा काय ज्या वेळी न्हास होतो त्यावेळी
त्याचीं कारणे हीं तात्कालिक नसतात. त्या कारणांचे बीज पूर्वीच पेरले
गेलेले असून, त्यांचीं पाळेमुळे एकदां चांगलीं खालवर जाऊन रुत
म्हणजे मग तीं कालवशात् त्या राज्याचा पाया उलथून टाकण्यास समर्थ
होतात. याच न्यायाने प्रतापसिंहाच्या सिंहासनाचा पाया आधीच अनेक
द्वैतांच्या धुंगुरट्यांनीं पोखरून पोखरून अगदीं पोकळ करून ठेविला होता.
अर्थात् ईस्ट इंडिया कंपनीच्या महत्वाकांक्षी मुत्सद्यांना ' तूं नाहीं तर तुझा
बाप ' अशा प्रकारच्या फोलकट सबबीवर छत्रपतीच्या सिंहासनाच्या
चारहि तंगड्या उपटून फेकून देणे फारसे कठीण गेले नाही. त्यावेळची
प्रतापसिंहाच्या विरुद्ध सुप्रसिद्ध चित्पावन आयागो बाळाजीपंत नातूच्या

* ' स्वाध्याय—संदेश ' किं. एक रुपा; हा ग्रंथ पहावा.

X हा ग्रंथ आमच्या हातून लिहिलाच जाऊं नये, लिहून झाला तरी निदान
प्रसिद्ध होऊं नये, म्हणून आमच्यावर नानाविध संकटांची मृगूचक्रे फेकण्यांत येत
आहेत. बिनसहीची खुनाच्या धमक्यांचीं पत्रे मधून मधून येतच असतात.

सल्लुयानें चालणारी शहाजी उर्फ आप्पासाहेब महाराजांचीं कारस्थानें आणि पेशव्यांच्या छत्राखालीं चित्पावन समाजानें सातारकर छत्रपतीचा उघड उघड चालविलेला द्रोह व छळ इ० अनेक आत्मघातकी गोष्टी जर नीट लक्षांत घेतल्या तर ' मराठी राज्याच्या न्हासास प्रभूंचीं ग्रामण्ये कारणीभूत झाली ' हा राजवाड्यांचा सिद्धांत किती धाडसी आणि मत्सरी ठरतो, हें सांगणें नकोच.

छत्रपतीच्या तत्काला आंतून पोंखणारी चित्पावन नोकरशाहीची वाळवी आपल्या घरांत येऊं देण्यांत श्रीशाहूछत्रपतींनीं व चिटणीसानीं जी घोडचूक केली, तिचेंच पर्यवसान मराठी स्वराज्याच्या न्हासास कारणीभूत कसे झाले, याबद्दल ग्रॅट डफ्ची कबुली पहा:—

“The chain by which the crafty Brabmins thereafter contracted the powers of Shahu Maharaja and made the successive Satarkars merely the nominal powerless kings, had its first link thus coined and made strong by Shahu himself.”

न्या. रानडे हेंच सांगतात:—

“पुढें सर्व कारभार सातान्याहून पुणें मुक्कामी नेल्यावर वरील सर्व अधिकार पिढीजाद झाले; पण ते अधिकार बाळगणाऱ्या लोकांचें राज्यकारस्थानमंडळींत वजन पडेनासें झालें. शाहूराजानंतर जे दोन राजे झाले त्यांच्या अंगीं या राजांच्या नांवावर पेशवे जो अधिकार गाजवीत, तो धारण करण्याची योग्यता नव्हती. नांवानें राजे मात्र, पण त्यांच्या वागणुकीवर अगदीं सक्त देखरेख असे. पेशव्यांचे हातांतील बाहुली म्हटलें तरी चालेल. पेशव्यांला अधिकाराच्या दिलेला सनदा रद्द व्हाव्या म्हणून दमाजीनें पुष्कळ खटपट केली, पण ती व्यर्थ गेली. नंतर सातारच्या राजास नेथील किल्ल्यांत अदकेंत ठेविलें व नोकरचाकर, गाडीघोडे वगैरेंच्या खर्चा-

कारंतीं तीस हजार रुपयांची त्यांचेकडे नेमणूक झाली. याप्रमाणे सातारचे शजे बंदिवासाचे महदुःख भोगीत राहिले. ” म. स. उ. पृ० १८३.

याच मुद्यावर श्रियुत माधवराव लेले म्हणतातः—

“ सातारकर छत्रपति प्रतापसिंह यांच्या पदभ्रष्टतेला मूळ कारण कायस्थ प्रभू हेही विधान वरील तिन्ही विधानांप्रमाणेच आभासात्मक दिसते. या प्रकरणासंबंधाचे तत्कालीन कागदपत्र पाहातां असें दिसून येते कीं, यज्ञ कामांत प्रतापसिंह महाराजांवर गैर समजुतीनें, व लबाड लफंगें लोकांच्या स्वार्थसाधू सांगण्यावर व त्यांनीं खरा म्हणून पुढें आणलेल्या लेखी पुराव्यावर भरंवसा ठेवून, त्यांना पदच्युत करण्यामध्ये, त्यांच्यावर भारी जुलूम झाला. असे प्रकार तेव्हांप्रमाणेच अलीकडेही झालेले नाहींत असें नाहीं. याचा दोष त्यावेळचे दिवाणजी बाळार्जपंत नातू, प्रतापसिंह महाराजांचे बंधु—त्यांच्या पदच्युतीनें स्वार्थ साधून गादी मिळालेले—आप्पासाहेब महाराज व इतर तत्पक्षीय मंडळी यांच्याकडेच विशेष येतो. त्यावेळीं कायस्थांवर ग्रामण्य उपस्थित झालेले होते, व त्यांच्यांत प्रतापसिंह महाराजांनीं व त्यांच्या पक्ष घेतलेलाही असेल; पण प्रतापसिंह महाराजांवरील दोषारोपासंबंधानें कायस्थ मंडळीला दोष लावण्याला पुरेसा पुरावा किंवा ऐतिहासिक साधन उपलब्ध नाहीं. सातारच्या गादीवरून प्रतापसिंह महाराज पदच्युत करण्यांत आले, त्याचप्रमाणे सिंध प्रांतांत थोड्या वर्षांनंतर—कांहींसा त्याच मासल्याचा प्रकार वडून आला. सिंधप्रांत इंग्रजांनीं काबूलच्या पहिल्या मोहिमेनंतर खालसा केला. त्यावेळीं खैरपूरचे मीरअली मुरादखान यांना त्यांनीं हातीं धरले होते. या वेळीं त्यांनीं इंग्रजांशीं चांगला सलोखा केला होता, व त्यांचें असें ठरलें होतें की, लढाईच्या पूर्वीं अलीमुरादखान यांच्याकडे जो प्रांतभाग होता तो त्यांच्याकडे कायम राहावा, व त्यांना त्या सिंध प्रांतांत अग्रेसर मीर समजले जावें. सिंधप्रांत खालसा होऊन सर्वत्र स्थिरस्थावर झालें. काबुलची फौज परत आली. इंग्रजांचा चांगलो

चम बसला. नंतरं जिंकून घेतलेल्या एका मीराच्या सांगण्यावरून, मीर अली मुराद यांनी आपल्या वास्तविक हक्कापेक्षा जास्त प्रांत दाबला आहे अशाबद्दल काम चालले. अखेर त्यांनी पाहिल्या मीराशी वाटणीचा तह झालेला होता त्यांत लिहिलेल्या गांवाच्या ऐवजी मीर अली मुराद यांनी ते ते तालुके दाबले आहेत, व ते आपले आहेत असे सिद्ध करण्यासाठी तहाच्या कलमांत फेरफार केला आहे, असे ठरवून तेवढा भाग त्यांच्याकडून परत काढून घेतला गेला. व त्यांचा बराचसा अपमानही करण्यांत आला. तात्पर्य, अशा गोष्टी सुव्यवस्थित व दिवसेंदिवस बळावत व वाढत जाणाऱ्या राज्यांतही घडून येतात. पण त्यांच्यासाठी एखाद्या विवक्षित वर्गाला किंवा जातीला दोषी धरणे योग्य नाही.”

वि. ज्ञा. वि. एप्रिल १९१९.

कलम १८ पृ० ४१ येथे राजवाडे ठणकावून देतात की “ याज्ञवल्क्य स्मृतिं ‘ कायस्थं न हि विश्वसेत ’ असे वाक्य आहे. ” याज्ञवल्क्याच्या प्रचलित निरानिराळ्या प्रति आम्ही तपासून पाहिल्या, पण त्यांत शिल ‘ विधिवाक्य ’ आम्हांला कोठेही सांपडले नाही. कदाचित् आमची नजरचकहि असेल. राजवाड्यांनी तसदी घेऊन अध्याय व श्लोक दिला असता तर बरे होतें. पण त्यावरून एक तरी समाधान आहे की, ज्याअर्थी “ याज्ञवल्क्यस्मृती व तीवरील विज्ञानेश्वराची टीका महाराष्ट्रांत पुरातन कालापासून प्रमाण धरतात ” असे राजवाडे म्हणतात, त्याअर्थी निमक-हराम कायस्थांचा इतिहास याज्ञवल्क्याच्या पूर्वी बराच प्रसिद्ध असला पाहिजे; त्याशिवाय पुरातन कालापासून प्रमाण असलेल्या या ग्रंथांत हें विधिवाक्य आलेच नसतें. शिवाय सन १६२८ च्या पलीकडे राजवाड्यांना जो अंधार दिसत होता, त्या अंधारांतसुद्धा कायस्थांच्या इतिहासाबद्दल हें विधिवाक्य कुलाब्याच्या दांडीप्रमाणे त्यांना आढळले म्हणावयाचें ! कायस्थांना विश्वासघातकी ठरविणारा हा राजवाड्यांचा याज्ञवल्क्य कोण असेल तो असो. पण याज्ञवल्क्य-स्मृती अध्याय १ श्लोक ३३३ मात्र असे स्पष्ट सांगत आहे की “ चोर,

दुष्ट आणि घातकी लोकांपासून त्रस्त झालेल्या प्रजेचें संरक्षण काय-
स्थांनींच केले.” कायस्थ विश्वसाहं आहेत कीं विश्वासघातकी आहेत, याची
साक्ष द्यायला राजवाडे उगाच इतक्या पुरातन काळच्या अंधाऱ्या युगांत
धांवत गेले ! आजची ब्रिटिश राजवळ्यस्मृती पाहिली तर ‘ कायस्थं न हि
विश्वसेत् ’ च्या ऐवजीं

चित्पावनं न हि विश्वसेत्

असें विधिवाक्य मात्र हजारों दस्तारांतून आढळेल. प्राचीन इतिहासांतील
गोष्टी काढून उगाच कोळसा कशाला उमळावा ? प्रचलित परिस्थित्यनुरूप
सध्यांचा इतिहास काय आहे आणि निरनिराळ्या जातींची वृत्ति कशी
पालटली आहे, याकडेच सर्वांनीं लक्ष द्यावे; असें आमचे कित्येक चित्पावन
मित्र आम्हांला नेहमीं उपदेश करीत असतात. म्हणूनच त्या उपदेशाला मान देऊन
आम्ही म्हणतो कीं प्राचीन याज्ञवल्क्यांच्या किंवा पराशरांच्या स्मृति पाहण्यापेक्षां
अर्वाचीन चालू याज्ञवल्क्यांच्या आणि पराशरांच्या स्मृति पाहिलेल्या बऱ्या
याज्ञवल्क्यांच्या स्मृत्याधारे राजवाड्यांनीं पुढें असा मथितार्थ काढला तर
कीं, “ महाडापासून जंजिऱ्यापर्यंतच्या टापूंत चांद्रसेनीय कायस्थ व मुंबई-
पासून दमणपर्यंतच्या टापूंत चांद्रसेनीय पाताणे * प्रभु एवढीं दोन कुळे
तेवढीं शिलाहारांच्या अमदानींत कोंकणांत आलेलीं आढळतात. बाकी
महाराष्ट्राच्या इतर सर्व प्रांतांत कायस्थांना पक्का काट मिळालेला
दिसतो.” पेशवाईतल्या छळांना कंटाळून पुण्यांतील कायस्थ प्रभुमंडळ
सातारा, नागपूर, बडोदे, ग्वालोर, धार, देवास, इंदूर, मुरूडजंजिरा वगैरे

*हे चांद्रसेनीय पाताणे प्रभू कोण ? आमच्या तर पहाण्यांत ही जात
नवीनच आली. मुंबईकर पाताणे प्रभु आपणास “ चांद्रसेनीय पाताणे प्रभू ”
कधींच म्हणवीत नाहीत आणि त्यांच्या इतिहासांतहि हें नामाभिधान त्यांना
आवलेलें दिसत नाही. तेव्हां राजवाड्यांच्या विश्वामित्री सृष्टीतील हा एक नवीन
जात्युत्पत्तीचा भाग दिसतो.

ठिकाणीं निघून गेल्याचें इतिहासज्ञांस माहीत आहेंच. या संस्थानांत कायस्थांची काय भरभराट झाली, त्यांचा किती भाग्यांदय झाला आणि यांपैकीं कित्येक संस्थानांची फासावर लटकलेली मान केवळ कायस्थ दिवाणांच्याच अक्लहुषारीनें वेळोवेळीं कशी सफाईत सोडविली गेली, यांचा इतिहास शोधायला फार दूर जावयाला नको. आजहि या संस्थानांतून कायस्थ प्रभूंचा जितका भरण आहे, तितका राजवाड्यांनीं आंखून ठेवलेल्या क्षेत्रांतहि नाहीं, हें आंधळ्यालासुद्धां दिसणारें आहे. या क्षेत्राव्यतिरिक्त महाराष्ट्राच्या इतर भागांत कायस्थांना पक्का काट मिळाला असेल तर तो मग कोठें ? आजहि महाराष्ट्रांतल्या आणि महाराष्ट्राच्या बाहेरील सर्व स्वदेशी संस्थानांतून चां. का. प्रभूच दिवाणादि महत्वाच्या जाग्यावर अझून झळकत आहेत आणि इतर जातींतील अधिकाऱ्यांपेक्षा प्रत्येक दर्जाच्या खात्यांतून कायस्थ प्रभु कामगारांचीच संख्या अधिक आढळते. फार काय पण ब्रिटिश रियासतींत मुन्सफी मामलेदारीच्या जागांवर कायस्थ प्रभूंच्या नेमणुका अलीकडे (?) फार झाल्या आहेत म्हणून रा. रा. नरासिंह चिंतामण केळकर यांनीं आपल्या ‘ मराठे आणि इंग्रज ’ पुस्तकांत अप्रत्यक्ष खेदयुक्त उद्गाराहि काढले आहेत. कायस्थ प्रभूंची जात जर याज्ञवल्क्याच्या पूर्वीपासून ‘ नहि विश्वसेत् ’ इतकी निमक-हरामी होती, तर अझूनपर्यंत स्वदेशी संस्थानांतून आणि ब्रिटिश रियासतींत कायस्थांना अधिकाराच्या जागा देण्यांत संस्थानिकांचा आणि ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा जो विशेष ओढा आहे, तो काय त्या त्या संस्थानिकांचा मूर्खपणा म्हणून कीं काय ? आजपर्यंत स्वदेशी संस्थानिकांशीं द्रोह करणारे किंवा कुटिल नीतीनें त्यांच्या अधिकाराचा स्वापहार करणारे कितीकसे कायस्थ राजवाड्यांच्या डायरींत नमूद आहेत ? मल्हारराव गायकवाडाच्या बंडाच्या वेळीं रामराव आपाजी फणशांनींच गायकवाडी वांचविली. काठेवाड दिवाणजीचा इतिहासहि तितकाच उज्वल आहे. इंदूर, धार, देवास,

ग्वालेर इ. संस्थानांबद्दलहि कायस्थ प्रभू अधिकाऱ्यांची स्वामिनिष्ठेची काम-
गिरी ठळक ठशांत प्रसिद्ध झालेलीच आहे. मल्हारराव गायकवाडांचे
साथीदार म्हणून ज्या ३२ दुष्ट आणि कारस्थानी लोकांची यादी रा. .
लोकहितवादींनीं (भाग १ पृ० १२५ वर) दिली आहे, त्यांत एका
तरी कायस्थाचें नांव राजवाडे दाखवून देतील काय ? (भाग १ पृ०
१५१-५२ वर वर) लो. हि. नीं पेशवाईच्या काळांतील सुप्रसिद्ध
' दुष्ट लोकां ' ची माहिती दिली आहे, त्यांत (१) गुलाम कादर (२)
सर्जेराव सखाराम घाटगे (३) सिंदोजीराव आप्पा देसाई निपाणकर (४)
हरिपंत भावे आणि (५) परशुरामपंत प्रतिनिधी, हीं नांवें दिलेलीं
आहेत ! यांत कोण कायस्थ आहे तो राजवाड्यानींच दाखवावा. एकूण
आपल्या मत्सरी कल्पनेला भाडोत्री याज्ञवल्क्याचा पेहराव घालून राजवा-
ड्यानी कायस्थ प्रभू समाजावर जो विश्वासवातकीपणाचा आरोप आणलेला
आहे, त्याला ऐतिहासिक पुरावा मुळींच नाही. अर्थात् हा आरोप म्हणजे
चां. का. प्रभू जातीची

शुद्ध बदनामी होय,

असें म्हणायला कांहीं हरकत नाही. चां. का. प्रभू जातींतील एकहि
इसम आज मितीला आंदमान बेटांत काळ्या पाण्याची शिक्षा भोगण्यास
गेलेला नाही. एखाद्यावर राजकीय खुनाचा आरोप आल्याचें कोणाच्या
ऐकियांत नाही. अलीकडे राजकीय स्वरूपाच्या कितीतरी मोठमोठ्या चळ-
वळी झाल्या; परंतु एकहि कायस्थ प्रभू राजद्रोहाच्या आरोपांत सांपडलेला
नाहीं. कितीएकांच्या प्राचीन इनाम जमिनी किंवा इतर हक्क सध्यां नाहीसे
झाले आहेत. राजकीय क्षेत्रांतील त्यांचे असावे तितके महत्त्व-
इतर सर्व जातींप्रमाणेच-सध्यां राहिले नाही. तरीसुद्धां ब्रिटीश सत्ता-
धारी लोक, आणि त्यांचीं सरकारी दप्ते हीं कायस्थ प्रभूंना
“ conspicuously loyal ” असाच शिरा देत आहेत. सुप्रसिद्ध

आंग्ल इतिहासकार किंकेड साहेब तर त्यांना “ The most attractive and lovable community ” असाच शेर देतात. कायस्थ प्रभू मुसलमानांशीहि निष्ठेने वागले. याबद्दल खुद्द शिवाजीचेच उद्गार आहेत. मराठे छत्रपतीविषयींची त्यांची अनन्य भाक्ति आणि स्वराज्यानिष्ठा इतिहास-प्रसिद्धच आहे. याबद्दल सर जेम्स कॅवेल, सर हर्बर्ट रिस्ले आणि ऑन. एमि. एन्थोवेन यांनीहि प्रशंसापर उद्गार काढलेले आहेत. स्वदेशी संस्थानांत जर एकाद्या कायस्थ प्रभूने नोकरी पत्करली, तर त्या संस्थानिकाच्या हासाबरोबर तो स्वतःहि खाली पडतो; आणि त्याच्या भरभराटीतच स्वतःचा उत्कर्ष करून घेतो. परंतु राजाचा सत्यानाश झाल्यावर त्याच्या दुर्दैवाचा फायदा घेऊन स्वतःची तुंबडी भरणारा कायस्थ प्रभू मिळणेच शक्य नाही. काठेवाड काबीज करून सान्या गायकवाडीला बगलेंत मारणारे आणि ‘ ज्या दगडाला शेंदुर फांशीन त्याला गायकवाड करीन ’ अशी कर्तुमकतुर्मन्यथा कर्तुम् सामर्थ्य एक वेळ ज्या काठेवाड दिवाणजीच्या हातांत होतें, त्याला गायकवाडी आपल्या घशांत उतरायला कांहीं अडचण नव्हती. पण नाही. असला परस्वापहार करणें

कायस्थ प्रभूंचें ब्रीद नव्हे !

थन्याची मान कापून स्वतःचा तळीराम गार करण्याची जी चिळस आणणारी काहीं ठळक उदाहरणे मिरपूरखास, कोल्हापूर, लाहोर, पुणे, बडोदे, सातारा वगैरे ठिकाणीं घडून आलीं, ती बहुतेक ब्राह्मणांच्या हातूनच घडलेली आहेत, हें इतिहासज्ञांस सांगणें नकोच. कायस्थ प्रभू मुसलमानांच्या विरुद्ध लढले, मराठ्यांच्याहि विरुद्ध लढले, फार काय छत्रपतींच्या वतीने इंग्रजांच्याहि विरुद्ध त्यांनीं लढण्यास मार्गे पुढे पाहिले नाही. हें सारें कां ? तर एका स्वामीनिष्ठेकरितां. हा स्वामीनिष्ठेचा एकच गुण त्यांच्या नैसर्गिक भक्ताची साक्ष देण्यास पुरेसा आहे. म्हणूनच स्वदेशी संस्थानांतून काय अगर

ब्रिटिश रियासतींत काय, कायस्थ प्रभू अधिकारी असला म्हणजे तेथील कारभाराबद्दल राजाला मुळींच फिकीर वाटत नाही.

प्रस्तुत पुस्तकांत आम्ही राजवाड्यांच्या लेखांतील ठळक ठळक आरोपांचाच विशेषतः विचार केला आहे. त्यांच्या लेखाचें स्वरूप आणि हेतूच इतका बेजबाबदार आहे कीं, ज्यांत कायस्थ प्रभूंची बदनामी नाही, अशी एक ओळहि सांपडणार नाही, असे सामान्य विधान केल्यास अतिशयोक्ति होईलसें वाटत नाही. कायस्थ प्रभूवरील स्वराज्यद्रोहाच्या भयंकर आरोपाचा विचार करण्यापूर्वी राजवाड्यांच्या कांहीं त्रोटक आक्षेपांचा येथे विचार करणें बरे.

नऊ कलमी कतव्याचें काय झालें ?

सन १९०७-०८ सालच्या स्वदेशी चळवळींत श्री. नरसोपंत केळकर, संपादक केसरी, हे खटला होऊन ठाण्याच्या जेलमध्ये असतांना, त्यांच्याकडून सरकारने एक कांहीं अटींचें माफीपत्र लिहून घेऊन त्यांची सुटका केल्याचें पुष्कळांना स्मरत असेल. अशाच प्रकारचा एक नऊ कलमी भिः अटींचा कतबा उत्सवमूर्ती नारायणराव पेशव्याने कायस्थ प्रभूच्या प्रतिनिधकिडून मोरोबादादाच्या* वाड्यांत बळजबरीनें सह्या करून घेतला होता. याची विस्तृत तपशीलवार हकीकत आमच्या 'ग्रामण्य' ग्रंथांत पृ. ३८ ३९ वर दिलेली अवश्य पहावी.

* पुण्यांतील मोरोबादादा फडाणिसांचा वाडा म्हणजे पेशव्यांचा भूतखानह म्हटला तरी चालेल. ग्रामण्यांच्या सबबीवर या वाड्यांत शेंकडों गरीब ब्राह्मणेतारांना हाणमार झालेली आहे. बळजबरीचे वाटेल ते कतवे येथे लिहून घेतले जात. दैवज्ञ ब्राह्मणांच्या प्रतिनिधींचे तर या वाड्यांत खून पडलेले आहेत. अशा या चाण्डाल कर्मांच्या वाड्यांत आतां हिंदु संघटनेच्या सभा, अस्पृश्यांचे गणेशोत्सव, स्वराज्यवाद्यांचे वादविवाद वगैरे गोष्टी होत असतात. ज्या वाड्याची वास्तूच ब्राह्मणेतारांच्या हालअपेष्टांची, तेथे या गोष्टींच्या चळवळी यशस्वी होतिल काय ?

ब्रिटिश रियासतींत काय, कायस्थ प्रभू अधिकारी असला म्हणजे तेथील कारभाराबद्दल राजाला मुळींच फिकीर वाटत नाही.

प्रस्तुत पुस्तकांत आम्ही राजवाड्यांच्या लेखांतील ठळक ठळक आरो-
पांचाच विशेषतः विचार केला आहे. त्यांच्या लेखाचें स्वरूप आणि हेतूच
इतका बेजबाबदार आहे कीं, ज्यांत कायस्थ प्रभूंची बदनामी नाही, अशी
एक ओळहि सांपडणार नाही, असे सामान्य विधान केल्यास अतिशयोक्ति
होईलसें वाटत नाही. कायस्थ प्रभूवरील स्वराज्यद्रोहाच्या भयंकर आरो-
पाचा विचार करण्यापूर्वी राजवाड्यांच्या कांहीं त्रोटक आक्षेपांचा येथे विचार
करणे बरे.

नऊ कलमी कतब्याचें काय झालें ?

सन १९०७-०८ सालच्या स्वदेशी चळवळींत श्री. नरसोपंत केळकर,
संपादक केसरी, हे खटला होऊन ठाण्याच्या जेलमध्ये असतांना, त्यांच्या-
कडून सरकारनें एक कांहीं अटींचें माफीपत्र लिहून घेऊन त्यांची सुटका
केल्याचें पुष्कळांना स्मरत असेल. अशाच प्रकारचा एक नऊ कलमी भि
अटींचा कतबा उत्सवमूर्ती नारायणराव पेशव्यानें कायस्थ प्रभूच्या प्रतिनि-
धीकडून मोरोबादादाच्या* वाड्यांत बळजबरीनें सह्या करून घेतला होता.
याची विस्तृत तपशीलवार हकीकत आमच्या ' ग्रामण्य ' ग्रंथांत पृ. ३८
३९ वर दिलेली अवश्य पहावी.

* पुण्यांतील मोरोबादादा फडणिसांचा वाडा म्हणजे पेशव्यांचा भूतखाना
म्हटला तरी चालेल. ग्रामण्यांच्या सबबीवर या वाड्यांत शेकडों गरीब ब्राह्मणे-
तरांना हाणमार झालेली आहे. बळजबरीचे वाटेल ते कतबे येथे लिहून घेतले
जात. दैवज्ञ ब्राह्मणांच्या प्रतिनिधींचे तर या वाड्यांत खून पडलेले आहेत. अशा
या चाण्डाल कर्मांच्या वाड्यांत आतां हिंदु संघटनेच्या सभा, अस्पृश्यांचे गणे-
शोत्सव, स्वराज्यवाद्यांचे वादविवाद वगैरे गोष्टी होत असतात. ज्या वाड्याची
वास्तूच ब्राह्मणेतरांच्या हालअपेष्टांची, तेथे या गोष्टींच्या चळवळी यशस्वी
होतील काय ?

हा नऊ कलमी कतबा येणें प्रमाणें:—

- (१) वैदिक मंत्रेंकरून कांहींच कर्म करणार नाही.
- (२) वैदिक मंत्र येत असतील त्यांचा उच्चार करणार नाही.
- (३) भाताचे पिंड करणार नाही.
- (४) देवपूजादिक विहित कर्म पुराणोक्त मंत्र करूनच करूं व ब्राह्मणभोजन आपले घरीं करणार नाही.
- (५) शालीग्रामपूजा करणार नाही.
- (६) ज्या देवास शूद्र जातात त्या देवास जाऊं.
- (७) ब्राह्मणांना दंडवत मे ठ्याने म्हणत जाऊं व आपले जाती-तहि दंडवत म्हणत जाऊं.
- (८) वैदिक ब्राह्मण व आचारी व पाणके व शागिर्द ब्राह्मण व ब्राह्मण बायका चाकरीला ठेवणार नाही व आपले घरींहि ठेवणार नाही.
- (९) आमच्या जातीमध्ये संतोष पाट लावतील त्यांना आम्ही अडथळा करणार नाही.

चां. का. प्रभूच्या ग्रामण्याबद्दलचा नऊ कलमांचा हा कतबा आधुनिक चित्पावन-संशोधकांच्या मोठ्या कौतुकाचा एक विषय होऊन बसला आहे. कारण बऱ्याच विद्वानांनी हा बऱ्याच निरनिराळ्या ठिकाणी बऱ्याच वेळां प्रसिद्ध करण्याचें बरेंच पुण्य संपादन केलें आहे. जणुं काय हा नऊ कलमांचा कतबा म्हणजे त्यांना “Nine wonders of the world” वाटतो कीं काय कोण जाणें ! वासुदेवशास्त्री खरे यांनी आपल्या ऐतिहासिक लेखसंग्रहाच्या आठव्या खंडांत त्याचा जीर्णोद्धार केला आहे. धुळ्याच्या हवेंत निर्माण होणाऱ्या ‘ इतिहास आणि ऐतिहासिक ’ मासिकानेहि पाहिल्या वर्षाच्या १२ व्या अंकांत त्याचें श्राद्ध घातलें आहे. आणखी कितीतरी ठिकाणी तो छापला गेला आहे, त्याची नांवनिशी कोठ-वर द्यावी ? आमची या सर्व विद्वानांना एक विनंती आहे. त्यांनी हा—

परशुरामी ताम्रपट

ब्रॉझ धातूच्या जाड पत्र्यावर ' रिलीफ ठशांत ' खोदवून भा. इ. स. मंड-
ळाच्या लोखंडी मंदिरांत कायमचा स्थापन करावा, म्हणजे ठिकठिकाणीं
निरनिराळ्या प्रसंगीं नकला छापवून त्याच्या अमरत्वाची अशी कागदी
काळजी वाहण्याची खटपट कायमची दूर होईल. नारायणराव पेशव्याच्या
उरावर जाळलेला चां. का. प्रभूच्या ग्रामण्याबद्दलचा हा दस्तऐवज चिता-
पावन होऊन हजारों चित्पावनांच्या घरांत अस्सल म्हणून जरी अवतीर्ण
झाला तरी त्यांत कांहीं मोठीशी आपत्ति चां. का. प्रभूवर येणार नाही.
आमच्यासारखे आधुनीक कायस्थ तर आज या कतब्यापेक्षांहि दहा मैल
पुढे जातात. वैदिकमंत्रच काय, पण कोणत्याच मंत्रांने कांहींहि करणार
नाहीं. मंत्र लागलेच तर स्वतः मराठी व इंग्रजी रचून देवाला आळवू-
शालीग्रामच काय पण कोणताहि दगड धोंडा पुजणार नाही. हातांत सांप-
डला तर बॅकबे बुजवायला मुंबईच्या डेवलपमेंट डिपार्टमेंटला देऊं. भाताचे
पिंड करणार नाहीच पण कशाचे मातीचे सुद्धां करण्याची इच्छा नाही
ब्राह्मणाचें देऊळहि आम्हांला नको आणि शूद्राचेंहि नको. देवळांतच देव
असतो, ही भिक्षुकी कल्पनाच आम्हाला मान्य नाही. ' संतोषे ' पाट
लावण्यापेक्षां शक्य तर 'जबरीने' लावण्याची सुद्धां चळवळ सुरू करूं. ब्राह्मण
भोजनाची व ब्राह्मणी अडत्येगिरीची ब्याद सुटली तर महामारीच
गेली असें समजूं. ब्राह्मण आचारी पाणक्ये धेत看डवे यांना कायमचा
झाड देण्यास मुळींच हरकत नाही; पण ते विचारे आमच्या आश्रयाच्या
अभावीं उपाशी मरतील त्याची वाट काय ? हल्लीं पर्वतीवर रमणा नसतो !
दंडवताची मात्र मोठी पंचाईत आहे. हल्लींच्या गुडमॉर्निंग साहेबजी
हल्लींच्या रामरगाळ्यांत दंडवताचा व नमस्काराचाहि मुर्दा पडला आहे.
मुर्द्याला कोण लेक जगवितो ? आशा आहे कीं, या मुर्द्याच्या निर्भळ
स्वराज्यासाठीं वेदोनारायण फारसे सुतकी बसणार नाहीत. आमचे आजचे

विचार हे असले तरी १८ व्या शतकांतल्या कायस्थांना हा कतवा म्हणजे त्यांच्या अस्तित्वावरच झुगारलेला आकाशाचा वज्राघात असाच वाटला. कां वाटूं नये ? मगूर पेशव्यांनी तो कायस्थांवर झुगारण्यांतला हेतु एवढाच कीं, त्यांना लौकिकी दृष्टीने कमी दर्जाचे ठरवावे. म्हणजे! आज तुमचे आमचे विचार कितीही पुढे गेलेले असले, तरी १८ व्या शतकांतल्या पेशव्यांच्या व कायस्थांच्या उच्चनीचतेच्या व ब्राह्मण-शूद्रत्वाच्या कल्पना कशा होत्या, हें या परशुरामी अथवा घाशीरामी कतब्यावरून खासें समजून येईल. तरी सुद्धां बाजीरावानें मस्तानीला अर्धांगी केली व समेशरवहादुराच्या भुंजीचा प्रयत्न केला, एवढ्यावरून हिंदुमुसलमान-ऐक्याचें श्रेय बाजीरावच्या पदराला बांधणारे, किंवा स्वतःच्या ब्राह्मणपणाची थप्पी कायम साधण्यासाठी चित्पावेनेतर ब्राह्मणांच्या मुलींशी जवरीचे विवाह ठोकणाऱ्या नानासाहेबाला हिंदुसंघटनाचे आद्योत्पादक बनविणारे ज्ञानकोशकार डॉक्टर केतकर नारायणराव पेशव्याच्या प्रेतावर प्रगमनशीलतेची शालजोडी पांवरण्यास कमी करणार नाहीत. हा प्रकार घरांत खडखडाट असणाऱ्या बुभुक्षितानें महाशिवरात्रीचा उपास केल्याची पुण्याई लाटण्यासारखाच आहे.

मंडळाच्या (चैत्र-भाद्रपद शके १८३४) च्या अहवालांत कै. पां. न. पटवर्धन यांनी ' प्रभूप्रकरणीं देन निवाडपत्रें ' देऊन, नारायणराव पेशव्याच्या ९ कलमी कतब्याचा उताराहि त्यांत दिला आहे. पटवर्धन म्हणतात कीं ' सदरहू पत्राचें अस्सल वाई क्षेत्रांतील ब्राह्मणाजवळ आहे. ' अस्सल कोणतें आणि नक्कल कोणतें, हें ठरविण्याचा अधिकार आजकाल चित्पावन संशोधकांनीं आपणाकडे ' राखून ठेविला ' आहेच. तथापि बखरी पाहिल्या तर, नाना फडणीस यांस मुद्दाम तांतडीनें सदरहू यादी दसरांतून काढून द्या, त्याशिवाय नारायणरायाचें प्रेत कायस्थ मंडळी उचलून देत नाहीत, असा दादासाहेबांचा निरोप पोचतांच. " तेव्हां नानांनीं रुमाल आणून काढून दिली. ती याद सखाराम हरीस दिली. यांनीं विनंती केली, कीं

आपले हातें फाडूनःयावी. तेव्हां दादासाहेबांनीं श्रीकार फाडून दिली. ती व्यंकटराव काशीचे हातीं सखाराम हरीनें दिली. व्यंकटराव काशीनें ती याद फाडून पूजे करून शवावर टाकीले. नंतर शव उचलून पुढील विधि झाला. ” ही बखरीची साक्ष आहे, तेव्हां वाईच्या ब्राह्मणाजवळ अस्सल आली कोटून ? बरें, अस्सल नष्ट झाली म्हणजे नकल राहतच नाही, असे थोडे आहे ! परंतु ‘ नकल हीच अस्सल ’ असा हट्ट धरणाऱ्या आणि ज्या प्रकरणाबाबत ती नकल असते, त्या प्रकरणाचा कायमचा निकाल लागला असतां हि, ती पुन्हां जशीच्या तशी--जणुं काय, ती आतां अगदीं नवीनच उपलब्ध झाली अशा दिमाखाने प्रसिद्ध करणे, म्हणजे संशोधनाच्या शहाणपणाचा कळसच झाला ह्मणावयाचा ! उद्यां सरकारी दरबारीं चालणाऱ्या खटल्यांतीस पुराव्याच्या कागदपत्रांबद्दल जर हीच पद्धति सुरू केली, तर या असल्या खटल्यांच्या निकालांच्या आवृत्त्यांवर आवृत्त्या देण्यासाठीं सरकारला दरएक गांवाला दहा दहा कोटें निर्माण करावीं लागतील. परंतु इतका पोंच आमच्या पटवर्धनांना राहिल कसा ? त्यांनीं यमाजी शिवदेवाच्या वेळच. चां. का. प्रभूवरील ग्रामण्याच्या आरोपाचें एक पत्र असेच छापलें आहे. त्याचाहि योग्य तो निकाल लागलेला आहेच. नानासाहेब पेशवे यांनीं शाहू-महाराजाकडून आज्ञापत्र आणवून ग्रामण्याचे मुख्य चळवळीचे प्रतिनिधी आणि त्यांचे कारस्थानी मुतालीक यमाजी शिवदेव या दोघांनाहि अखेर तुरुंगांत रवाना केल्याचा मनोरंजक इतिहास म.स. उत्कर्ष पृ० १५५-१५६ वर ज. रानडे यांनीं दिलाच आहे. अर्थात् असलीं ‘ आरोप पत्रे ’ वारंवार ‘ नवीन पुरावा ’ म्हणून प्रसिद्ध करणे, हें मत्सरी व कुत्सित चित्पावनांना फार चांगलें साधतें.

‘ शिवराज-प्रशस्ति ’ व ‘ कायस्थ धर्मदीप ’ या फाटक्या तुटक्या चोंपड्याचें संशोधन करण्याच्या सबबीवर राजवाड्यांनीं कायस्थांविषयीं इतक्या अनेक अवांतर गोष्टींची नालिस्ती केली आहे कीं नालिस्ती करा-

थला गोष्टच उरली नाही म्हणून अखेरीस कायस्थांना त्यांच्या आईवरून एक सणसणीत शिवी हांसडण्याचेंच त्यांनीं बाकी ठेवलें आहे. याशिवाय बाकी सर्व संस्कारांची त्यांनीं वाटलेली मुबलक खैरात स्थितप्रज्ञाप्रमाणें निमूट सहन करणाऱ्या सर्व गलघट कायस्थाग्रणींनीं राजवाड्यांचे मनःपूर्वक आभार मानले पाहिजेत. कायस्थ धर्मदीपांतल्या तेलवातीची चिकित्सा करण्यासाठीं राजवाड्यांनीं केवळ मुळाशीच हात घातला असें नव्हे, कायस्थांच्या टाळक्यांवरहि तो सफाई फिरविला आहे. त्यांना कायस्थ प्रभूंचे पागोटेंहि सहन होत नाहीं.

राजवाड्यांनीं पृ. ४८ वर आपल्या ज्ञातिबांधवांची व्याजस्तुति करण्याच्या भरांत असें एक विधान ठोकून दिलें आहे कीं 'दंडवताच्या ऐवजीं नमस्कार घेण्याकरितां कायस्थांनीं रण माजविलें, आणि ब्राह्मणी पागोटें मस्तकावर चढविण्याकरितां कायस्थ दोनशें वर्षे हैराण झालें.' हा अद्वितीय शोध त्यांना कोणच्या गळाळ्यांत सांपडला असेल

॥ असो, परंतु प्रचारांत कायस्थांनीं काधिं 'दंडवत' शब्द नमनाविधीला वापरल्याचें इतिहासांत सांपडत नाहीं. राजवाड्यांना या विधिवाक्याचा ताम्रपट जर उपलब्ध झाला असेल तर तो त्यांनीं अवश्य प्रसिद्ध करावा, म्हणजे सध्यां 'साहेबजी, हल्लो, आयसे मिस्टर, गुडमॉर्निंग' करण्यांत फुशारकी मारणाऱ्या सुधारक कायस्थांच्या आधुनिक नमनप्रघातांत दंडवताची फोडणीं बालण्याला कोणीहि आडवा येणार नाहीं. आतां पागोट्याबद्दलहि असेंच आहे. ब्राह्मणें डोकींवर शिपतरे चढवूं लागलीं आणि कित्येक कायस्थ आतां बोडके फिरण्यांतच शेखी मिरवूं लागले आहेत. अर्वाचीन इतिहासाचीं प्रमेयें सोडविणें राजवाड्यांचा हातचा मळ जरी असला, तरी तसें करणें आम्हांला अप्रयोजक वाटतें. एखाद्या आधुनिक चित्पावनानें किंवा कायस्थानें मराठणीशीं विवाह केला, म्हणजे त्यांचे पूर्वजहि तसेंच होते, हें विधान करणें जितकें बाष्कळपणाचें होईल, तितकेंच सध्यांचीं कायस्थें फेटे किंवा टोप्या

चालतात किंवा बोडके फिरतात म्हणून त्यांच्या वाडवडीलांच्या पागोट्या-
वर हल्ला करणें हेंहि चावटपणाचेंच ठरेल. ब्राह्मण मंडळी पागोटीं कधीं-
पासून घालूं लागलीं याचा इतिहास शोधायला अगदींच कांहीं अंधाऱ्या
युगांत जावयाला नको. श्रीवर्धनच्या कायस्थ प्रभु (केळशीकर प्रधान)
कुळकर्ण्याच्या घरीं X कारकुनी करणारे बाळाजी विश्वनाथ जेव्हां कोकणांतून
घांटावर आले, त्यावेळीं ते ब्राह्मणी पागोटें घालून आल्या वेळचा त्यांचा
एकादा फोटो ठाणे येथील कोपिनेश्वराच्या पडवया भिंताडांतून बाहेर पड-
लेला असल्यास नकळे ! चां. का. प्रभूच्या पागोट्याचें मूळ मात्र फार
खोलवर गेले आहे. राजवाडे संशोधकांनीं किंचित् श्रम घेतल्यास तेंहि
त्यांना सहज हातीं येईल. प्रख्यात ज्योतिर्विद—मुकुटमणि कै. जीवनराव
चिटणीस म्हणतात. “ प्राचीन काळचे चां. का. प्रभु हे नाग देशांतील
स्थाणारे होते. नागाचें वर्ष श्रावणात सुरू होतें. ‘ वर्ष ’ हा शब्द पर्जन्य-
दर्शक आहे. नागदेशांत पांच ऋतु होते. म्हणून पंचमी तिथी हा
वर्षारंभ मानून नागाची पूजा पंचमीस करतात. नागपंचमी आणि तो
पूजन यांचें महत्त्व चां. का. प्रभु ज्ञातींत अजूनहि बरेंच आहे. चां. का. प्रभु
हे नागदेशांतील असल्यामुळे त्यांचें शिरस्त्राण अथवा पागोटें हें नागचिन्ह
आहे. पागोट्याचा घेर नागाचें क्षेत्र किंवा वेटाळें होय. कोकी ही त्याची

X बाळाजी विश्वनाथ हे ‘ श्रीवर्धनचे कुळकर्णी ’ असा सरसकट उल्लेख आज-
पर्यंतचे इतिहासकार करित आले आहेत. पण यांना ही कुळकर्णगिरीची सनद
कोणी दिली किंवा तें खरोखरच कुळकर्णी होते कां नव्हते, याबद्दल मात्र कोणी
संशोधन केल्याचें दिसत नाहीं. सध्याचें तेथील केळशीकर प्रधान कायस्थप्रभू
झांच्याजवळ श्रीवर्धनच्या कुळकर्णपणाच्या सनदा शिवाजीपूर्वीच्याहि आहेत.
म्हण हे बाळाजीपंत कुळकर्णी कधीं झाले ? सदरू प्रधानांचे हे कारकून असल्याचा
दाखला मात्र त्यांच्या दप्तरां आहे. बाकीं सध्यांदेखील वकीलाचा कारकून स्वतःला
वकीलच समजतो आणि लोकही तसेंच मानतात. त्यांतलाच हा कुळकर्णीपणाचा
मान बाळाजीने स्वतःस घेतला असें दिसते.

फडा. नागाची फडा रुंद झाली म्हणजे त्यावर दहाचा आंकडा झळकू लागतो; त्याप्रमाणे कोकीच्या मधोमध एक जरीचा पदर आलेला असतो. दुसरा जरीचा पदर हें शेंपूट. पागोट्याच्या पिळांचें आणि नागाच्या वेटरांच्यांचें साम्य आहे. चांद्रवंशीय कायस्थ

प्रभूंचें पागोटें ब्राह्मण घालूं लागले

म्हणून पेशवाईच्या अंमदानांत त्याला ब्राह्मणी पागोटें ही संज्ञा मुद्दाम देण्यांत आली.” त्यांपूर्वी ब्राह्मणांच्या डोक्यांवर पागोटें असल्याचा इतिहास कोठे सांपडत नाही. भवभूति कालीदासापासून तों चालू रामराज्यवियोग नाटकांपर्यंत जरी पाहिलें तरी त्यांतहि रंगभूमीवर येणारा ब्राह्मण पागोटें घालून येत नाही. वसई प्रांतांतील दूधवाले आणि भाजीवाले जी तांबड्या बनातीची कानटोपी घालतात तेंच ब्राह्मणांचें शिरस्त्राण आहे. नेहमीं व्यवहारांत पगडी घालणारे कै. वामनराव जोशी पुनर्विवाहादि मंगल कार्यांत शोहिताचें काम करण्याच्या वेळीं पगडी बाजूला ठेवून बनातीची तांबडी टोपी परिण करीत असत, हें आम्ही स्वतः पाहिलें आहे. अझूनपर्यंतहि ब्राह्मणवृत्ति चालविणारे ब्राह्मण पागोटें घालून वृत्ति चालविण्यास बसत नाहींत. आतांचे ब्राह्मण म्हणविणारे लोक पागोटीं घालोत, फेटे घालोत, टोप्या घालोत, नाहींतर शिपतरे घालोत, या प्रश्नाकडे लक्ष देण्याचें कारण नाही. वाटेल त्याने वाटेल तो ड्रेस करावा. त्याबद्दल कोणी कोणाची स्तुतीहि करीत नाही आणि निंदाहि करीत नाही. पण इतिहास पाहिला तर ब्राह्मणांना पागोट्याची मालकी सिद्ध करतांना नवीन विधामित्री ऐतिहासिक कागदपत्रें शेकोटीच्या धुरावर बनविल्याशिवाय मात्र गत्यंतर दिसत नाही.

कायस्थ प्रभू समाजाचा २० व्या शतकांत उद्धार करण्यासाठीं राजवाड्यानीं मंडळामार्फत जें परशुरामास्र सोडलें, त्याचा अखेरचा निर्णय तद्वाखा ते असा देतातः—

“ आतांपर्यंत कायस्थांच्या मागण्यांना विरोध करण्यांत, ब्राह्मणांना

अशी भीति वाटत असे कीं कायस्थांची एकेक मागणी पुरवितां पुरवितां, त्या मागणीची सीमा ब्राह्मणपणाचा हक्क मागण्यापर्यंत जाईल. ती सीमा गांठण्याचा काल कधींच येऊं नये, एतदर्थ कायस्थांच्या पहिल्या अल्पस्वल्प मागण्यांनाहि त्यांनीं प्रतिरोध केला. त्या प्रतिरोधांत ब्राह्मण क्षत्रियांच्या राज्याचा विध्वंस झाला आणि दंडधारी राज्यसत्तेच्या पाठिंब्याने जे धर्मशासन शक्य व्हावयाचें ते धर्मशासनहि हातचें निघून गेलें. आतां अशी विचित्र स्थिति ओढवली आहे कीं, कायस्थांच्या ह्या हक्काच्या मागण्या पुरवावयाच्या त्या कोणत्या संस्थेनें ? ” पृ ४७।४८.

केवढा भयंकर प्रसंग हा ! स्वराज्याच्या चळवळी, हिंदुसंवटनाच्या चळवळी, अस्पृश्योद्धाराच्या चळवळी, वगैरे शकडों चळवळी करणाऱ्यांचें या भयंकर प्रसंगाकडे आजपर्यंत कसे लक्ष गेलें नाहीं ? एवढे मोठे टिळक लोकमान्य झाले ! त्यांची बुद्धि म्हणे शतपैलू. वाटेल त्या विषयांत त्यांचा प्रभाव. नाना फडणीस उडत्या पांखराचीं पिसें मोजीत असे; पण टिळकांची दृष्टीगोचरता इतकी सर्वगामी कीं ते म्हणे नसत्या पांखराची पिसेंसुद्धां विन्तु चूक सांगत ! पण त्यांना सुद्धां कायस्थ प्रभूंंच्या अस्तित्वामुळे हिंदुस्थानावर हिंदुसमाजावर, हिंदुधर्मावर, नव्हे हिंदुत्वावर ओढवलेल्या या भयंकर प्रसंगाचा वास सुद्धां येऊं नये ? कशाला असल्या माणसाचे पुतळे उभारता ? दर मंगळवारीं इंग्रजांच्या कुटील नीतीचीं सालपटें सोलण्यांत ४५ वर्षे स्वर्चां घालणाऱ्या केसरीला अगदीं आपल्या पाठीजवळचे स्वराज्य व स्वधर्म-विध्वंसक कायस्थ प्रभू दिसूं नयेत ? केसरी आंधळा व मूर्ख बनला तर बनला; बोलून चालून तो हिन्दूच. पण केवळ गुप्तपोलीसांच्या जिवावर आपलें राज्यशकट विनधोक हांकणाऱ्या आणि पंढरपूरच्या चंद्रभागेच्या षाण्याच्या वासावर नासिकच्या गोदेंतले गुप्त कट हुडकून काढणाऱ्या इंग्रज राज्यकर्त्यांनाहि या विश्वासघातकी व साम्राज्याविध्वंसक कायस्थ प्रभूंचा कायम बंदोबस्त करण्याची बुद्धि होऊं नये, हा काय आंधळ्या कोशंबिरीचा खेळ आहे ?

कायस्थांच्या बदनामीने ब्राह्मणांच्या श्रेष्ठपणाला रंग चढविण्यांत राज-
वाडे आपल्या जातीला आकाशापेक्षांहि उंच उचलून धरीत आहेत. कायस्थ
प्रभूवर ब्राह्मण्यप्राप्तीचा आरोप करणाऱ्या या शहाण्या समाजशास्त्र्याचा कान
पकडून आम्ही सांगतो की वेळीं कायस्थ प्रभू स्वर्गाऐवजीं नरकाला पसंत
करतील, पण ब्राह्मणांच्या ब्राह्मण्याच्या सावलीला शंभर योजने
दूर ठेवतील. ब्राह्मणांच्या ब्राह्मण्यांत असे काय मोठे दिव्य तेज आहे की
पूर्वीच्या किंवा आतांच्या कायस्थांनीं त्याच्या प्राप्तीसाठीं जीव टाकावा ?
असाध्य व अनिवार्य रक्तपितीप्रमाणे ब्राह्मणांच्या नशिबीं आलेले ब्राह्मण्य
खुशाल त्यांना पुढील हजार जन्म लखलाभ असो ! हिंदुस्थानांतला एकहि
ब्राह्मणेतर हिंदू या रक्तपितीवर आजपर्यंत प्यार झाला नाही, आज होत
नाहीं, पुढे होणार नाही. 'कै. राजारामशास्त्री भागवत आपल्या 'मरा-
ठ्यांचे चार उद्गार' या प्रसिद्ध ग्रंथांत म्हणतात (पृ. ११०-१११) :—
“ हल्लींच्या काळीं--म्हणजे जो उठला तो ब्राह्मण होऊं पाहतो, अशा
काळींहि--परबु (प्रभु) लोकांचा मगज न फाटतां स्थिर राहिला आहे, हे
विशेष अभिनंदनीय होय.....जर परबू (प्रभु) मध्ये कालज्ञता नसती,
तर सगळे महाराष्ट्रमंडळ हिशोबाच्या संबंधाने ब्राह्मणमय होऊन जाते.
पण परबु (प्रभु) लोक मूळचे लेखक असून कालज्ञ पडले, त्यामुळे ब्राह्म-
णांचा पगडा महाराष्ट्र देशांत सर्वच ठिकाणीं पडला नाही.” आम्ही राज-
वाड्यांना व त्यांच्या घमंडखोर मताच्या ब्राह्मणांना प्रतिज्ञापूर्वक सांगतो
की कोणत्याही काळचा कायस्थ प्रभू वाटेल ती शिवी वेळीं सहन करून
शिवराळाला क्षमा करील, पण त्याला कोणी 'ब्राह्मण' उपाधी चिक-
टवू नये म्हणेल तर तो त्याच्या नरडीचा घोट घेईल. 'कायस्थ प्रभूंच्या अल्प-
स्वल्प मागण्यांना ब्राह्मणांनीं विरोध केला म्हणून ब्राह्मण क्षत्रियांच्या
राज्याचा विध्वंस झाला' काय ? आणि त्यामुळेच हिंदूंच्या धर्मशास्त्र
संस्थांची होळी झाली अं ? मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे ! मूठभर कायस्थ

प्रभूंनीं एवढा विध्वंस करावा, ब्राह्मणक्षत्रियांचीं राज्ये धुळीस मिळवावीं, धर्मसत्तेला जिवंत गाडावी, आणि वीस कोटी हिन्दूंनीं, विशेषतः शापा-
दपि शरादपि ब्राह्मणांनीं त्यांच्यापुढें नामोहरम व्हावें, हा प्रकार काय दर्शवितो ? एक राजवाड्यांचें हें विधान पुणेरी भांब्याची गप्प तरी असली पाहिजे किंवा कायस्थेतर ब्राह्मण क्षत्रिय हे सारे नामर्द षण्ढ तरी असले पाहिजेत, याशिवाय तिसरें विधानच निवृत नाही. कायस्थांच्या बदनामीवर ब्राह्मण्याचें फाजील स्तोम उभारतांना आपण सर्व ब्राह्मणांना बेवकूब हिजडे बनवीत आहोंत, याची राजवाड्यांना शुद्धच राहिली नाही. बहुसंख्य ब्राह्मणांना नामर्द व नेमळट बनविणाऱ्या ब्राह्मण्यासाठीं कोण बेअकल माथेफिरू जीव टाकीत असतील ते खुशाल टाकोत ! धर्मशासनाचा पाठिंबा गेल्यामुळें उद्यां सर्व ब्राह्मण व त्यांचें ब्राह्मण्य मोडक्या बाजारांत लिलावास निघालें तरी एकहि अस्सल बीजाचा कायस्थ त्याकडे डुकून पहाणार नाही. हिंदु समाजस्थैर्याबद्दल मोठा डुव्हाचार्याचा अं आपून हिंदुजनांनीं व विशेषतः ब्राह्मणांनीं या कायस्थांचा बीमोड व त्यांची चळवळ प्रथम हातांत ध्यावी, हें ठांसून सुचविण्यासाठीं राजवाडे आपल्या दीपाची आरती करतांना म्हणतातः—

“ कायस्थांची जातिधर्मोन्नति करण्याच्या कामांत तडजोड न झाल्यामुळें स्वराज्यास आपण मुकलों. आतां एकवर्णाच्या वावटळींत समंजसपणें वाट न काढली, तर आपण हिंदुसभाजासहि गमावून व्हावू. ”

कोणत्याहि समाजाला किंवा व्यक्तीला नामोहरम करण्याचे मार्ग दोन. एक, त्याचा शारीरिक नाश करणें व दुसरा, त्याचा लौकिक दर्जा हीन ठरविणें. सर्वच बाबतींत बहुसंख्य ब्राह्मणांना चारीमुंड्या चीत करणाऱ्या अल्पसंख्य राजकारणी कायस्थ प्रभूंचा शारीरिक विध्वंस करणें ही गोष्ट ब्राह्मणांना केव्हांहि शक्य झाली नाही. उरला मार्ग लौकिकी बदनामीचा, तो चोखा-

ळण्यांत मात्र त्यांनीं मुळींच कसर केली नाही. ग्रामप्यांचे हेतु हेच. क्षत्रिय-
मराठ्यांना शूद्र ठराविले आणि कायस्थ प्रभूंना 'शूद्राधम' बनाविले, कीं पेश-
व्यांचे व चित्पावनांचे राजकीय व सामाजीक महत्त्व थरारलेच;
या एकाच हेतूने छत्रपति व कायस्थ प्रभू यांचा पेशव्यांनीं छळ केला.
राजशाह्यांच्या प्रस्तुत उपक्रमाचाहि मूळ उद्देश तोच. स्वराज्याचे व
स्वधर्माचे तळपट कायस्थ प्रभूमुळेच उडाले, हे लोक मोठे विश्वासघातकी व
साम्राज्यद्रोही आहेत, यांची बीजोत्पत्तिः क्षुद्र व संशयित आहे आणि या
पुढे ब्राह्मणादि कायस्थेतर हिंदु समंजसपणे या कायस्थांना 'कायमचा-
चाट' व 'पक्का काट' न देतील तर हां हां म्हणतां अखिल हिंदु समा-
जाचेच तळपट उडण्याचा भयंकर प्रसंग अगदीं माथ्यावर येऊन भिडला
आहे, ही राजवाडी मल्लीनाथी शेंकडों विवेकी चित्पावन बंधु व चित्पाव-
नेतर अखिल हिंदूंना तर मान्य होणार नाहीच नाही; मग असले भयंकर
आरोप निमूटपणे सहन करणारे कायस्थ प्रभू आज खरोखरच अकरमाशे
च हिजडे बनले आहेत, असे कोणी म्हटल्यास त्यांत वावगे ते काय ?
वर्तमान हिंदु संघटनांच्या व स्वराज्यप्राप्तीच्या चळवळीच्या काळीं कायस्थ
प्रभुसमाजावर विश्वासघाताचा व स्वराज्यद्रोहाचा जाहीर आरोप करण्यास
भारत इतिहास संशोधक मंडळाने पुढाकार घ्यावा आणि या विषयीं कायस्थांत
भयंकर खळबळ उडाली असतां हि केसरी सांप्रदाईक पत्रकारांनीं मूग गिळून
बसावे, यावरून या सर्व स्वराज्य-पुराणिकांची या कायस्थ-बदनामीला पूर्ण
संमति आहे, असाच निष्कर्ष निघतो. चित्पावनांच्या स्वराज्याच्या चळ-
वळी म्हणजे

ब्राह्मणभोजनांतल्या खरकट्या पत्रावळी

असे आम्ही जे नेहमीं म्हणतो त्याचा हा प्रत्यक्ष पुरावा ब्राह्मणेतरांनीं
प्याहून घ्यावा. कायस्थ प्रभु सार्वजनिक कार्यांत भागच घेत नाहीं म्हणून
आधिमधीं कुरवूर करणाऱ्या चित्पावन स्वराज्यवाद्यांनीं वास्तवीक असा

विचार करावयास पाहिजे कीं एकजात कायस्थांना तुम्ही विश्वासघातकी व स्वराज्यबुडवे ठरविल्यानंतर तुमच्याशी त्यांनी कोणत्या मुद्यावर सहकास्ति करायची ? केवळ वैयक्तिक धडाडीने राजकारणांत, समाजकारणांत किंवा जनसेवेच्या इतर रंगांत यथामति कार्य करणाऱ्या कायस्थ प्रभूजदल तरी या देवजी धसाड्यांनीं आजपर्यंत काय पुरस्कार केला आहे व कितीशी सहानुभूति दाखविली आहे ? कायस्थ मरोत, इतर जनसेवक ब्राह्मणेतरांबद्दल तरी या चाणाक्यांना कोटें प्रेम वाटते ? ब्राह्मणेतर बहुजनसमाजा (masses) बद्दल परिश्रम करणारे कै. शाहू छत्रपति ज्यांना 'स्वराज्यद्रोही छत्रपति' वाटाव त्यांनीं कायस्थ प्रभूंवर वाटेल ते घाणेरडे आरोप केल्यास नवल नाही. प्रस्तुत वादासंबंधानें प्रोफेसर जदुनाथ सरकार यांनीं 'मॉडर्न रिव्यू' मासिकांत मंडळाची नुकतीच झाडझडती घेतली. त्याला उत्तर देतांना श्री. दत्ते वामन पोतदार यांनीं टणत्काराच्या दणक्याला उद्देशून म्हटलें आहे कीं, "ठाकरे यांनीं शिवराळ (abusive) वाङ्मयाची दांडगी चळवळ सुरू केली." श्री. पोतदार हे बी. ए. असले तरी भाषाविषयांत किंवा इति संशोधनांत मीच काय तो मोठा शहाणा अशी त्यांनीं वृथा धमेड मारू नये. 'अॅब्यूजिव' (शिवराळ) भाषा कोणती व कोणती सभ्य, हें ठरविणारे विद्वान हिंदुस्थानांत पुष्कळ आहेत. ठाकऱ्यांचा टणत्कार या पंडिताला 'अॅब्यूजिव' वाटावा, पण राजवाड्यांचा उपव्याप स्वतःच्या नांवानें प्रसिद्ध करतांना 'डिफेमेटरी, स्कॅन्डलस किंवा मिश्रविस' वाटूं नये, हें पोतदारांचें भाषाशास्त्रप्राविण्य, विधानकौशल्य, का कऱ्हाड्या मनांत पडलेली चित्पावनी फोडणी ? सभ्यतेच्या गाळीव अर्कानो, इतिहाससंशोधनाच्या ढोंगानें कायस्थांच्या बीज क्षेत्रशुद्धीची नालस्ती करता, धडधडीत खोड्या व खोडसाळ पुराव्यावर त्यांना विश्वासघातकी म्हणता आणि मराठी स्वराज्य कायस्थ प्रभूंनींच बुडविलें म्हणून टांसून जाहीर करता, हीं तुमची संशोधकी कारस्थानें 'अॅब्यूजिव' शिवराळ कीं ठाकऱ्यांनीं प्रत्युत्तरादाखल हाणलेली जोडेपैजार शिवराळ ?

अरे तर कांरे

म्हणणें केव्हांहि सरळच असतें. परंतु ' अरे ' म्हणणारानेंच जर आपल्या जिभेला इतकी सैल सोडली नाही, तर दुसऱ्यालाहि 'कांरे' म्हणण्याची पाळी येत नाही. इतिहास-संशोधनाच्या नांवाखालीं जुनी जातीविशिष्ट मत्सरांची पुनरावृत्ति केल्याने स्वज्ञातीचा इतिहास अधिक उज्वल होईल, किंवा इतर जातींतील ऐतिहासिक नरनारींच्या चरित्रांवर आणि चारित्र्यांवर काजळ फांसल्याने आपल्या विशिष्ट ज्ञातीच्या ऐतिहासिक पुरुषांची चरित्रे व चारित्र्ये अधिक उठावदार होतील, अशी अपेक्षा करणें, समंजसपणाचें तर होणार नाहीच, पण उलट त्या कृत्याने संशोधकांच्या संशोधन-तपःश्चर्येवरच काजळ फांसलें जाण्याचा संभव फार. हाच प्रसंग राजवाडे यांनीं भा. इ. सं. मं. वर आणला आहे.

अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकांतील चित्पावन समाजाचा धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय वर्तनाचा जो इतिहास प्रसिद्ध आहे, ज्यावरून 'चालूं मन्वंतरांतसुद्धां जीं कित्येक विनतोड प्रमेये ठराविण्यांत आलेलीं आहेत, आणि तद्विषयक सरकारी दप्तरांपासून तों कालच्या रौलटकमिटीच्या रिपोर्टांपर्यंत एकजात एकच स्वरांत नमूद केलीं गेलीं आहेत, तीं सर्व चित्पावन समाजांतील प्रत्येक व्यक्तीस एकसारखी लागू करणें, केव्हांहि न्याय्य होणार नाही. संस्कृतीच्या बाबतींत चित्पावन समाजानें गेल्या दीडशें वर्षांत जी भरारी मारली आहे, तीमुळें त्यांच्यांतसुद्धां विद्वान्, विचारक्षम, तत्त्वज्ञ आणि समभावना राखणारे महानुभाव बरेच दृष्टीस पडतात. परंतु एकंदर समाजाच्या व्याप्तीच्या मानानें असल्या महात्म्यांची संख्या अत्यंत अल्पतम (मायक्रॉस्कोपिक मायनॉरिटी) आहे. म्हणूनच ज्याप्रमाणें एका दुर्योधन व्यक्तीमुळें कौरवपांडवांच्या अठरा अक्षौहिणी सैन्याचा निष्कारण फुडारा उडाला, त्याचप्रमाणें अल्पसंख्यांक परंतु बेजबाबदार चित्पावन व्यक्तीच्या कृष्णकृत्यांमुळें संबंध समाजालाच काळोखी लागण्याचे प्रसंग वरचेवर यावेत,

ही गोष्ट विशेष चिंतनीय आहे. देशबांधव या नात्याने आम्हांला चित्पावन समाजाच्या सत्कृत्यांबद्दल आनंद वाटणे आणि दुष्कृत्यांबद्दल खेद होणे हे जगदीं साहजिक आहे; परंतु त्यांची प्रवृत्ति त्यांच्या ऐतिहासिक कारस्थानी परंपरेकडे जेव्हां आतांप्रमाणेच कधीं कधीं वळून मार्गे पहाते, तेव्हां त्या व्या बेजबाबदार व्यक्तीला ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न करणे, हे प्रत्येकाचे कर्तव्यकर्म आहे. ते आम्हीं प्रामाणिकपणाने वजावीत असतां कोणास एकादा रुणादुणा शब्द निरूपणाच्या आवेशांत आमच्या लेखणीतून पडला असल्यास तो दोष आमचा नसून वाग्युद्धाचा आहे, हेहि सांगितले पाहिजे असे नाही. स्वतःच्या व स्वज्ञातियांच्या दुष्कृत्यांचा ब्राह्मणांना कधींच चिळस येत नाही. त्यांची ब्रह्मवांत्युत्पन्नत्वाची धमंड अझून पुरी जिरलेली नाही. स्वतःचे दोष दुसऱ्यांच्या मधीं थापण्याची त्यांची खुमखुम अझून बंद पडलेली नाही. महाराष्ट्रीय ब्राम्हणेतर जातींत कायस्थ प्रभू ही एकटीच 'आर्टि-क्युलेट' (चौकस; बोलकी, अरे म्हणतांच कांरे चा जबाब देणारी) 'कम्य-निटी' आहे. कै. शाहू छत्रपतींच्या 'लोकशाही चळवळी' मुळे ब्राम्हण नांवाखालीं मराठ्यांत माणुसकीच्या हक्कांची जाणीव होऊन त्यांना अलीकडे वाचा फुटली आहे, तरी आजपर्यंत अखिल ब्राम्हणेतर जातींच्या 'आर्टि-क्युलेट' पणाचे प्रतिनिधित्व कायस्थ प्रभूंनींच इमानाने वजावलेले आहे. असल्या कायस्थांविषयीं मराठ्यांचे व इतर ब्राम्हणेतरांचे मन बिथरून त्यांत वैमनस्य पाडल्याशिवाय, चित्पावनादि 'राष्ट्रीय' ब्राम्हणांना त्यांच्यावर कुरघोडी चढवितांच येणे शक्य नाही, हाच ब्राम्हणांच्या सर्व चळवळींचा गुप्त हेतु आहे. कै. शाहू छत्रपति एकदां प्रस्तुत लेखकाला म्हणाले " ऑ. गोखले मोठे पेट्रियट खरे. पण मला ते एकदां पुण्याच्या स्टेशनवर भेटले असतांना मी माझ्या चळवळीची दिशा त्यांना सांगितली. बहुजनसमाज— जागृतीचे तत्व अक्षरशः मान्य करून ते मला किंचित् ठासून म्हणाले कीं, हा प्रयत्न करतांना ब्राम्हणांसारख्या जागृत समाजाला डिवचण्याचा यत्न करू

न.।. (Don't try to tease the articulate community like the Brahmins.) सारांश, ठाकरे, टिळक झाले काय किंवा गोखले झाले काय, सर्वांच्या पेटिऑटिझममध्ये ब्राम्हणी वर्चस्वाचा एक विश्व कंपार्टमेंट आहे, त्याला कोणी हात लावू नका म्हणतात. ब्राम्हणांनी आपल्या वर्चस्वाचा टेभा मिरविण्याचें सोडल्याशिवाय किंवा ब्राह्मणेतरांनीच ब्राह्मणांना दूर झुगारून दिल्याशिवाय ब्राह्मणेतरांना आत्मोद्धाराचा मार्ग कसा चोखाळतां येईल, हें मला समजत नाही. कितीहि केले तरी ब्राह्मण अखेर आपल्या जातीवरच जातो, याचें मी प्रत्यक्ष अनुभवाचे लाख दाखले देईन. मग, ठाकरे साहेब, तुमचें मत कांहीहि असो. ” सदसद्विवेक बुद्धीला न ठकवितां प्रत्यक्ष अनुभवच सांगायचा तर गेल्या १५-२० वर्षांतील आमच्या जनसंपर्काचा परिणाम पाहिला तर कै. शाहू छत्रपतीचे उद्गार बहुतांशी खरे आहेत, यांत संशय नाही. सामान्य जनियमाला अपवाद असतात, हें तत्व पूर्ण ध्यानांत ठेवून, असें म्हणावयास हरकत नाही कीं, ब्राह्मण—मग तो चित्पावन असो, यजुर्वेदी असो, किंवा कोणीहि असो—त्याच्या आपमतलबाला किंचितही धक्का लागण्याची वेळ आली कीं, तो सर्व देशबंधुपणाचें नातें विसरून ब्राह्मणेतरांवर सापाप्रमाणें चुलटण्यास कमी करणार नाही. सावकारींत मारवाडी पत्करला पण ब्राह्मण सावकार पत्करत नाही. व्यापारांत गुजराथी, भाट्ये, मेमन, मुसलमान, पार्शी व्यापाऱ्यांशीं सरळ सरळ केलेली चढाओढ त्यांच्या अभिनंदनास पात्र होते. पण ब्राह्मण व्यापारी भेटला तर तो वेळीं आपलें नाक कापून दुसऱ्या ब्राह्मणेतर व्यापाऱ्याला अपशकून करायला किंवा शक्य तर त्याला खाली पाडायला भुळींच कसर करणार नाही. वाङ्मय क्षेत्रांतहि ब्राह्मणी दुष्ट बुद्धिचे परिणाम प्रत्यहीं अनुभवास येत असतात. तात्पर्य, एकीकडे सार्वजनिक-धर्माच्या, देशबंधुत्वाच्या किंवा स्वराज्याच्या ब्राह्मणी पुराणांना केवढाहि ऊत आलेला दिसला, तरी अखिल ब्राम्हणेतर जनतेवर आपली निरंतरची कुर—

घोडी कायम ठेवण्याचा ब्राम्हणांचा गुप्त हेतु त्यांच्या काळजापासून कधीच निराळा होत नाही. अर्थात् स्वराज्याच्या मार्गात कायस्थ प्रभूंच्या जाति-धर्मोन्नतीच्या विरोधाची किंवा त्यांच्या वेदोक्त पुराणोक्ताची धोंड आडवी घडलेली नसून, ब्राम्हणांच्या शिरजोरपणाची व विलक्षण कारस्थानी मनोवृत्तीची धोंड प्रत्यहीं अडथळे उत्पन्न करीत आहे. आजचें राजकारण क्षुद्र भिक्षुकी आहे. आचारी पाणक्यांना देशभक्त आणि माथेफिरू पिसाटांना महर्षि किंवा सेनापति बनविणाऱ्या या राजकारणाच्या धांगडधिंग्यांत महात्मा गांधीसारखा लोकोत्तर संन्याशीहि वैतागून गेला, मग इतरांची कायक्षिति? राजवाड्यांचा उपध्याप वरवर पहाणाराला वैयक्तिक दिसेल, एका कायस्थ शांतीपुरता संकुचित वाटेल, किंवा त्याचें महत्त्व दिवाणखानी गप्पांपुरतें अगर वर्तमानपत्री चर्चेपुरतें नियमित भासेल; परंतु हें एक अति व्यापक झंवेपेचांचें सामुदायिक पाठबळाचें भयंकर भिक्षुकी कारस्थान आहे, एवढें ब्राम्हणेतर जनतेला जर नीट पठेल तर ब्राम्हणांच्या नानाविध ढोंग धतुऱ्यांना वळी पडणाऱ्यांची संख्या पुष्कळच कमी होईलच, अशी आशा आहे.

युद्ध—मग तें प्रत्यक्ष समरांगणांतील असो किंवा वायुद्ध असो—तें वाईटच. तें सुरू असतांना प्रतिपक्षियांवर सोडलेले बाण प्रथम जरी युद्धाच्या आवेशांत बेगुमानपणानें आणि कठोर अंतःकरणानें सोडलेले असतात, तरी युद्धाची किंवा चकमकीची परिसमाप्ती होऊन सैन्य आणि सेनानी शिविराकडे परतू लागले म्हणजे युद्धकालीं घडलेल्या अत्याचाराबद्दल प्रत्येक योद्ध्यास वाईट वाटल्याशिवाय रहातच नाही. हा मनुष्य-धर्मच आहे. भा. इ. सं. मं. नें सध्यांच्या अत्यंत नाजुक परिस्थितीतच चां. का. प्रभू समाजावर अत्यंत घाणेरडे आरोप करण्यास पुढें व्हावें आणि त्या आरोपांचा प्रतिकार करण्यासाठीं आम्हालाहि आमचें कोदंड सज्ज करणें भाग पडावें ही गोष्ट अत्यंत शोकजनक भासत आहे. भगवान् श्रीकृष्ण त्यांना सुबुद्धि देवो !

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः

मराठ्यांचा इतिहास फांसावर चढला.

[प्रबोधन १६।८।२२]

स्वराज्याच्या, राष्ट्रप्रेमाच्या व स्वातंत्र्याच्या पुराणांना हल्लीं कितीही कढ आलेला असला आणि त्या कढांत बऱ्याचशा विवेकभ्रष्ट ब्राह्मणेतरांना ब्राह्मणांच्या आदरयुक्त प्रेमाचा कढ जरी आटोकाट येत असला, तरी ब्राह्मणेतरांवर आपली कुरघोडी सनातन चिरंजीव करण्याच्या धडपडी ब्राह्मणांनीं, विशेषतः राष्ट्रीय चित्पावनांनी चालू क्षणापर्यंत अव्याहत चालविलेल्या आहेत. या त्यांच्या खटपटी कुशाग्र विद्वत्तेच्या पांघरुणाखाली वाटेल तसल्या कारस्थानांचीं अंडीं उबवीत असतात. राष्ट्रीय चित्पावनांचे डांबपेच आतां पुष्कळ चित्पावनेतरांच्या व अनेक विवेकी चित्पावनांच्या ध्यानांत आल्यामुळे, ते सहसा यांच्या तोंडून कोसळणाऱ्या उद्धेत गटार-झांगेच्या लोंढ्यापासून बरेच दूर असतात. हे जरी खरे आहे, तरी त्या झांगेच्या पचनीं पडून राष्ट्रीय चित्पावनांच्या पायांतल्या पायतणाचा मान मिळविण्यासाठी धाधावलेले शकेंडों शिखंडी आज ब्राह्मणेतरांत सांपडणें अशक्य नाही. एकट्या चित्पावनांबद्दल किंवा सर्गस ब्राह्मणांबद्दल जरा कोठें कोणी निषेधाचा ब्र काढला की ही अजागळ शिखंडीची जंबुकसेना लगेच कोल्हेकुई करावयास लागते कीं ' हा शुद्ध जातिद्वेष ! ' पण या विवेकशून्य महामूर्खाना अझून हे उमजत नाही की ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरांतील कोणताहि तंट्या घेतला तरी त्यांत पाहिली आगळीक राष्ट्रीय चित्पावनांचीच असते. त्यांनीं ' अरे ' म्हणतांच ' कांरे ' चा प्रतिध्वनि न काढण्याइतके ब्राह्मणेतर आजच कांहीं षंढ झाले नाहीत. ऑफेन्सिवचे पातक राष्ट्रीय चित्पावनांनीं केल्याशिवाय ब्राह्मणेतरांनीं डिफेन्सिवचीं सणसणीत खेटरे त्यांना कधींहि हाणलेलीं नाहीत, हे आम्ही सप्रमाण पुराव्याने वाटेल तसे सिद्ध करून द्यायला तयार आहोंत. चार पांच वर्षांपूर्वींचा कायस्थ प्रभू

विरुद्ध भारत इतिहास संशोधक मंडळ हा वाद ध्या; किंवा सध्यां सुरू असलेला चित्पावन बोडस विरुद्ध भंडारी समाज वाद ध्या; यांत पहिली आगळीक कोणाची ? हें चित्पावनांच्या पायांतले पायपोस बनलेल्या व घरांत चुलीपाशी बसून अभेदभावाच्या कहाण्या कुजबुजणाऱ्या नामर्द घंटांनीं कां विचारांत घेऊं नये ? भा. इ. सं. मंडळानें राजवाड्यांच्या हस्ते कायस्थ अभूना ' नीच बीजाचे, उलट्या काळजाचे, मराठी साम्राज्याला आग लावणारे ' वगैरे ठरविण्याचा पद्धतशीर दस्तऐवजी हलकटपणा केला नसता तर आम्हालाहि कडकडीत टीकेचा तडाखा मंडळाला भडकविण्याची काय जरूर होती ? परंतु आमच्या कोदण्डाचा टगत्कार होताच, ' एकानें गाय मारली म्हणून दुसऱ्याने वासरूं कशाला मारावें ? ' असा आम्हांला साळसूदपणाचा उपदेश करायला पुष्कळ ' नीच बीजाचे, उलट्या काळजाचे, साम्राज्यद्रोही ' कायस्थ शिखंडी पुढे आले होते. याच हरामखोरांच्या पगडीशिलेदारपणामुळे मंडळाला अखेरचा पट्ट्याचा हात दाखविण्याचें कार्य ठार झालें आणि कायस्थांच्या ' साम्राज्यद्रोहा ' चा पुढे चित्पावन ताम्रपट आचंद्रार्क त्यांच्या उरावर थै थै नाचायला जिवंत राहिला. सध्यां चित्पावन बोडसानें पेटवून दिलेलें भंडाऱ्यांच्या अस्पृश्यत्वाचें कारस्थान पाहिलें तरी त्यांतहि आगळीक किंवा ऑफेन्सिवचा दोष चित्पावनांकडेच आहे, हें सर्वांनीं नीट लक्षांत ठेवावें. हें प्रकरण एवढें भयंकर माजलें असतांहि राष्ट्रीय पत्रांत त्याचा लुसता नामनिर्देशहि होत नाही, याचा ब्राह्मणेतरांतील चित्पावनी पायतणांवर कांहींच का उजेड पडूं नये ?

एका तत्ववेत्त्याने कोठेंसे लिहिल्याचें स्मरतें की " You kill the history and you kill the man " इतिहास ठार करा कीं माणूस मेलाच ! इतिहास हें राष्ट्राचें जीवन आहे. समाजाचा प्राण आहे. हा प्राणच ठेचला कीं काम झालें. यासाठींच जेते लोक प्रथम जित लोकांच्या

इतिहासाचा बालेकिल्ला जमीनदोस्त करतात. ब्राह्मणेतरांना कवडीमोल्ठ ठरविण्याची राष्ट्रीय कामगिरी प्रथम भारत इ. सं. मंडळाने आपल्या हातीं घेण्याचा उपक्रम केला. पण त्या कामी त्यांना हातपाय पोळून घेण्याचा अनवस्था प्रसाद लाभल्यामुळे, त्यांनीं सध्यां तरी या दिग्विजय संपादनाच्या मार्गाचा संन्यास केलेला दिसतो. संन्याशाला शेडी फुटणार नाही असें नाही ! सामुदायिक प्रयत्नाला परशुराम यथास्थित न फळल्यामुळे आतां राष्ट्रीय चित्पावनांनीं व्यक्तिशः तुरळक हल्ले चढवून ब्राह्मणेतरांच्या इतिहासाचा मुर्दा पाडण्याच्या खटपटी चालूं ठेविल्या आहेत. या कामीं पुण्याच्या पुण्याईचे मुंबईकर, धुळेकर, मिरजकर व ठाणेकर अभिमानी रात्रंदिवस राष्ट्रीय खस्ता खात आहेत. अस्पृश्योद्धाराच्या वलगना चालल्या असतांना, भंडारी बांधवांना धेडा मांगांच्या पंक्तीला बसविण्याचा बोडसाचा प्रयत्न आणि आतां ठाण्याच्या तळेपाळीवर विद्वत्तेच्या खांबाला ' मराठी दसरा 'च्या दुसऱ्या रुमालाच्या सरगांठींत मराठ्यांच्या इतिहासाला फांसावर चढविण्याची श्री. विनायक लक्ष्मण भावे यांची कामगिरी, याच खस्तांचे द्योतक आहे. मराठेशाहीचा इतिहास सामान्यतः कितीहि उज्वल असला, कितीहि अभिमानास्पद असला व कितीहि वर्णनीय असला, तरी त्यांत चित्पावन पेशव्यांच्या सैतानशाहीची काळीकुट्ट डांबर नखशिखांत भरलेली आहे, हें शल्य चित्पावनांना रात्रंदिवस सलत रहावें, यांत निसर्ग-विरुद्ध असें कांहीं नाही. तेव्हां, एनकेन प्रकारेण हा इतिहास उलटासुलटा कसा करतां येईल, पेशव्यांच्या तोंडाची काजळी ब्राह्मणेतरांच्या बाप-जाद्यांच्या थोबाडावर बेमालूम कशी डसवतां येईल आणि सरास चित्पावनांच्या बोकांडीं इतिहास पुराणादि ग्रंथांनी लटकविलेली क्षुद्रोत्पत्तीची वारेपड चित्पावनेतरांच्या गळ्यांत कशी गपचूप घालतां येईल, यावर अनेक विचित्रवीर्य चित्पावन पंडितांच्या अकला अलीकडे भवतिनभवतीचे घाणे हांकीत असतात. याविषयीं सर्व महाराष्ट्रीयाना जाहीर स्पष्टोक्तीचा इषारा देतांना सन

१९१९ सालांत प्रसिद्ध झालेल्या आमच्या ग्रामण्यांचा साद्यंत इतिहास या ग्रंथांत असे उद्गार काढले होते, की “ सध्यां ऐतिहासिक व्यक्त्यांच्या बातिस्म्यांचा धुमाकूळ सुरू झाला आहे. सावित्रीबाई ठाणेदारणीला कोणी कायस्थ प्रभू शार्तीतून चित्पावन जातीत ढकलीत आहेत; कोणी तिला कादंबरींतील नायिका म्हणत आहेत; कोणी नाना फडणीसाच्या अंतःकरणाच्या खाणींतून कोहीनुरांचे ढीगच्या ढीग बाहेर काढीत आहेत; कोणी त्याच्या मनोमयभूमिकेवर नक्षीदार गालीचे पसरण्याच्या गडबडीत आहेत; कोणी गोपिनाथपंत बोकीलाला शिवाजीची चिटणीशी वतनी बहाल देणाऱ्या धामधुर्मीत आहेत; कोणी हेमाडपंतालाहि ब्राह्मणी पोषाख चढविण्याच्या तजविजीत आहेत; तर कोणी मराठ्या आठवल्याला चित्पावनी बातिस्मा देण्याच्या खटपटीत आहेत. असा मोठा ऐतिहासिक क्रांतीचा काळ आलेला आहे. तेव्हां या भानगडीत काय काय उलाढाल्या होतील ते पाहिले पाहिजे. न जाणो, उद्यां अफझुलखान हा शिवाजीचा मामा ठरण्याचा बराच संभव आहे; कारण कृष्णाने कंस मामाला ठार मारले म्हणून; आणि मुरारबाजी हा चित्पावन असल्याचाहि दस्तेएवजी पुरावा सांपडणार नाही कशावरून ? ” हे आमचे उद्गार वाचून त्या वेळीं दांत काढून हंसणाऱ्यांनीं आतां भाव्यांचा ‘ दुसरा रुमाल ’ मुद्दाम डोळे फाडून पहावा, असें आम्ही आवाहन देतो. अफझुलखान शिवाजीचा मामाचसा काय, पण वामनाच्या त्रिपाद पराक्रमाप्रमाणे आमच्या या ठाणेकर लाखापतीचा ‘ मराठी दस्तर ’ प्रकाशनाच्या इजा बिजा आणि तिजा रुमालाचे पाऊल महाराष्ट्र इतिहास-सुंदरीच्या उरावर पडतांच, शिवाजी छत्रपति-महाराज हे चित्पावन जातीचे ठरल्याशिवाय खास रहाणार नाहीत, असं भविष्य आम्ही आजच करून ठेवतो. ठाणेकर वामनाने आपल्या दुसऱ्या प्रावलांत बाळाजी आवजीला तर बेछुट पाहिल्या नंबरचा पागल ठरविला आहे; छत्रपति सातारकरांना राष्ट्रद्रोही ठरवून, तत्कालीन शहाण्यांनीं प्रताप-

सिंहासारख्या 'हरामखोरा' ला सातारच्या माळावर एखाद्या झाडाला जिवंत उलटा टांगून कोल्या कुठ्याकडून कां फाडविला नाही, म्हणून त्यांच्या नांवाने कडकडा बोटें मोडलीं आहेत; प्रतापसिंहाचे साथीदार क्षत्रिय मराठे व कायस्थ प्रभू यांनींच इंग्रजांशीं वरभेद करून मराठी स्वराज्याचा प्राण घेतला, म्हणून या लाखापति भाव्यांनीं त्या सर्व मेल्या मुडद्यांच्या खाका वर खेंचून त्यांना ठाण्याच्या तळेपाळीवर 'वन्समोर' फांशीं दिलें आहे; आणि विशेष राष्ट्रीयपणाची नवलाई म्हणजे-वाचकहो, नीट शुद्धीवर येऊन ऐका-जगांतलें कितवें आश्चर्य कोणास कळे !-नीट शांतपणाने भाव्यांची ही चाल. चातुर्मासांतली कहाणी ऐका-शेवटले रावबाजी हे मोठे धाडसी पराक्रमी राजकारणी व मराठ्यांच्या स्वराज्याकरितां अखेरपर्यंत आपल्या जिवाचें रान करणारे मोठे शूर तलवारबहादूर मर्द होते. काय म्हणतां ? विश्वास वसत नाही ? वाचकहो, भावे तुम्हा आम्हा सर्वांना मूर्ख ठरवून असें सांगतात कीं रावबाजी स्वतःच रणशूर । रणनवरे होते असें नाही, तर त्यांची नवरी ऊर्फ बायको-नव्हे, चुकल्लें रावबाजीची पट्टराणी-ही सुद्धां रणनवऱ्याची रणनवरी होती. त्या हरामखोर प्रतापसिंहाने मराठे व कायस्थ पागलांच्या नादीं लागून महात्मा रावबाजीचा गळा जर कापला नसता, तर-तर-तर काय आज बहार झाली असती ! पुण्याच्या माणकेश्वराचा तंबोरा आज ठाण्याच्या ठाणकेश्वर भाव्यांच्या हातांत आला असता. बोलून चालून इतिहास-संशोधनच ते. मग बाळाजी विश्वनाथाचा खापरपणजा शिवाजीमहाराजांच्या हाताखालीं दसहजारी सुभेदार म्हणून कां उपटूं नये ? आणि हबशानें जलसमाध दिलेल्या बाळाजीचा भाऊ जानबा भट खुद्द पुण्याचा सुभेदार असल्याचें सिद्ध कां होऊं नये ? अस्सल रक्ताच्या अस्सल चित्पावन इतिहाससंशोधकांच्या त्रावडींत सांपडणारे कोणते दस्तऐवज आजपर्यंत कमअस्सल ठरले आहेत ? एकहि नाही. भा. इ. सं. मंडळाच्या चतुर्थसंमेलनवृत्तांतला राजवाड्यांचा

शिवविजयी कायस्थरीप सुद्धां कमअस्सल ठरवून जिवंत कायस्थांना विश्व-
 क्तितां आला नाही. बाकी, कायस्थांत विद्वान् इतिहासज्ञांचा कांहीं दुष्काळ
 पडला नाही हो. राजवाडे प्रकरणाच्या वेळीं कायस्थांच्या घरोघराच्या मोल-
 करणीसुद्धां इतिहाससंशोधक बनल्या होत्या. पण अखेर काय ? त्यांच्या
 बांगड्यांच्या कणकण किणाकिण नादांतच त्या प्रकरणाचें पर्यवसान
 होऊन, राजवाड्यांच्या निबंधाची नथणी एकजात कायस्थ मर्दांच्या नाकांत
 चिरकालची जाऊन बसली ती बसलीच ! भाव्यांच्या दुसऱ्या रुमालाचें
 वारसें लावायला श्री. दत्तात्रय विष्णु आपट्यांच्या हाताला हात लावायलाहि
 एक कायस्थ पात्र श्री. भाव्यांना टाण्याच्या तळेपाळीवर भटकतांना
 आढळलें. हें पात्र म्हणजे 'प्रभुरत्नमाला' प्रसवून कायस्थांच्या इतिहासाची
 श्रुतळ भाजी करणारे व 'शिवदिग्विजय' बखरीचा नैवेद्य बडोदेकर भिक्षुक
 देवतेला दाखवून, तिचें मातेरें करणारें राजमान्य राजेश्री सखाराम गणेश
 मुजुमदार हें होय. पहिल्या रुमालाच्या वेळीं 'अस्सलबरहुकूम'चें सर्टिफि-
 केट मिळविण्यासाठीं श्री. भाव्यांनीं असेच दोन तीन अजागळ कायस्थ-
 निवडून काढले होते. या खेपेस त्यांना बडोदे संस्थानांतील गडावरच्या या
 मुजुमदार गडकरी कायस्थ पात्राचा लाभ झाला ! अलभ्य लाभच म्हणायचा !

श्री. भाव्यांचा 'पहिला रुमाल' असाच अस्सल लेखणीच्या पोटीं
 जन्माला आलेला आहे. त्या वेळीं राष्ट्रीय पत्रकारांनीं, आतांच्या
 लोकमान्य कर्त्याप्रमाणें, त्या रुमालाची तळी आकाशाला भिडे इतकी
 उंच उचलेली होती. त्यावेळीं आम्ही या रुमालाबद्दल असा स्पष्ट अभि-
 प्राय दिला कीं "तीन अनभ्यस्त लेखकांनीं पौराणिक धाटणीवर एक बखर-
 वजा लिहिलेलें भारूड ठाणें येथील 'मराठी दसरांतील १ ला रुमाल'
 म्हणून सन १९१७ साली प्रसिद्ध झालें आहे. संशोधकानें व प्रकाशकानें
 या भारूडाचें महत्व प्रस्थापित करण्यासाठीं सर्टिफिकेटांचा वगैरे बराच
 धास केला आहे. परंतु हें भारूड म्हणजे निवळ एकीव ऐतिहासिक गोष्टांचें

एक अव्यवस्थित व अविश्वसनीय पोळें आहे. यांत ऐतिहासिक सत्यापेक्षां हरदासी गप्पांचा भरणाच रगड आहे. ” (ग्रामण्य पृ. १३२ फूटनोट.) पुष्कळांना हा आमचा अभिप्राय एरंडेलाप्रमाणे रैचकदाता वाटला व ठाणे पुणे येथील चारपांच कायस्थ चष्मापगडीधरांनीं त्याबद्दल आपली ‘ कायस्थी नापसंती ’ झिळमिळ्या फलकावून व्यक्तहि केली. इतक्यांत प्रो. जदुनाथ सरकारचा दंडुका या रुमालावर पडला. ‘ शिवाजी आणि शिवकाल ’ या इंग्रजी पुस्तकाच्या ५०२ पृष्ठावर प्रोफेसरांनीं स्पष्ट नमूद केलें कीं “ Utterly worthless expansion of Sabhasad with forged letters and imaginary details ” [हें चोपडें बनावट पत्रें आणि काल्पनिक मजकुरानें भरलेलें सभासदी बखरीचें भरंसाट वाढाविलेलें अत्यंत भिकारडें व कवडी किंमतीचें रूप आहे.] सोनारानेंच कान टोचल्यामुळे वरील पगडीधरांच्या एका कानावर कलथलेल्या पगड्या लगेच सरळ बसल्या कीं नाहीं, आम्हांस माहीत नाहीं.

श्री. भाव्यांचा हा ‘ चखोट ’ ग्रंथ वाचून ‘ पेशवाई बुडाली ’ असें म्हणणाऱ्या इसमाची ताबडतोब ठाण्याच्याच वेड्यांच्या आश्रमांत खानगी करावी लागेल. हा महाग्रंथ ग्रंथकारानें भारत इ. सं. मंडळाच्या एका जबाबदार बैठकींत वाचल्याचें आम्हाला कळतें. ही गोष्ट खरी असेल तर मंडळाने आपला अभिप्राय त्वरित प्रसिद्ध करावा, असा आमचा आग्रह आहे. हिन्दवी स्वराज्याचा खून कोणी पाडला, याचा भरपूर पुरावा महाराष्ट्रापुढें मांडण्यासाठीं शंभर वर्षांपूर्वीचें महाराष्ट्र हा ग्रंथ आम्ही लिहीत आहोंत. त्यांत भाव्यांच्या रुमालाच्या चिंधड्या उडविण्याइतका दस्तऐवजी पुरावा व विवेचन येईलच. इतिहासाचें क्षेत्र, ब्राह्मणेतरांच्या गफलतीमुळे, जरी राष्ट्रीय चित्पावनांनीं सर केलें असलें, तरी त्यांच्या ऑफेन्सिवला डिफेन्सिवचो उल्टा सलामी न देण्याइतका ब्राह्मणेतर समाज कांहीं निर्विर्य झाला नाहीं; किंवा ऐतिहासिक सत्याची निश्चिती चित्पावनांना हस्तगत झालेल्या

चिठोऱ्यांवरच ठरण्याचा नाना फडणीशी मामला आज ह्यात नाही, हे त्यांनीं पूर्ण लक्षांत ठेवावे.

— — —

श्री. विनायक लक्ष्मण भावे यांचे विश्वामित्रा इतिहास-संशोधन.

[प्रबोधन १-९-१९२२ व १०-१०-२२]

लोकाश्रयाच्या अभावीं गतप्राण झालेल्या 'मराठी दत्तर' संस्थेला स्वतःच्या हिंमतीवर तशीच फरफटत ओढून तिच्या पोटी 'दुसऱ्या रुमाला'ची बळजबरीची प्रसूति करणाऱ्या श्री. भाव्यांच्या या नूतन अपत्याला आंगड्या कुंचड्याचा आहेर करण्यापूर्वी त्यांनीं चित्रमयजगत्च्या जुलै १९२२ च्या अंकांत पृष्ठ २७८--७९ वर शिवाजीच्या वंशकुळीचें जें चिकित्सा-पुराण सांगितलें आहे, त्याचा आजच्या अंकीं विचार करण्याचें योजिलें आहे. प्रथमच आम्हीं मोकळ्या मनानें नमूद करून टाकतो कीं, श्री. भावे यांचा व आमचा (राजवाड्यांप्रमाणेंच) कोणत्याहि प्रकारचा वैरभाव नाही. त्यांच्या ग्रंथाशिवाय आमचा त्यांचा निकट परिचय केव्हांहि झालेला नाही; फार काय पण आम्ही निदान या घटकेपर्यंत कोणीही परस्परांस पाहिलेंलें नाही. तेव्हां चिकित्सेच्या कांटेरी समरांगणावर वादविवादाच्या भरांत एकादा कलमी वार जेर झालाच, तर त्याच्याबद्दल कोणी कोणावर द्वेषबुद्धीचा आरोप करण्याला वास्तविक कांहीं जागा नाही. श्री. भावे यांचा साहित्य व इतिहासविषयक उद्योग प्रशंसनीय आहे. त्यांचा 'नेपोलियन' अझून आमच्या हातीं गवसला नसला, तरी त्यांच्या 'महाराष्ट्र सारस्वत' ग्रंथाचा रसास्वाद आम्ही अत्यंत आनंदानें एक दोन वेळां नव्हे, एकूण आठ वेळां लागोपाठ घेतलेला आहे. परंतु श्री. भावे झाले काय किंवा राजवाडे झाले काय, ते कितीहि प्रबुद्ध व स्वार्थत्यागी इतिहास-साहित्य संशोधक असले, तरी हातीं सांपडेल त्या भल्या बुऱ्या चिठोऱ्यावर जेव्हां ते आपल्या अक-

लेला तणावा देऊन विचित्र सिद्धांतांची निष्पत्ति सिद्ध करूं पाहतात, तेव्हां मात्र त्यांच्या विद्वत्तेवर पुण्याच्या डेकन बँकेचा प्रसंग ओढवतो. याला साधा व्यावहारीक दृष्टांतच द्यायचा तर आम्ही असे म्हणूं कीं ' मोड तोड तांबा पित्तल ' करणारा मारवाडी उद्यां जर मेटल अँनलायझरचे (धातुसंशोधन) काम करूं लागेल, तर तें जितकें हास्यास्पद, क्वचित् तिरस्कारास्पद होईल, तितकेंच दूषणार्ह कार्य ही भावे अँड कंपनी ऐतिहासिक गोष्टींची ठरवा- ठरव करूं लागली म्हणजे घडतें. यापेक्षां ही मंडळी राजवाड्यांच्या खंडा- प्रमाणें जुने कागदपत्र जशाचे तसे लुसते छापून प्रसिद्ध करण्याचाच क्रम ठेवतील, तर त्यांचे उपकार महाराष्ट्र विसरणार नाही. मराठ्यांच्या इति- हासाचे साहित्यच जेथें अझून पुरें उमगलेलें नाही, तेथें लेकाच्यांनीं टाम सिद्धांत कसले ठोकीत बसतां ? भारत इ. सं. म. च्या चतुर्थ स. वृत्तांतील ' कायस्थदीपावदल ' आमचा वाद हाच होता. राजवाड्यांनीं तें जीर्ण गळाठें जसेंच्या तसे प्रसिद्ध केलें असतें तर आम्ही किंवा कोणाहि त्याची दखल केली नसती. सांपडला दस्तऐवज छापला. त्याचें महत्त्व ज्याचे ते घेतील पारखून. दीपाला दिपवायला प्रदीप कांही मेला नव्हता. तोहि आणखी छापला असता. पण साहित्यकलेक्टर राजवाडे जेव्हां आपला योग्य अधिकार विसरून त्या गळाठ्याच्या जोरावर इतिहास-डिक्टे- टर बनले व कायस्थ प्रभू समाजाला तुम्ही असेच आणि तुम्ही तसेच वगैरे बेजबाबदार वेदान्ती जजमेंट देऊं लागले, तेव्हां त्यांच्या विद्वत्तेला पायबंद लावणें मंडळाला सुद्धां जरूर पडलें. ऐतिहासिक गोष्टींचे सिद्धांत सिद्ध करण्याचें काम ऐतिहासिक कागदपत्रे हुडकून जमा करण्याइतकें खास सोपें नाही. तें काम किती कठीण आहे, तें करण्याची पात्रता कोणाला असते, आणि ती पात्रता केव्हां प्राप्त होते, याविषयीं ताळेबंद नियम खुद्द राजवाडे प्रभृतींनींच वेळोवेळीं अनेक ठिकाणीं व्यक्त केलेले असूनसुद्धां, स्वतःच्या अकलेचा ' दीप ' पाजळतांना मात्र त्या नियमांची त्यांना मुळीच आठवण

होत नाहीं हें कसे ? खुद राजवाडेच काय म्हणतात तें पहा. “ एकादी मोडकी तोडकी बखर किंवा फाटकी तुटकी पोथी सांपडली म्हणजे संशोधन झालें, असें समजण्याचा आतां काळ राहिलेला नाहीं.” (इ. ऐ. पृ० १९) “ कारागीर कितीही कुशल असो, कितीही नकशी काम करणारा असो, अज्ञांच्या आग्रहानें व स्वतःच्या उतावीळपणानें तुटपुंज्या सामग्रीच्या लेच्यापेच्या जोरावर तो जर इमारत उठवून देण्याची हांव बांधील; तर त्याच्या या प्रयत्नावद्दल तज्ञांच्या मनांत सकरुण तिरस्कार उत्पन्न होईल. तज्ञांत आहे ती तुटपुंजी सामग्री मुबलक व भरपूर आहे अशी समजून स्वतः इतिहासलिलिखिषुच (?) करून वेऊन चालूं लागला, तर त्याच्या अज्ञपणाची कमाल झाली समजावयाची. त्यांत ही मराठ्यांच्या इतिहासाची रूपरेखा सर्व कळली, नवीन शोधानें फार तर एखाद दुसरी काना कोपण्यांतील नवीन बाब कळली तर कळेल अशी भावना एखाद्या लिलिखिषूनें उराशीं धरली, तर त्यानें आत्मवंचना करून घेतली, असेंच तज्ञांचें मत पडेल. (इ. ऐ. पृ. २९) परंतु हाच नियम वारंवार ते दृष्टीआड कसा करतात याचें प्रत्यंतर म्हणजेच त्यांनीं व त्यांच्या पुणेकर धुळेकर ठाणेकर भिरजकर सांप्रदायिकांनीं मराठ्यांच्या इतिहासांतील अनेक गोष्टींचे सिद्धांत ठरविण्याचे केलेले ‘ राष्ट्रीय ’ उपव्याप पाहिले म्हणजे दिसून येतें. कोणत्याहि काळाच्या इतिहासाच्या तपशीलाची ठरवाठरव करतांना, तत्कालीन परिस्थिति कशी होती आणि अमूक बाबतींत तत्कालीन लोकमताचा रंग कसा काय होता, इत्यादि अनेक गोष्टींच्या भूमिकेशीं निर्णायकाचें तादात्म्य झाल्याशिवाय त्याला निश्चित निर्णय लावतां येणेंच शक्य नाहीं. बाळाजी आवजीच्या वेळच्या राजनिष्ठेच्या कल्पनांचें स्वरूप आधुनिक कायस्थांच्या कल्पनांच्या चष्म्यांतून पाहून ठरवूं नसतलें, तर ‘ तें श्वान एक तुकड्यास्तव चार नाना ’ या कव्युक्तीपलीकडे बाळाजीची किंमत अधिक ठरणार नाहीं. आधुनिक राजकीय चळवळींच्या चष्म्यांतून शिवकालीन चळवळींच्या तपशिलाची ठरवा-

ठरव म्हणजे शुद्ध गाढवपणा नसेल तर निदान वेडेपणा तरी खास होईल. तद्वतच प्रचलित विचारक्रान्तीच्या दृष्टीने शिवकालीन् ग्रामण्यांच्या तपशीलाचा उहापोह करून निर्णय—निश्चितीचा तोरा मिरविणे हा गाळीव भूखेपणा होय. कोणतीही गोष्ट त्रयराशिकाच्या धाटणीवर ठरवू म्हटले तर मोठाच अनवस्था प्रसंग ! पण राजवाडे भावे प्रभृती मंडळी येथून तेथून एकजात त्रयराशिकी. एका बाईला चार मुले तर पांच बायांना वीस मुले झालींच पाहिजेत, अशी त्यांच्या विधानांची नेहमीं धाटणी असते. अपवाद परिस्थिति—भिन्नता इत्यादि गोष्टी विचारांत घेण्याची या शहाण्यांना मुळीच शुद्ध नसते. यांची आजपर्यंतची राजवटच अशी कीं आधीं सिद्धांत आणि मग संशोधन. अर्थात् निश्चित सिद्धांतासाठीं सरळ मजकुरांतून सुद्धां वांकड्या विधानांचे धागे ओढून काढणे या जिवाजीराव कलभदान्यांच्या ‘ शाई भरल्या हाताच्या हाताचा मळ ’ होतो. कायस्थदीप पाजळतांना संभाजीने कायस्थ प्रभूंच्या धार्मिक हक्कांसंबंधी दिलेल्या प्रतिकूल जजमेंटाची लोणकडी थाप जेव्हां राजवाड्यांनीं बिनदिक्कत शोकून दिली, तेव्हां एका १२ वर्षांच्या पोरान्या गळ्यांत आपण कसली घोरपड लटकवून, आपल्या पोरकटपणाचें प्रदर्शन करीत आहोंत, याचें त्यांना भान राहिलें होतें काय ? राजवाड्यांनीं हा पोरकटपणा सुद्धां एका दस्तऐवजाच्या पुण्याईवरच केला होता. नाहीं असें नाहीं. पण तो चिठोरा कितपत विश्वसनीय आहे; तो कोणी कां कशाला लिहून ठेवला आहे; यांतल्या मजकुरांत सुसंगतपणाचें व विसंगतपणाचें प्रमाण किती आहे; बाळाजी आवजीविषयीं ‘ बाळा परभू नाशिक पचवटीचा ’ राहणारा, असले दिव्य ऐतिहासिक ज्ञान प्रसविणारा लेखक पाजी कीं गाजी, याचा विचार करायला ‘ इतिहास--संशोधनेश्वर ’ राजवाड्यांना पुरसत होती कुठे ? आधीं सिद्धांत मग संशोधन, या राष्ट्रीय सूत्रावरहुकूम कायस्थांची बदनामी करणारा सांपडेल तो पुरावा त्यांच्या तोंडावर झुगारून देण्यापलीकडे त्यांना विशेष कांहीं करावयाचेंच

नव्हतें. मग या असल्या झटपट गंगारी निर्णयकर्मांत १२ वर्षांचा मराठा संभाजी वेशासंपन्न वाईकर चित्पावन लेल्याचा बाप जरी ठरला तरी राज-वाड्यानीं पर्वा ठेविली नाही. (ज्या चिठोऱ्याच्या पुण्याईवर १२ वर्षांच्या संभाजीच्या गळ्यांत कायस्थांच्या धर्मनिर्णयाच्या कमिशनरशिपचें लोढणें राजवाड्यानीं अडकविलें, तो--चिंतामणराव सांगलीकराच्या ' राष्ट्रीय ' (अ)धर्म ग्रंथप्रसूति फॅक्टरींत निपजलेला--' अस्सल ' दस्तऐवज आम्ही आमचे मित्र श्री. वासुदेव सताराम बेद्रे मु० पुणे यांच्या मार्फत भारत इ सं. मंडळास १९२१ सालीं आहेरादाखल नजर पाठविला आहे. त्याच्या अस्सलपणाचा निर्णय द्यायला मंडळास अझून फुरसद झाल्याचें दिसत नाहीं.) या स्वार्थी मानवसृष्टींत परस्परविरुद्ध भावनांच्या झटापटींचे दाखले नेहमींच आढळणार. त्यांतून निश्चित सिद्धांत काढून वास्तवीक परिस्थितीचें रूप निस्पृहपणें जगापुढें मांडण्याचें कर्म फार बिकट आहे. हें न्यायाधीशाचें कर्म बजावणारा असामी रामशास्त्र्याच्या मसाल्याचा असावा लागतो. इतिहास संशोधनाचा धंदा करणारे आधुनिक राजवाडे भावे देव प्रभृति लोक विद्वत्तेच्या किंवा कार्यैकनिष्ठतेच्या बाबतींत खानदेशी श्रीखंडापेक्षां कितीहि घट्ट असले, तरी पेशव्यांच्या सैतानशाही परंपरेचें रक्त त्यांच्या धमन्यांत सणाणत असल्या-मुळें ऐतिहासिक निर्णयकर्माच्या बाबतींत त्यांची नालायकी इतिहाससिद्ध आहे. त्यांनीं रामशास्त्र्याच्या निस्पृह निर्णयकौशल्याचा दिमाख चित्पावनेतर अफाट महाराष्ट्रीयानांपुढें तरी मिरविण्याचें साहस करूं नये. मराठ्यांच्या इतिहासाविषयीं या लोकांच्या सिद्धांतांची मराठ्यांना (अखिल चित्पावनेतर महाराष्ट्रीयाना) मुळींच जैरूर नाही. उलट सुलट दस्तऐवज नेहमींच सांपडणार. परंतु त्यांच्या अस्सल कमअस्सलपणाचा निर्णय ठरवायला स्वराज्यद्रोही पेशव्यांच्या सांप्रदायिकांनीं विनाकारण आपली हिणकस देश-प्रीति जगहीर लिलावांत विक्रीस काढूं नये. जनतेचाच जेथें या लोकांवर सर्व बाबतींत पूर्ण अविश्वास व अनादर, तेथें यांच्या सिद्धांतकौमुदीचे चोज

पुरवायला त्यांच्या बगलवच्चांशिवाय दुसरा कोण लाभणार ? ब्राह्मणेतर दुनियेला पायांतलीं खेटरें ठरविण्यासाठीं खोटे बनावट (अ)धर्मग्रंथ राशीगणति लिहून फैलावा करणारे चिंतामणराव सांगलीकर, निळकंठ शास्त्री थत्ते, मराठ्यांच्या स्वराज्याबरोबरच त्यांच्या इतिहासाचीं साधनें जाळून पोळून फस्त करणारा बाळाजीपंत नातू, बनावट कारस्थानांची उभारणी बेमालूम करण्यासाठीं खोटे शिके सद्या करारनामे वगैरेची पुणेरी टांकसाळ काढणारा बाळकोबा तात्या केळकर, असलीं इरसाल ' राष्ट्रीय ' रत्ने ज्या खाणींत पैदा झालीं, त्याच खाणींतल्या बृहस्पतीनी ऐतिहासिक सिद्धांत—निरूपणाचे खरे राजवाडे हेच असा कितीहि कंठशोष करून दुनियेला चकविण्याचा भाव धरला, तरी त्यांच्या पुराणांवर कोण विश्वास ठेवणार ? आजहि दुनियेला झुकाविणारें व भविष्यकाळाच्या इतिहासज्ञांची सपशेल दिशाभूल करणारें वाङ्मय ' राष्ट्रीय ' सज्जन निर्माण करीत आहेतच कीं नाहींत ! मिसेस अनी बेझंटने मैत्रेयावताराचा पुकारा करतांच, अवतारकृत्याचा पोरनेळ म्हणून कोलाहल करणारा केसरी आज कै. टिळकांच्या बाबतीत कसले खेळ खेळत आहे ? टिळकांच्या एका कल्याणानें तर त्यांना चतुर्भुज विष्णु बनवून पुणेरी पगडी जोड्यासह शेषाच्या उरावर नेऊन बसविलें आहे. आणखी शंभर वर्षांनीं ' टिळकांना दोन हात होते कीं चार हात होते ? टिळक देव कीं माणूस ? ' असल्या वादविवादावर टिळकांचा शेषशायी फोटो प्रमाणभूत मानून ' ते चार हाताचे ईश्वर होते ' असा ऐतिहासिक सिद्धांत त्या वेळचे एखादे भावे किंवा राजवाडे खास ठरवतील. इतकेंच नव्हे तर रामकृष्णादिकांप्रमाणे टिळकमहात्म्याचा पावनपणा सिद्ध करणारा ओवीबद्ध टिळकायण ग्रंथ आजच कोणीतरी खरडति बसला असेल. इतका भरपूर दस्तऐवजी व फोटोग्राफी पुरावा जरी पुढें आला, तरी भविष्यकाळीं टिळकांचा खराखुरा माणुसपणा सिद्ध करणारा विरोधक त्या वेळीं खात्रीने अस्तित्वांत असेलच. परंतु राष्ट्रीयांच्या राष्ट्रीय प्रयत्नांचा रोंख

मात्र भावी इतिहासाला कसा वोंटाळ्यांत टाकणारा आहे, एवढेच येथे दिदर्शित केले आहे. भविष्य काळाला ठकविण्याची ज्यांची चतुराई इतकी दूरदृष्टीची, त्यांनींच भूतकालांतल्या गोष्टींना आपल्या कल्पनांचे बर वाईट रंग फांसून, तर्काच्या हातबोटावर त्या वाटेल तशा नाचविल्या तर आश्चर्याला जागाच कोठे उरते ?

चित्रमयजगतमाधिल ' शिवाजीची वंशकुळी ' हा लेख श्री. भावे यांनी ' आधीं सिद्धांत मग संशोधन ' याच धोरणाने खरडलेला आहे. शिवाजीला राज्याभिषेकसमयीं ब्राह्मणांकडून जो उपसर्ग पोंचला, त्या विषयीं आधुनिक ब्राह्मणब्रुवांना हरहमेश लजेने खालीं मान घालण्याचे प्रसंग येतात. विशेषतः सार्वजनिकत्वाच्या ढोंगाखालीं स्वतःच्या तुंबड्या भरण्याचे कार्य साधण्यासाठीं राष्ट्रीय ब्राह्मणांनीं जेव्हां शिवाजी-उत्सवाला डोक्यावर घेऊन नाचण्याची सुरवात केली, तेव्हांपासून तरी शिवकालीन ब्राह्मणांच्या कृतघ्नतेचे व शिरजोरपणाचे मोठमोठे काटे राष्ट्रीय चळवळ्यांच्या पायांत विशेष ठळक रीतीने रुतू लागले. शिवाजीला विरोध करणाऱ्या ब्राह्मणांच्या उपसर्गाबद्दल स्पष्ट स्पष्ट पुरावे देणारे शेंकडों कागद आजपर्यंत इतके उपलब्ध झालेले आहेत, आणि खुद्द राजवाड्यांनीं सुद्धां आपल्या बहुमोल खंडांत ते प्रसिद्ध केले आहेत, कीं ब्राह्मणांच्या हरामखोरीचा तो पुरावा उलथून पाडण्यासाठीं शिवभारताचा कर्ता परमानन्द भटचसा काय, पण श्री. भावे यांनीं अखिल ब्राह्मण समाजाच्या बेचाळीस पूर्वजांना जरी मदतीला बोलाविले तरी तो मृत्युलेखा इतकाच अनिवार्य व चिरंजीव राहाणार आहे. तथापि शिवकालीन ब्राह्मणांच्या भिक्षुकशाही शिरजोरपणाच्या धडाडलेल्या होळीवर आपल्या विद्वत्तेच्या उपरण्याचे पांघरूण घालून त्याची धग किंचित थंड पाडण्याचा त्यांनीं प्रस्तुत जो अव्यापारेषु व्यापार केला आहे, तो पाहून त्यांच्या प्रयत्नाबद्दल जरी एखाद्या राष्ट्रीय प्राण्याने त्यांचा सकौतुक गौरव केला, तरी साधारण बुद्धिभक्तेचा मनुष्यसुद्धां त्यांची कींव केल्या-

शिवाय राहणार नाहीं. शिवाजी महाराज आणि शिरजोर ब्राह्मणवर्ग, यांचा परस्पर संबंध किती ' प्रेमाचा ' होता, याविषयींचे पुरावे महाराष्ट्राला आज भाव्यांपासून घ्यावयाचे नाहीत. आज महाराष्ट्रांत असें एकहि सुशिक्षित कुटुंब आढळणार नाहीं कीं ज्याला शिवराज्याभिषेकोत्सव प्रसंगीं ब्राह्मणांनीं धर्माच्या नांवावर खेळलेल्या धुळवड शेणवडीची माहिती नाहीं. परंतु सिद्धांताला संशोधनाचा बाप ठरविणाऱ्या श्री. भाव्यांना हा प्रचलित इतिहास उलथून पाडण्यासाठीं देन सिद्धांत सिद्ध करावयाचे आहेत आणि म्हणूनच त्या धोरणानें त्यांनीं कांहीं सटरफटर आधार जमा करून आपली विधानें रंगविण्याचा प्रयत्न केला आहे. ते सिद्धांत हेच (?) शिवाजीविरुद्ध ब्राह्मणांनीं कोणतेहि आक्षेप घेतले नाहीत किंवा कसलाहि धार्मिक बखेडा केला नाही, आणि (२) बाळाजी आवजीनें गागाभट्टाला दक्षिणेंत आणण्याची जी खटपट केली तिची कांहीं जरूर नव्हती; तो त्या रिकाम-टेकड्यानें स्वतःच्या स्वार्थासाठीं हकनाहक उपव्याप केला. सारांश आमचे लेखनकुशल विश्वाभिन्न ब्राह्मणांच्या थडग्यावर उमटलेली पागलपणाची सृष्टि अलगज उचलून बाळाजी आवजीच्या थडग्यावर निर्माण करण्याची खटपट करित आहेत. श्री. भावे म्हणतात " बाळाजी आवजींनीं उत्तरेस श्रीक्षेत्र काशी येथें जाऊन मोठ्या मिनतवारीनें गागाभट्टाची समजूत काढून केवळ राज्याभिषेक समारंभासाठीं त्यास दक्षिणेंत आणिलें, हें म्हणणेंहि बरोबर नाही. " याचें कारण " गागा हा शिवाजी महाराजांच्या जुन्याच परिचयाचा होता...आणि त्याला आणण्यांत बाळाजी आवजीच्या दगदगीची व श्रमसाहसाची मुळींच अपेक्षा नव्हती. " भले बहादूर ! कलमाच्या एका फटक्यानें आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या सव बखरी आणि जस्टिस रानडे तेलंगापासून तों राजवाडे सरदेसाई सान्या-पर्यंत दरोबस्त इतिहाससंशोधक श्री. भावे यांनीं अव्वल नंबरचे पागल ठरविले ! याचें नांव इतिहास-संशोधन. याला आधार कशाचा ? तर एका

शिवभारत पोथीचा. पोथीशिवाय आमच्या चित्पावन संशोधकांच्या अक-
 लेचा ' दीप ' कधींच पाजळला जायचा नाही. आश्चर्य वाटते तें हें कीं,
 शिवभारतापेक्षांहि शेंकडों कागदपत्रांचें दस्तऐवजी महाभारत ब्राह्मणांच्या
 उरावर तेव्हां आदळलें असतांहि, त्यांच्या धार्मिक गुंडागिरीची तीव्रता कमी
 झाली नाही, ती आतां भाव्यांनीं परमानंदाचें चोपडें उकरून काढलें म्हणून
 थोडीच होणार आहे ? परमानंद भटाच्या शिवनिष्ठेवर अखिल ब्राह्मणांचीं
 शिवद्रोहानें काळीं ठिक्कर पडलेलीं तोंडें उजळ होणें शक्य नाही. हेंचसें
 काय, पण गागाभट रायगडास आल्यावर सुद्धां "राज्याभिषेकाच्या वेळेस
 लागणारे मंत्र गागाभट्ट म्हणेना; सबब राजकीय धोरण त्याजपुढें मांडावें
 लागलें " (मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष पृ. १६३) हें कशाचें लक्षण ?
 " राज्याभिषेकापूर्वीं अनेक वर्षे महाराष्ट्रांतील वैदिक ब्राह्मणांस महाराजांचें
 क्षत्रियत्व पूर्णपणें मान्य होतें " याचें काय ? या प्रकरणाचे इतके मुबलक
 दस्तऐवजीं पुरावे आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेले आहेत आणि त्यांत ब्राह्मणांनीं
 शिवाजीला दिलेल्या कृतवन्तेच्या उपसर्गाबद्दल इतकी स्पष्टस्पष्ट एकवाक्यता
 आहे कीं ब्राह्मणांच्या नकली उदारमतवादित्वाचें भाव्यांचें हें चित्पावनी
 पुराण एखादें शेंबडें पोरसुद्धां मान्य करणार नाही. भावे म्हणतात "मालोजी
 राजे हे ब्राह्मणांकरवीं आपले घरांत अग्निहोत्र चालवीत, व ब्राह्मण तो विधि
 यथासांग संपादित असत." असें शिवभारताच्या १ ल्या अध्यायांत म्हटलें
 आहे. पोथी लिहिणारा शिवनिष्ठ असल्यामुळे, त्यानें आपल्या तत्कालीन
 जातभाईच्या मताची पर्वा न करितां, शिवाजी महाराजांविषयीं आदर व्यक्त
 करण्यासाठीं असलें विधान घुसडलें असल्यास नवल नाही. चिटणिशी बख-
 रींत सुद्धां शिवाजीच्या प्रबुद्धतेची माहिती देतांना षोडशविद्या आणि
 चौसष्ट कलांची सुप्रसिद्ध यादी मोठ्या भाविकपणानें त्यानें उद्धृत केली
 आहे. म्हणजे त्यावरून शिवाजीमहाराज हे चांगले गाणारे, नाचणारे,
 जुव्या खेळणारे होते; असें विधान करणें पोरकट ठरल्याशिवाय कसें राहिल ?

शिवाय मालोजीची पिढी व शिवाजीची पिढी यांत कांहीं शतक दोन शतकांचें अंतर थोडेंच होतें ? मालोजी जर खराच अग्निहोत्री असता तर शिवाजीवर शूद्रत्वाचें काहूर उठलें तेव्हां चाणाक्ष बाळाजीकडून नुसता नेत्रसंकेत होतांच शिवाजीने आपल्या घरांतून आज्याचें अग्निपात्र आणवून ' क्षत्रियत्वाचा हा ध्या पुरावा ' म्हणून शिरजोर ब्राह्मणांच्या थोबाडावर तें भिरकवण्यास केव्हांहि कमी केलें नसतें; किंवा आपल्या आज्याच्या घरांत ' यथासांग अग्निहोत्र ' चालविणाऱ्या भटांना तात्काळ बोलावून त्यांच्याकडून विरोधी ब्राह्मणब्रुवांची आहुति त्याच अग्निकुंडांत द्यायला खास मार्गें पुढें पाहिले नसतें. एवढे मोठे जाडजूड इतिहास-संशोधक आणि त्यांना एवढी साधी गोष्ट समजू नये ? मालोजीच्या घरांत जर अग्निहोत्र होतें, तर त्याचा मुलगा शहाजी आमरण मुंजीशिवाय कां राहिला आणि राज्याभिषेकाच्या वटकेपर्यंत शिवाजीचीहि मुंज कां झाली नाही, याला श्री. भाव्यांचें काय उत्तर आहे ? खुद्द मालोजीची तरी मुंज झाली होती काय ? परंतु शिवाजी महाराजांविरुद्ध ब्राह्मणांच्या बापजाद्यांनीं केलेल्या भिक्षुकशाही बंडाचा अधमपणा झांकण्यासाठीं आणि बाळाजी आवजीच्या कामगिरीला ' कवडीमोल उप-व्याप ' ठरवून त्याला पागल बनविण्यासाठीं हे विचित्रवीर्य संशोधक आपल्या अकलेचे तारे कसे तोडतात तें पहा. ' महाराष्ट्र विद्वान् भिक्षुकांना महाराजांचें क्षत्रियत्व पूर्णपणें मान्य होतें. तसेंच तें इतर महाराष्ट्र ब्राह्मणांनाही मान्य व मंजूर होतें. इतर ब्राह्मणांना त्याचा पुरावा रोजच्या रोज दिसत होता. शिवाजी महाराजांनीं आपल्या तरवारीनें तें उत्तम प्रकारें शाबित केलें होतें. व तशांतूनहि कोणास शंका असल्यास ते वाटेल तेव्हां तें सिद्ध करण्यास आपली तरवार घेऊन तयार असत. हें शाबित करण्यास कोणाहि मध्यस्थान्या लटपटीची गरज नव्हती. शिवाजी राजांचें मौजीबंधन राज्याभिषेकापर्यंत केलें गेलें नव्हतें. वयाच्या ४५ व्या वर्षापर्यंत मौजीबंधन न होणें ही बाब जरा नवलाची असली तरी एकंदरीने

गौण आहे. असल्या सत्रांची दारुण महाराष्ट्रांनं केव्हांच केला नाहीं. [ओहो!] व शिवाजीचे क्षत्रियत्वाबद्दल संशय दाखवून राज्याभिषेकास अडचणही उभी केली नाहीं. ” मराठे बांधवांनो, विप्रोत्तम भावे यांचें हें अनन्य शिवनिष्ठेचें पुराण ऐकून शिवकालीन ब्राह्मणांबद्दल तुमची आढी आतां सोडून द्या आणि ती ‘ उपद्रव्यापी मध्यस्थ ’ बाळाजी आवजी विषयीं अतः-पर धरा. इतकेंच नव्हे, तर शिवकालीन ब्राह्मणांच्या या सात्विकतेचें उतराहीं होण्यासाठीं, पुण्याच्या नियोजित शिवस्मारकाच्या शेजारींच अखिल महाराष्ट्रीय ब्राह्मण समाजाच्या वतीनें साळसूदपणाची वकिली करण्यास पुढें सरसावलेल्या या उलट्या बाहुल्याच्या चित्पावन संशोधकासाठीं एक जय-स्तंभ उभारा. अतःपर चिटणीस—सांप्रदायिक ‘ लटपट्या मध्यस्थ ’ काय-स्थांच्या नादीं मुळींच न लागतां यमाजी शिवदेव, नाना फडणीस, नारायण-राव पेशवे, छत्रपतींच्या राजघराण्याची वडदास्त ठेवणारे रावबाजी, बाळाजी-पंत नातू, भरादिवसा पुण्याची होळी करणारे महात्मा हरीपंत भावे इत्यादि थोर थोर सात्विक अवतारी पुरुषांच्या ‘ राष्ट्रीय ’ वंशजांची कांस धरा. म्हणजे मुळशी पेट्यांतल्या धरणासारख्या अनेक इहलोकच्या वैतरण्या पार पडून ‘ राष्ट्रीय ’ पेशवाईच्या पुनरुज्जीवनांत तुम्हाला इतिहासाच्या पुनरावृत्तीचें स्वानंदसाम्राज्य खास लाभेल, असा श्री. भाव्यांचा तुम्हाला इतिहास-सिद्ध ‘ राष्ट्रीय ’ संदेश आहे हे ‘ लटपटे मध्यस्थ ’ कायस्थ तुमचा घात करतील. सात्विकनेचे अर्क जे ब्राह्मण त्यांनीं शिवराज्याभिषेकास मुळींच कांहीं विरोध केला नाहीं. कशावरून म्हणतां ? कशावरून म्हणजे ? ओहो, राज्याभिषेक कसा साजरा झाला त्याचा इतिहास पहा. तो पाह्यला फुरसद नसेल तर भाव्यांचा सूत्रात्मक ‘ राष्ट्रीय ’ वेदान्त पहा. भावे जेहेते म्हणतात “ त्या उत्सवास समर्थ रामदास स्वामींनीं पूर्ण सहाय्य केलें. मोरोपंतांनीं अभिषेक केला. हणमंत्यांनीं पवित्र जलसिंचन केलें. गागाभटजींनीं मंत्र म्हटले. व हजारों ब्राम्हणांनीं आशिर्वाद देऊन आपली पूर्ण संमति जाहीर केली. ”

ध्या. ब्राम्हणांच्या स्वराज्यप्रेमाचा आणि छत्रपतिनिष्ठेचा आणखी पुरावा काय पाहिजे ? रामदासापासून तो आशीर्वाद द्यायला (भीक मागायला नव्हे !) रायगडावर धांवत पळत आलेल्या पांच हजार भिक्षुकांपर्यंत पाहून ध्या सारे एकजात ब्राम्हण. कायस्थ मराठे प्राणी सारे ठार मेले होते कीं काय नकळे ! पण त्याचाहि खुलासा श्री. भावे येणेंप्रमाणें करतात. “ पण या प्रकरणांत ज्यांस आपला हेतु साधला नाही ते मात्र तोंडानें नुसती वटवट करीत हात चोळीत बसले व राज्याभिषेकाच्या ज्येष्ठ महिन्याचा त्यांनीं फाल्गुन मास केला. ” चित्पावनी पेंचाची एकच टांग मारतांच शिवाजीचा इतिहास पहा आमच्या भाव्यांनीं कसा उलट्या पालट्या केला तो ! ज्येष्ठांत फाल्गुन उरकणारे कोण ? भाव्यांचे पूर्वज ब्राह्मण तर खास नव्हत; कारण ते सारे राज्याभिषेकविधीत गुंतले होते. कोणी ‘ पूर्ण सहाय्य ’ देत होते, कोणी ‘ जलसिंचन ’ करीत होते आणि बाकीचे ‘ आशिर्वाद ’ बोध करीत होते. अर्थात् असा हा मंगलविधि चालूं असतांना शिमग्याच्या शंखध्वनींत फक्त ब्राह्मणेतर, विशेषतः कायस्थ प्रभू, त्यांतूनहि विशेषतः बाळाजी आवजी चिटणीस हेच कय ते रममाण झाले होते, असा भाव्यांचा राष्ट्रीय सिद्धांत आहे.

इतकें नीच वृत्तीचें बेजबाबदार विधान, राजवाड्यांच्या ‘ कायस्थदीप ’ प्रबंधानंतर आज पांच वर्षांनीं पुनश्च महाराष्ट्रीयीं पुढें येत आहे. ज्येष्ठांतच शिमगा कय, पण बाराहि महिने अष्टौप्रहर ब्राह्मणेतरांच्या नांवानें बोंबाबोंब करण्यास सवकलेल्या या अकलेच्या धसांना, या चित्पावन इतिहास—संशोधकांना आम्ही पुनश्च बजावून ठेंवतो कीं अशा प्रकारच्या मल्लीनाथी बुरख्याखालीं प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष होणारी बदनामी निमूटपणें सहन करण्याइतका ब्राह्मणेतर समाज आज मेलेला मुडदा नव्हे. बाळाजी आवजीच्या राष्ट्रसेवेला कवडीमोल ठरवून लोणकड्या थापांनीं मराठे बांधवांच्या सहानुभूतीला बगलेंत मारण्याचा तुमचा राष्ट्रीय कावा न ओळ-

खण्याइतके तेहि आज भोळसट राहिलेले नाहीत. शिवकालीन ब्राह्मणांच्या हरामखोरपणाचा विस्तार केवळ मराठी दसरांतच मर्यादित झालेला नसून त्याच्या पाळ्यामुळ्या परकीय बखरकारांनी महाराष्ट्रांतून स्वतः उपटून नेऊन पुराव्यासाठी नीट जपून ठेविल्या आहेत. बाळप्रभू चिटणीसांच्या, किंवाहुना तत्काळीन अखिल कायस्थप्रभू समाजाच्या उज्ज्वल पराक्रमाने हतप्रभ टरलेल्या चित्पावन समाजांतल्या राष्ट्रीय पंडितांनी, बाळप्रभू चिटणीसांच्या घराण्यावर स्वार्थलोलुपतेचा व 'लटपट्या मध्यस्थी' चा म्हणजेच जवळजवळ उपव्यापी कुंटणपणाचा आरोप करण्यापूर्वी दहा अंक मोजून तुमच्या वेजबाबदार कृतघ्न लेखणीचा टांक न तोडाल तर आम्हा मानवी सल्लागारांच्या शक्ति जरी उद्यां निसर्गधर्मागुरूप थंड पडल्या तरी शिवरायाने कायस्थांच्या आणि मावळ्यांच्या रक्ताने प्राणप्रतिष्ठा केलेली ती महाराष्ट्राची जीवनदेवता तुमच्या जिभलीचे राइराइ टांक तोडल्याशिवाय खास राहणार नाही हे लक्षांत ठेवा.

ब्राम्हणेतरांचा तेजोभंग करून, विशेषतः क्षत्रिय वैश्यांना शूद्रांच्या कोंडवाड्यांत दडपून, आपला वरचढ सवता सुभा प्रस्थापित करण्यासाठी भिक्षुकशाहीने पुराणकाळांत नंदान्तं क्षत्रिय कुलम् म्हणजे नंदानंतर क्षत्रिय वर्ग वी बियाण्यांसकट ठार झाला, असें एक भिक्षुकी सूत्र उत्पन्न केले. या सूत्राची उत्पत्ति झाल्यानंतरहि अनेक वेळां क्षात्रतेजाने भरत-खंडाला गदगदा हालवून सोडले. तरीसुद्धां चालं घटकेला त्याच सूत्रांचे मंडण करून क्षत्रियांच्या अस्तित्वाविरुद्ध कंठशोष करणारे हजारो वे. शा. संपन्न भिक्षूक, शेंकडो विद्वान् चित्पावन व बृहस्पति शंकराचार्य आहेतच. क्षत्रियत्वाचे अस्तित्व जसे क्षत्रियांनीं अनेक वेळां आपल्या क्षात्रतेजाने सिद्ध केले, त्याच प्रमाणे वेळोवेळी ते अनेक विवेकी ब्राम्हणांनीहि आपल्या मुर्दाड जातभाईच्या हुल्लडखोर मतांची पर्वा न करतां, स्पष्टपणे मान्य केल्याचे दाखले इतिहासांत आहेत व आज सुद्धां अनेक सज्जन ब्राम्हणे

बोलून किंवा लिहून व्यक्त करतात. म्हणजे यावरून असा सिद्धांत काढतां यावयाचा नाही कीं क्षत्रियांचें अस्तित्व आज सर्रास सर्व ब्राम्हणांना 'पूर्ण मान्य' आहे. अवघे तीन महिन्यांचें तात्पुरतें लष्करी शिक्षण मिळालें असतांहि, जर्मन-गरुडाची फ्रान्सवर आलेली भिरीरीची झांप परतविण्यासाठीं गेल्या महायुद्धांत कोंकणांतल्या ' नांगऱ्या ' मराठ्या जवानांनीं व अस्पृश्य मानलेल्या महारांनीं अद्भूत पराक्रम दाखविला. तो या दर्भसमीधा-बहादूर भिकमाग्या भिक्षुकांना जरी अवगत नसला, तरी तो महायुद्धाच्या इतिहासांत, फ्रान्स इंग्लंडच्या हृदयांत आणि युरोपियन लढवऱ्यांच्या डोळ्यांत आदरातिशयाच्या सिंहासनावर विराजमान झाला आहे. पंजाबांतल्या शीखांचा व नेपाळांतल्या गुरख्यांचा लढवऱ्येपणाबद्दल केवढा बोलबाला ! पण पारिसच्या सरहद्दीवर जेव्हां जर्मनांच्या हुकरमुसंडीला तोंड देण्याचा प्रसंग येऊन वितला तेव्हां हे शीख आणि गुरखे कसे भेदरले, विकानेरच्या महाराजांनीं ' छत्रपाति शिवाजी महाराजांच्या नांवाला तुम्ही काळीमा फांसणार काय ? ' असा जाठ रजपूत मराठ्यांना सवाल टाकतांच मेजर डफळ्यांनीं सरकन् मॅन्यांतून तलवार काढून उंच उभारतांच जाठ रजपूत मराठ्यांनीं बोलो शिवाजी महाराजकी जय अशी गगनभेदी गर्जना कशी केली आणि पाण्याचा एक घोटही न पितां तबडतोब जर्मनीच्या मोर्च्यावर लांडगेतोडीचा हल्ला चढवून अवघ्या ६ तासांत जर्मन गर्बूना पारिस पासून ४७ मैलांवर रेंदीत नेऊन कसे उध्वस्थ केले, या गोष्टी केसरीच्या महायुद्धवार्तेत किंवा खाडीलकरांच्या मासिक युद्धचर्चेच्या चित्रमयजगती श्राद्धविधींत जरी ठळकपणें नमूद नसल्या, तरी त्यांची प्रत्यक्ष परिचयाची साक्ष द्यायला विकानेरचे रणगाजी महाराज आज हयात आहेत. पेशव्यांच्या सैतानशाहीनें बोंथट केलेल्या महाराष्ट्रीय महार मराठ्यादि क्षत्रियांच्या तलवारी कावेबाज इंग्रज कुंफणीनें आर्म्स आकटाच्या कफणाखालीं दफणल्या दिवसापासून, त्या बिचाऱ्यांच्या सर्व महत्वाकांक्षा नांगरांत

अडकून राहिल्या. तरी पण वेळ येतांच रक्तांत जिवंत राहिलेल्या क्षात्र तेजानें युरपखंडांत मराठ्यांच्या तलवारीचें पाणी दाखविलें, युरापियन लढवय्यांच्या तोंडचें पळालेलें पाणी आनंदाच्या व विस्मयाच्या आतिरेकानें डोळ्यांतून बाहेर काढलें आणि ' ब्रेव्हो इंडियन टायगर ' [जीते रहो हिन्दु-स्थानका शेर] असा प्रशंसेचा जयजयकार आवालवृद्ध युरापियन स्त्रीपुरुषांच्या तोंडीं सर्वत्र रूढ केला. क्षात्रगुणकर्माची ही प्रत्यक्ष जिवंत प्रचीती आजच्या जिवंत ब्राह्मणब्रुवांच्या उघड्या डोळ्यासमोर असतांहि, त्याच लढवय्या मर्द महारांना अस्पृश्य म्हणायला सर्रास ब्राह्मणांच्या जिह्वा चुकत नाहींत. कोंकण घाटावरच्या शिवाजीच्या याच रणधुरंधर मराठे जवानांना संबंध रत्नागिरी जिल्ह्यांत श्री. भावे बोडसांचा एकहि जातभाई ' शूद्र ' अशी शिवी हांसडडण्यास अडूनहि शरमत नाहीं, किंवा शिववंशीय करवीरकर छत्रपतींनीं क्षत्रियोचित वेदोक्त धर्माचरणाचा आग्रह धरतांच टिळकांपासून तों बोडसापर्यंत एकजात चित्पावनांच्या अंतःकरणाची होळी पेटल्याशिवाय रहात नाहीं, मराठे क्षत्रिय कीं शूद्र हा वाद शिवाजीच्या वेळपासून चालला आहे व नुकतच तंजावरच्या कोर्टांनं कौल्हापूरच्या महाराजांस शूद्र ठरविल, तरी तेवढ्यान लोकांचे समाधान होत नाहीं, (चित्रमयजगत् वर्ण-व्यवस्था जाने. १९१९) हे ममईच्या बोडसानें काढलेले उद्गार श्री. भाव्यांच्या प्रत्यक्ष डोळ्यांत नसलें तरी डोळ्यांखालून खास गेले असले पाहिजेत. या बोडशी उद्गारांचा भावार्थ काय ? चालूं घटकेला ' अखिल महाराष्ट्रीय विद्वान् ब्राह्मणांना मराठ्यांचे क्षत्रियत्व पूर्णपणें मान्य आहे ' असाच भावार्थ निवतो काय ? श्री. भाव्यांनीं स्पष्ट उत्तर द्यावें. क्षत्रियांच्या क्षात्रवीर्याचा जागताज्योत पुरावा महायुद्धानें ब्राह्मणांच्या छाताडावर प्रत्यक्ष पाय देऊन उभा केला असतांहि चालूं घटकेला क्षत्रियांचें अस्तित्व, विशेषतः मराठ्यांचें क्षत्रियत्व ज्या विद्यमान भावे बोडशी ब्राह्मणांना लवमात्र मान्य होत नाहीं, त्याच शहाण्या जातींतल्या शहाण्या भाव्यांनीं शिवाजीच्या

क्षत्रियत्वाचा “ प्रत्यक्ष पुरावा रोजच्या रोज दिसत होता. शिवाजी महाराजांनी आपल्या तलवारीने तो उत्तम प्रकारे शावीत केला होता. व तशांतूनहि कोणास शंका असल्यास तो वाटेल तेव्हां सिद्ध करण्यास आपली तरवार घेऊन ते तयार असत. हे शावीत करण्यास कोणाहि मध्यस्थाच्या लटपटीची गरज नव्हती. ” असली मल्लीनाथी करतांना जनाची नसली तरी निदान मनाची तरी लाज वाळगिली पाहिजे होती. क्षत्रियांनी आपले क्षात्रतेज आतांप्रमाणेच शिवकाळीहि जगाला पटवून दिले होते. आतांप्रमाणेच त्यावेळीहि परमानंद भटासारख्या कांहीं विवेकी ब्राह्मणांनी क्षत्रियांच्या अस्तित्वाला मान्यता दिली होती. आतांप्रमाणेच क्षत्रियांच्या क्षात्रवीर्याची तरफदारी करणारे बरेच संस्कृत ग्रंथ त्या वेळी जिवंत होते. शंकेखोरांचे शंकानिरसन करण्यासाठी शिवाजी ‘ तरवार घेऊन तयार असे; ’ आजचे क्षत्रिय महायुद्धातील जखमा व विले घेऊन तयार आहेत. आणि आजचा मुर्दाड ब्राह्मण समाज मराठ्यांच्या किंवा अखिल क्षत्रियांच्या क्षत्रियत्वाबद्दल जितकी बोडशी ‘ पूर्ण मान्यता ’ दाखवीत आहे, तितकाच उलट्या काळजाचा टिळकीपणा शिवाजीच्या वेळच्या भिक्षुकांत होता, म्हणूनच बाळाजी आवजीला, २० व्या शतकांतल्या ठाणेकर भाव्यांच्या विद्वतेची पर्वा न ठेवतां, १७ व्या शतकांतल्या भटांची मगसूरी जिरविण्यासाठी गागाभटाकडून परस्पर पैजारा भडकविण्याची ‘ लटपटी मध्यस्थगिरी ’ करावी लागली. शिवाजीच्या क्षत्रियत्वाची साक्ष देणारे दस्तऐवजी पुरावे व जिवंत माणसे रगड होती. त्यांत दरबारी विवेकी ब्राह्मणहि असतील, नाहीत असे नाही. परंतु तेवढ्याने किंवा परमानंद भटांचे चोपळे आतां बाहेर पडल्याने, राज्याभिषेक प्रकरणी शिवाजीविरुद्ध धर्मद्रोही कृतघ्नतेची बंडाळी ब्राह्मणांनी माजविलीच नाही, असल्या चित्पावनी विधानाने शिवकालीन ब्राह्मणांची काळी तोंड स्वच्छ करण्यासाठी श्री. भाव्यांच्या प्रस्तुत लेखाशिवाय इतर सर्व उपलब्ध ऐतिहासिक साहित्य जाळून खाक

करावें लागेल. शिवाजीच्या व अखिल मराठ्यांच्या क्षत्रियत्वाबद्दल परमानंद-
 कृत शिवभारताशिवाय आणखी शेंकडों दस्तऐवजी पुरावे अजूनहि सांप-
 डतील. परंतु तेवढ्यानें ब्राह्मणांचा हरामखोरपणा रतिमात्र कमी न होतां,
 उलट एवढ्या समकालीन जबरदस्त प्रत्यक्ष पुराव्याला विरोध करणारांचा
 भिक्षुकी गाढवपणा मात्र अधिकाधिक सिद्ध होणार आहे, हें भाव्यांनीं खूप
 ध्यानांत ठेवावें. एखाद्या परमानंदानें, जयराम पिंड्यानें अथवा गागा
 भट्टानें शिवाजीचें क्षत्रियत्व आपापल्या ग्रंथांत नमूद करून ठेवलें, हा
 कांहीं “ महाराष्ट्रांतील विद्वान् वैदिक ब्राह्मणांस महाराजांचें क्षत्रियत्व पूर्ण-
 पणें मान्य होतें ” याचा पुरावा नव्हे, किंवा राज्याभिषेक प्रसंगी मोरो-
 पंत पिंगळे, रघुनाथ पंडीत प्रभृति मुर्दाड भिक्षुकांच्या उपरण्याखालीं ब्राह्म-
 णांनीं केलेल्या हलकटपणाला खोटा ठराविणारा सिद्धांत नव्हे. महाराष्ट्रां-
 तल्या अखिल दर्भसमीधापट्टना जर भोसल्यांचें क्षत्रियत्व ‘ पूर्णपणें मान्य ’
 होतें, तर राज्याभिषेकाचा वेदोक्त विधि करणारा एखादा शंकराचार्य किंवा
 ‘ विद्वान् ब्राह्मण ’ त्या वेळीं कां-पुढें आला नाहीं ? रायगडावर दक्षि-
 णेचें शेण खायला धांवत पळत गेलेल्या ब्रह्ममुखोत्पन्नांत काय एकहि विद्वान्
 पुरोहित नसावा ? महाराष्ट्र ब्राह्मणांच्या उरावर काशीचा गागा आणून
 बसविण्याची काय जरूर होती ? का येथले सारे वे. शा. संपन्न आणि
 शंकराचार्य अचानक पटकी येऊन मेले होते ? झालें होतें तरी काय ? या
 प्रश्नांचीं रोखठोक उत्तरे इतिहासांत नमूद आहेत. इतिहास जरी उद्यां मेल्ले
 किंवा मराठी स्वराज्याप्रमाणेंच नातुसांपदायिकांनीं ठार मारला, तरी ब्राह्म-
 णांनीं शिवाजी महाराजांना दिलेल्या कृतघ्न उपसर्गाच्या तिडका मराठ्यांच्या
 आणि कायस्थ प्रभूंच्या रक्तांत वंशपरंपरेनें चिरस्थायी होऊन बसल्या आहेत.
 सडुकेवरील खड्याइतके भावे बोडस निर्माण होऊन त्यांनीं जरी चित्रमय
 जगताची सर्व पाने खरडण्याचा राष्ट्रीयपणा जोरजोराने चालू ठेवला,
 त्या तिडका नष्ट करण्यासाठीं ब्रह्मदेवाची पुण्याई सुद्धा पुरी पडणार नाहीं.

आपण वादार्थ असें ग्रहीत धरून चालूं कीं, श्री. भाट्यांनीं लावलेला शोध अक्षरशः बरोबर आहे, शिवाजीचें क्षत्रियत्व महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांना पूर्ण मान्य होतें, आणि त्यांनीं राज्याभिषेक प्रसंगीं कसलाही राष्ट्रीयपणा केला नाहीं. यावर असा प्रश्न सहाजीकच उद्भवतो कीं जर शिवाजीचें (अर्थात् अखिल मराठ्यांचें) क्षत्रियत्व महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांना जर ' पूर्ण मान्य होतें ' तर त्याच शिवाजीच्या वंशजांचें क्षत्रियत्व त्यांना एकाकी कां अमान्य झालें ? छत्रपतींना व सरास मराठ्यांना शूद्र शिवा हांसडण्याची त्यांची मजीं कां लागली ? वेदोक्ताच्याऐवजीं पुराणोक्त विधींची त्यांच्यावर बळजबरी कां होऊं लागली ? ' क्षत्रिय कुलावतंस ' हा छत्रपतीच्या नांवामार्गे लागणारा मायना बदलून त्याऐवजीं ' भोसले कुलावतंस ' हा चित्पावना मायना कागदोपत्रीं रूढ करण्याची चिंतामणराव सांगलीकराला अवदसा कां आटवली ? " श्रीमंत महाराजाची मुंज्य पुराणोक्त विधि करून जाहली ही गोष्ट तुम्ही फारच उत्तम केली. " हें सर्टिफिकेट नाना फडणीसानें छत्रपतींच्या चित्पावन जेलरास—' राजश्री बाबुराव स्वामीचे शेवेसी '—पाठविलें त्याचा अर्थ काय ? नाना फडणीसानें वेदोक्ता ऐवजीं पुराणोक्त मंत्रांनीं छत्रपतींच्या मुंजी तरी होऊं दिल्या, पण रावबाजीनें तर त्याहि अर्जावात बंद केल्या* ! महाराष्ट्रीय ब्राह्मणास शिवाजीचें क्षत्रियत्व ' पूर्ण मान्य ' असल्याचाच हा दाखला काय ? प्रतापसिंह छत्रपतींच्या वेळीं मराठ्यांवर ब्राह्मणांनीं जी भयंकर ग्रामण्याची चढाई केली आणि ' कलौत क्षत्रिय नाहींत ' या मुद्यावर सातान्यांत जें भिक्षुकी रणकंदन माजविलें, तें याच मान्यतेचें द्योतक काय ? शिवाजी जर क्षत्रिय होता तर त्याचे वंशजच तेवढें शूद्र कसे ठरले ? नन्दातं

* सातारेयाचे राजे यांस राज्याभिषेक करावयाच्या पूर्वी मुंज करून मग राज्याभिषेक व्हावा अशी शिवाजी महाराजांची पासून चाल होती ती श्रीमंतांनीं या वेळेस मना करून मुंज्य केल्याशिवाय राज्याभिषेक केला.

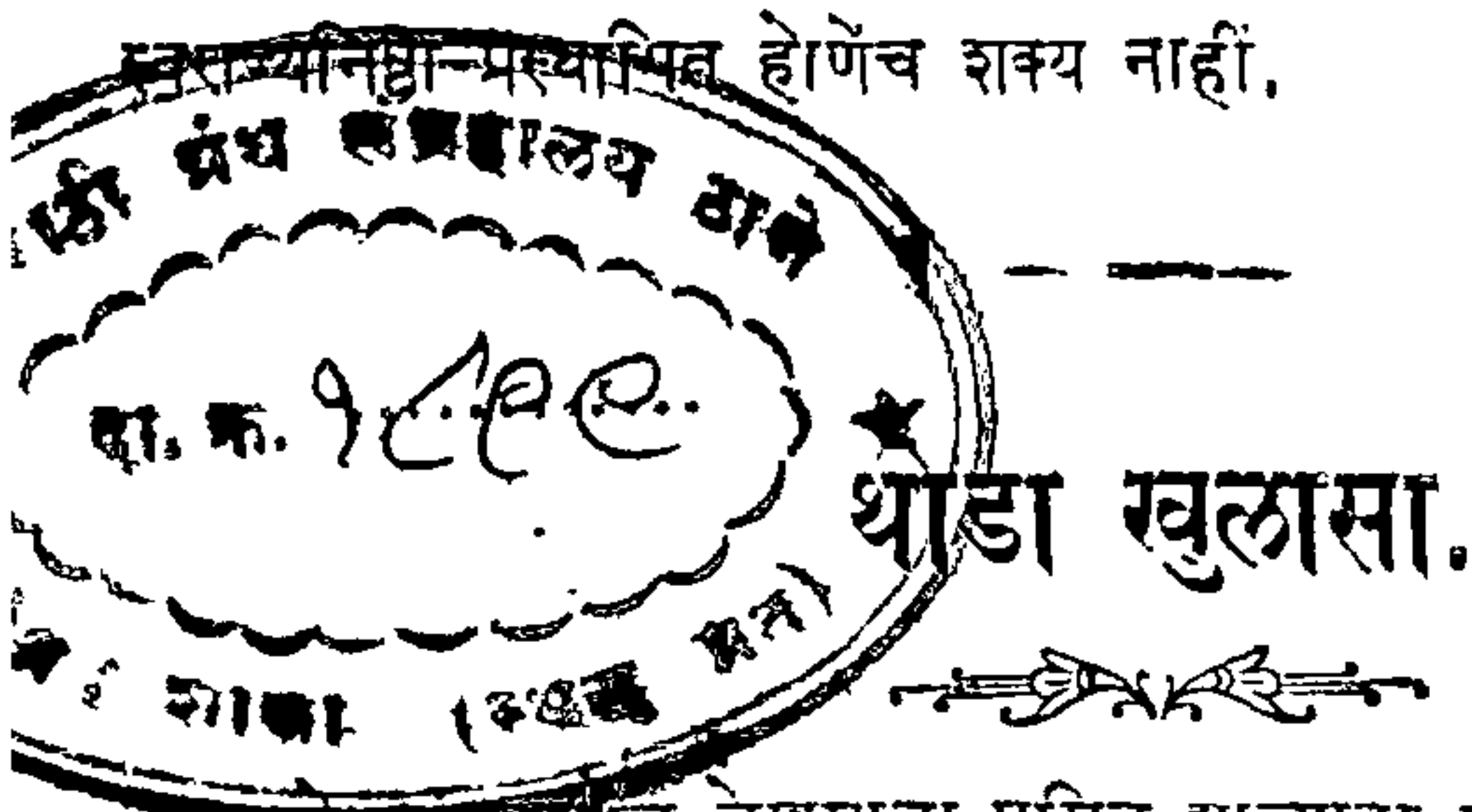
क्षत्रियकुळम् आल्यावर, महाराष्ट्रीय विद्वान दर्भधारकांच्या ' पूर्ण सहाय्याने ' शिवाजीला ' क्षात्रधर्मस्य नवावतारः ' ठरविले; मग पुढे कोणान्त क्षत्रिय कुळ झाले, ते श्री. भावे सांगू शकतील काय ? कोल्हापूरचा वेदोक्ताचा धुमाकूळ म्हणजे जिवंत ब्राह्मणांच्या राष्ट्रीयपणाचे जिवंत स्मारक. कोल्हापूरच्या शिववंशज छत्रपतींना शूद्र ठरविण्यासाठी मेहेरबान भाव्यांच्या जात-भाईनीं आपल्या जिवाचें नांव शिवा ठेवण्यांत मुळीच कसूर केलेली नाही. उलट तंजावर प्रकरणांत कोल्हापूरकर छत्रपतींना व सर्व मराठ्यांना मद्रासच्या शूद्र मुदलियर जजानें शूद्र ठरविल्याचें ऐकून लोकमान्य लोकश्री महादेव शिंजारे व बोडस चित्रमयजगतामध्ये आनंदानें टिप्या कुटू लागले ! कोल्हापूर वेदोक्त प्रकरणांत राजोपाध्यांना शाहु छत्रपतींनीं गचांडी देऊन घरीं बसविले, त्याबद्दल ज्ञानकोशकार डॉ. केतकर यांनीं आपल्या ' हिस्टरी ऑफ इन्डियन कास्टस् ' नामक ग्रंथांत (पृ. ६० फूटनोट) असे गवों-क्तीचे उद्गार काढले आहेत कीं " पैशाच्या किंवा इतर लोभानें ब्राह्मण लोक धाटेल ते विधि वाटेल त्याच्या घरीं करण्यास सिद्ध होतात, अशी कोणाची जर समजूत अंसल तर ती साफ चुक आहे. ब्राह्मणांचा स्वत्वाचा अभिमान जेहत्ते काय कथन करावा ! काय त्यांचे शील, केवढी धर्माचरणाची कडवी शिस्त आणि तीव्र स्वतंत्र निस्पृह वाणा ! आजला सुद्धा अशा एका निस्पृह ब्राह्मणानें आपल्या वंशपरंपरागत चाळीस हजारांच्या जहागिरीवर लाथ मारली, पण शिवाजीच्या वंशजाच्या घराण्यांत वेदोक्त कर्म करण्याचें साफ नाकारलें. " श्री. भाव्यांना आमचा सरळ सवाल आहे कीं आधुनिक विद्वान ब्राह्मणांचीं हीं मुक्ताफळे तुम्हांला काय सिद्धांत पटवीत आहेत ? शिवाजी तेवढा क्षत्रिय आणि त्याचे वंशज सातारकर व कोल्हापूरकर छत्रपति मात्र शूद्र, हे त्रांगडे श्री. भाव्यांसारख्या त्रयराशिकी संशोधकांनीच उलगडून दाखविलेले बरे. तथापि आम्ही थोडी मदत करतो. शिवाजीचें क्षत्रियत्व मान्य करणाऱ्या तत्कालीन विद्वान महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांना

क्षत्रियकुलम् आल्यावर, महाराष्ट्रीय विद्वान दर्भधारकांच्या ' पूर्ण सहाय्याने ' शिवाजीला ' क्षात्रधर्मस्य नवावतारः ' ठरविले; मग पुढे कोणान्त क्षत्रिय कुल झाले, ते श्री. भावे सांगू शकतील काय ? कोल्हापूरचा वेदोक्ताचा धुमाकूळ म्हणजे जिवंत ब्राह्मणांच्या राष्ट्रीयपणाचे जिवंत स्मारक. कोल्हापूरच्या शिववंशज छत्रपतींना शूद्र ठरविण्यासाठी मेहेरवान भाव्यांच्या जात-भाईनीं आपल्या जिवाचे नांव शिवा ठेवण्यांत भुळीच कसूर केलेली नाही. उलट तंजावर प्रकरणांत कोल्हापूरकर छत्रपतींना व सर्व मराठ्यांना मद्रासच्या शूद्र भुदलियर जजाने शूद्र ठरविल्याचे ऐकून लोकमान्य लोकश्री महादेव राजाराम बोडस चित्रमयजगतामध्ये आनंदाने टिप्या कुटू लागले ! कोल्हापूर वेदोक्त प्रकरणांत राजोपाध्यांना शाहु छत्रपतींनी गचांडी देऊन घरी घसविले, त्याबद्दल ज्ञानकोशकार डॉ. केतकर यांनी आपल्या ' हिस्टरी ऑफ इन्डियन कास्टस् ' नामक ग्रंथांत (पृ. ६० फूटनोट) असे गर्वोक्तीचे उद्गार काढले आहेत की " पैशाच्या किंवा इतर लोभाने ब्राह्मण लोक धाटेल ते विधि वाटेल त्याच्या घरी करण्यास सिद्ध होतील, अशी कोणाची जर समजूत असल तर ती साफ चूक आहे. ब्राह्मणांचा स्वत्वाचा अभिमान जेहत्ते काय कथन करावा ! काय त्यांचे शील, केवढी धर्माचरणची कडवी शिस्त आणि तीव्र स्वतंत्र निस्पृह वाणा ! आजला सुद्धा अशा एका निस्पृह ब्राह्मणाने आपल्या वंशपरंपरागत चाळीस हजारांच्या जहागिरीवर लाथ मारली, पण शिवाजीच्या वंशजाच्या घराण्यांत वेदोक्त कर्म करण्याचे साफ नाकारले. " श्री. भाव्यांना आमचा सरळ सवाल आहे की आधुनिक विद्वान ब्राह्मणांची ही मुक्ताफळे तुम्हांला काय सिद्धांत पटवीत आहेत ? शिवाजी तेवढा क्षत्रिय आणि त्याचे वंशज सातारकर व कोल्हापूरकर छत्रपति मात्र शूद्र, हे वांगडे श्री. भाव्यांसारख्या त्रयराशिकी संशोधकांनीच उलगडून दाखविलेले बरे. तथापि आम्ही थोडी मदत करतो. शिवाजीचे क्षत्रियत्व मान्य करणाऱ्या तत्कालीन विद्वान महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांना —'

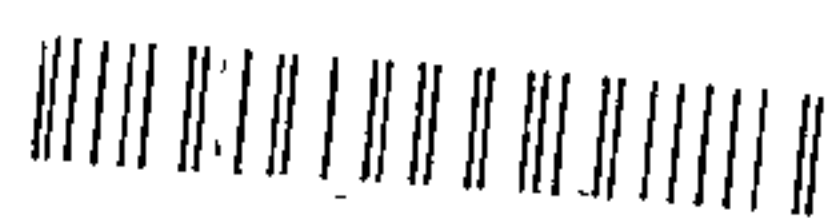
३। ला स्वराज्यानिष्ठ, शिवप्रेमी व शहाणे ठराविणें असेल, तर त्याच शिवा-
जीच्या वंशजांना व अखिल मराठ्यांना शूद्र ठराविण्याच्या पेशव्यांना व आधु-
निक विद्वान् महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांना स्वराज्यद्रोही, छत्रपतिद्रोही व गाढव
ठराविण्याचा मॅनिफेस्टो जाहीर करा, आणि पेशव्यांची अगर आधुनिक
बोडसकेतकरादि ब्राह्मण विद्वानांची अब्रू चव्हाड्यावर आणण्याचा निस्पृह-
पणा जर तुमच्यांत नसेल, तर शिवकालीन ब्राह्मणांच्या इतिहाससिद्ध पाजी-
पणावर पांघरूण घालण्याचा पाजीपणा करूं नका. बापजाद्यांचा मूर्खपणा
बिनशर्त कबूल करा किंवा स्वतःचा मूर्खपणा निस्संकोच कबूल करा, या
शिवाय या त्रांगड्याचा तिसरा निर्णय लागणें शक्य नाही.

कायस्थ प्रभू समाजाच्या शिवकालीन राष्ट्रकार्याला व वीरवीरांगनांना
कवडीमोल ठराविण्यासाठी, कायस्थांनीं लिहून ठेविलेल्या आद्य बखरीना
'खोडसाळ' ठरवून, त्यांची महाराष्ट्रेतिहास—विषयक कामगिरी हाणून
पाडण्यासाठी आणि एकट्या ब्राह्मणांच्या टाळक्यावर स्वराज्यनाशाचें फुट-
णें खापर येनकेन प्रकारेण सर्व ब्राह्मणेतरांच्या, विशेषतः कायस्थ मराठ्यां-
च्या बोडक्यावर अलगज ठेवण्यासाठी अलीकडे जे ब्राह्मणी राष्ट्रीय प्रयत्न सुरू
आहेत, त्याचा दृश्य परिणाम श्री. भावे बोडसादिकांच्या लेखांतून प्रगट
होत असतो. अर्थात या प्रयत्नांच्या धामधुमीत बाळप्रभू चिटणीसाच्या
निंदेवर शिवकालीन ब्राह्मणांची स्वराज्यानिष्ठा, रंगो बापुजीवर पाखडलेल्या
आगींत रावबाजर्ची कर्तवगारी, गागाभट्ट प्रकरणांतल्या कायस्थांच्या
खटपटीच्या गाढवपणावर मराठ्यांना कायस्थाविरुद्ध चिथविण्याची राष्ट्रीय-
पंथ--प्रासादिक नातुगिरी, असले प्रकार इतिहास संशोधनाच्या नांवाखालीं
बेफाम बोकाळल्यास आश्चर्य नाही. कृतघ्नता ही राष्ट्रीय चित्पावन
ब्राह्मणांच्या जीविताची जीवनदेवता असल्यामुळे, चिटणीशी कलमाच्या
फिटकाऱ्याच्या पोटी अखिल चित्पावन समाजाचें सामाजिक अस्तित्व व
चकीय भाग्य जन्माला आलें, ही इतिहाससिद्ध गोष्ट आधुनिकांच्या

स्मरणांतून नष्ट होऊन, केवळ पेशवे संप्रदायाच्या स्तोमासाठीं ^{अहो} ^{क्षतिय} ^{शोकाचा} ^{कोल्हा-} ^{जात} बाळ चिदणिसादि प्राचीन पुरस्कृत्यांवर लाथा झाडल्या, विघडले कोठे ? शिवाय, सध्यां सुरू असलेल्या स्वराज्याच्या राष्ट्रीयतात हीं पुणेरी ठाणेरी कुत्रीं जर सर्रास ब्राम्हणेतरांवर भुकण्यास करतील, तर त्यांच्या संप्रदायाचा स्वराज्याभिमान हिणकस ठरल्या कसा राहील ? ब्राम्हणेतरांना स्वराज्यद्रोही ठरविल्याशिवाय ब्राम्हण...

प्रबोधनात बरील लेखमाला प्रसिद्ध झाल्यावर ठाकऱ्यांवर अग्रजुकसानीच घोरपड चढवितां येईल किंवा नाही, या बाबद भा. इ. सं. मंडळाच्या वार्षिक संमेलन प्रसंगी खासगी बैठकींत बरीच चळवळ सुरू होती. काही पटार्इत ब्राह्मण वकीलांची सल्ला घेण्याचीहि जारी खटपट झाल्याचें वृत्त आम्हांला पुण्याहून समजलें होतें. पण त्या वेळीं आम्ही त्याची दखल केली नाही. कायदेबाजीच्या कैचीत ठाकऱ्यांच्या चिंढ्या उडविण्यांत मंडळाला किंवा श्री. भाव्याना पैशाचा तुटवडा पडणार नाही. श्री. भावे. तर काय लाखाधीश आहेत म्हणतात. सातारच्या एका बेगडी श्रीमंत कायरथ प्रभूने आमच्यावर उभारलेल्या किटाळ्याच्या सिद्धीसाठीं जर आपली लंगोटी खेचली होती तर आमची व प्रबोधनाची मुस्कटदाबी करायला मंडळाभिमानांनी ब्राह्मण वीरांना कबरा कसणें फारसें कठीण मुळींच नव्हतें. तो त्यांच्या हातचा मळ आहे. प्रश्न इतकाच कीं टाकरे व्यक्ति तुम्हांत गेली, ठार मागली गेली किंवा कालमानाप्रमाणें उद्यां मरण पावली, तरी

REFBK-0001899